

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ

(ਬਾਰੂਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ)

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮੁਫਤ
ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਊ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ

ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਨ : 2016.....ਕਾਪੀਆਂ

ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਨ : 2025-26.....6,447 ਕਾਪੀਆਂ

ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਅਨੁਵਾਦ, ਪੁਨਰ: ਛਪਾਈ ਆਦਿ
ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ।

ਕੋ-ਆਰਡੀਨੇਟਰ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕ : ਸੀਮਾ ਚਾਵਲਾ
ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਮੁੱਖ ਸੋਧਕ : ਡਾ. ਸ਼ੇਰੀ ਸੱਭਰਵਾਲ
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਚੇਤਾਵਨੀ

1. ਕੋਈ ਵੀ ਏਜੰਸੀ ਧਾਰਕ ਵਾਧੂ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਜ਼ਿਲਦਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ (ਏਜੰਸੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੰ. 7 ਅਨੁਸਾਰ)
2. ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਜਾਅਲੀ ਅਤੇ ਨਕਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ (ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ) ਦੀ ਛਪਾਈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਟਾਕ ਕਰਨਾ, ਜਮਾਖੋਰੀ ਜਾਂ ਵਿਕਰੀ ਆਦਿ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤੀ ਸਜ਼ਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਪਰਾਧ ਹੈ। (ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਬੋਰਡ ਦੇ 'ਵਾਟਰ ਮਾਰਕ' ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਉੱਪਰ ਹੀ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਬੰਧ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਆਪਣੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮੂਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੱਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਇਸੇ ਲੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ 'ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੇਂਦਰਿਤ' ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ-2005 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪੰਜਾਬ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਰੂਪ ਰੇਖਾ 2013 ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ 'ਪੁਸਤਕ ਅਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ' ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ 'ਗਤੀਵਿਧੀ ਅਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ' ਵੱਲ ਵਧਣ ਦਾ ਇੱਕ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਕਦਮ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਲਈ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ 'ਹਿਊਮੈਨਟੀਜ਼' ਸਟਰੀਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਚੋਣਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ, ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ, ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁਦਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝ ਸਕਣ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਣ। ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ 'ਗਤੀਵਿਧੀ' ਅਤੇ 'ਬਾਕਸ' ਅਧੀਨ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਐਨ. ਸੀ. ਈ. ਆਰ. ਟੀ ਅਤੇ ਐੱਸ. ਸੀ. ਈ. ਆਰ. ਟੀ. ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਰਾਂ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਇੱਕ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿਕਾਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੁਹਿਰਦ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੋਰਡ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸੋਧ ਲਈ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਚੇਅਰਪਰਸਨ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

‘ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ’

ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਰਚਨਾ ਕਮੇਟੀ

ਮੁੱਖ ਸੋਧਕ

- ਡਾ. ਸ਼ੈਰੀ ਸੱਭਰਵਾਲ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਮੈਂਬਰ

- ਡਾ. ਸਿਮਰਨ ਕੰਗ ਸਿੱਧੂ, ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ।
- ਡਾ. ਸੰਗੀਤਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ, ਦੇਸ ਭਗਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਮੰਡੀ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ।
- ਡਾ. ਅਨੀਤਾ ਨੂਨਾ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਡੀ. ਜੀ. ਐਸ, ਐਨ. ਸੀ. ਈ. ਆਰ. ਟੀ. ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
- ਡਾ. ਜੋਤੀ ਸਿਡਾਨਾ, ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਜੇ. ਬੀ. ਟੀ. ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾ ਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਕੋਟਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ।
- ਕੁਮਾਰੀ ਜੋਤੀ ਰਾਣੀ ਲੈਕਚਰਾਰ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ, ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾ ਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਸੈਕਟਰ-42, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
- ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨਵਦੀਪ ਕੌਰ, ਖੋਜ ਕਰਤਾ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
- ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੀਮਾ ਬੈਨਰਜੀ, ਪੀ. ਜੀ. ਟੀ. ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ, ਲੱਛਮਣ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
- ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਆਭਾ ਸੇਠ, ਪੀ. ਜੀ. ਟੀ. ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ, ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਬੀ-1, ਬਸੰਤ ਕੁੰਜ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਡਿਜ਼ਾਇਨ/ਚਿੱਤਰ/ਗ੍ਰਾਫਿਕਸ

- ਸ਼੍ਰੀ ਕੁੰਵਰ ਅਰੋੜਾ, ਵਿਵੇਕ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਸੈਕਟਰ 38, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
- ਸ਼੍ਰੀ ਵਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਪੀ. ਜੀ. ਟੀ. ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ, ਮਚਾਕੀਮਲ, ਫਰੀਦਕੋਟ।
- ਸ਼੍ਰੀ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਕਾਨ ਨੰ. 150, ਪੁਰਾਣੀ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਇੰਨਕਲੇਵ, ਮੁੰਡੀ ਖਰੜ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੋਹਾਲੀ, ਪੰਜਾਬ।

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ

- ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੁਨੀਤ ਕੌਰ, ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ
ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ (ਮੋਹਾਲੀ)
- ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਰਿਟਾ; ਅਧਿਆਪਕ ਪੰਚਮ ਸੋਸਾਇਟੀ ਸੈਕਟਰ-68 ਮੋਹਾਲੀ।
- ਡਾ. ਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਐਮ. ਸੀ. ਐਮ. ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ, ਸੈਕਟਰ-36, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਭਾਸ਼ਾ ਸੋਧਕ

- ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ, ਰਿਟਾ: ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਫੀਲਡ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ/ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ।

ਮੈਂਬਰ ਕੋ-ਆਰਡੀਨੇਟਰ

ਸੀਮਾ ਚਾਵਲਾ, ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ।

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਮੋਹਾਲੀ।

ਭੂਮਿਕਾ

ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇੱਕ ਚੋਣਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਰਥਪੂਰਨ ਰੂਪ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਿਤ ਵਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਵੀ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ।

ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੇਂਦਰਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨਾ ਪੱਖ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜ ਸਕਣ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸੀਮਾ ਚਾਵਲਾ

ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ

ਆਭਾਰ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਡਾ. ਸ਼ੈਰੀ ਸਭਰਵਾਲ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਖਰੜੇ ਦੇ ਸੋਧਕ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਬੋਰਡ ਐੱਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ. ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਦੇ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਬੋਰਡ, ਡਾ. ਜੋਤੀ ਸੇਠ, ਮੁਖੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ, ਪੋਸਟ ਗਰੇਜੂਏਟ ਗੌਰਮਿੰਟ ਗਰਲਜ਼ ਕਾਲਜ, ਸੈਕਟਰ-42 ਅਤੇ ਡਾ. ਐਮ. ਰਾਜੀਵ ਲੋਚਨ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਆਭਾਰੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਰੀਵਿਊ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਡਾ. ਸਿਮਰਨ ਕੰਗ ਸਿੱਧੂ, ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ; ਡਾ. ਸੰਗੀਤਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਮੰਡੀ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ; ਡਾ. ਅਨੀਤਾ ਨੁਨਾ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਡੀ.ਜੀ.ਐਸ, ਐਨ.ਸੀ.ਈ.ਆਰ.ਟੀ. ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ; ਡਾ. ਜੋਤੀ ਸਿਡਾਨਾ, ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਜੇ.ਬੀ.ਡੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾ ਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਕੋਟਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ; ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ, ਰਿਟਾ: ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਫੀਲਡ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ/ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ; ਕੁਮਾਰੀ ਜੋਤੀ ਰਾਣੀ, ਲੈਕਚਰਾਰ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾ ਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਸੈਕਟਰ-42 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ; ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨਵਦੀਪ ਕੌਰ, ਖੋਜ ਕਰਤਾ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ; ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੁਨੀਤ ਕੌਰ, ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ (ਮੋਹਾਲੀ); ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਰਿਟਾ ਅਧਿਆਪਕ, ਪੰਚਮ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਸੈਕਟਰ-68 ਮੋਹਾਲੀ; ਡਾ. ਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਐਮ.ਸੀ.ਐਮ. ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਸੈਕਟਰ-36, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਰੜੇ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ, ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਰੋਚਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਸੀਂ, ਸ੍ਰੀ ਕੁੰਵਰ ਅਰੋੜਾ ਵਿਵੇਕ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਸੈਕਟਰ 38 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਸ੍ਰੀ ਵਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਪੀ.ਜੀ.ਟੀ. ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ, ਮਚਾਕੀਮਲ ਫਰੀਦਕੋਟ; ਸ੍ਰੀ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਕਾਨ ਨੰ. 150 ਪੁਰਾਣੀ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਇੰਨਕਲੇਵ, ਮੁੰਡੀ ਖਰੜ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੁਹਿਰਦ ਯਤਨਾਂ ਲਈ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਰ, ਇੰਚਾਰਜ ਕੰਪਿਊਟਰ ਲੈਬ; ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਦਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਡਾਟਾ ਐਂਟਰੀ ਓਪਰੇਟਰ; ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸਰਿਸ਼ਟਾ, ਡਾਟਾ ਐਂਟਰੀ ਓਪਰੇਟਰ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਲੈਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਟੀਮ ਦਾ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਕੰਪੋਜ਼ਿੰਗ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਬਾਰੂਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ

ਇਕਾਈ-1 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਬਾਇਲੀ, ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ

1. **ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ**; ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਵਿਵਸਥਾ, ਮੁੱਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਪਨ; ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ
2. **ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ**; ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਮੁੱਦੇ; ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ, ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ।
3. **ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ**; ਅਰਥ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਮੁੱਦੇ; ਆਵਾਸ ਅਤੇ ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ/ਬਸਤੀ।

ਇਕਾਈ-2 ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ

4. **ਜਾਤੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ**, ਧਾਰਨਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ, ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ।
5. **ਵਰਗ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ**; ਵਰਗ ਦੀ ਧਾਰਨਾ, ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਜਾਤੀ ਵਰਗ ਦਰਜਾ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਵਰਗ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ, ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਗ।
6. **ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ**; ਧਾਰਨਾ, ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਲੈਂਗਿਕ ਭੇਦ ਭਾਵ; ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਲੈਂਗਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ।

ਇਕਾਈ-3 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ

7. **ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ**; ਪੱਛਮੀਕਰਨ; ਅਰਥ, ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਵਾਹਕ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਭਾਵ; ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ; ਅਰਥ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ, ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ।
8. **ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ**; ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ; ਅਰਥ; ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਕਾਰਨ, ਪ੍ਰਭਾਵ।
9. **ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ**; ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ; ਪੜਾਅ; ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅੰਦੋਲਨ; ਜਾਤੀ ਅੰਦੋਲਨ; ਇਸਤਰੀ ਅੰਦੋਲਨ; ਵਾਤਾਵਰਨ ਅੰਦੋਲਨ।

10. **ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ**; ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ; ਅਰਥ, ਕਾਰਕ; ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ; ਅਰਥ, ਵਰਗੀਕਰਨ, ਕਾਰਨ, ਪ੍ਰਭਾਵ।
ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ: ਅਰਥ, ਨਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ, ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ; ਸੰਕੇਤ ਅਤੇ ਲੱਛਣ; ਪ੍ਰਭਾਵ; ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ, ਸਰਕਾਰੀ ਯਤਨ।
11. **ਕੰਨਿਆਂ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ**; ਕੰਨਿਆਂ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ; ਅਰਥ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ; ਕੰਨਿਆਂ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨ; ਨਤੀਜੇ; ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਨੀਤੀਆਂ; ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ; ਅਰਥ, ਕਿਸਮਾਂ, ਕਾਰਨ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਉਪਾਅ।
12. **ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਅਸਮਰੱਥਤਾ**; ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ; ਜੰਨਸੰਖਿਅਕੀ; ਸਿਧਾਂਤ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ; ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਸਮਰੱਥਤਾ; ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦਾ ਰੂਪ; ਕਿਸਮਾਂ, ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਡਲ; ਵਿੱਲਖਣ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਉਪਾਅ ਜਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨ।

ਵਿਸ਼ਾ-ਸੂਚੀ

ਪਾਠ ਸੰਖਿਆ	ਪਾਠ ਦਾ ਨਾਂ	ਪੰਨਾ ਨੰ.
1.	ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ	03
2.	ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ	24
3.	ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ	47
4.	ਜਾਤੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ	66
5.	ਵਰਗ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ	78
6.	ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ	94
7.	ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ	106
8.	ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ	119
9.	ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ	138
10.	ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ	159
11.	ਕੰਨਿਆਂ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ	181
12.	ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਅਸਮਰਥਤਾ	197

1

ਇਕਾਈ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਬਾਇਲੀ,
ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ

ਸਿਕਾਈ-1

ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ

1
ਪਾਠ

ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ :

- 1.1 ਅਰਥ
- 1.2 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
- 1.3 ਵਰਗੀਕਰਨ
- 1.4 ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
- 1.5 ਮੁੱਦੇ
 - 1.5.1 ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ
 - 1.5.2 ਵਿਸਥਾਪਨ/ਥਾਂ ਬਦਲੀ
- 1.6 ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਨਸਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਹਨਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਸਮੂਹ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੁਦਾਇ

ਵਣਜਾਰਾ ਕਬੀਲੇ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ (ਝਾਰਖੰਡ)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਆਦਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤਿ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਕਬੀਲੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਾਲੇ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਸਮੂਹ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਧੁਨੀਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਾਰੇ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਪੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

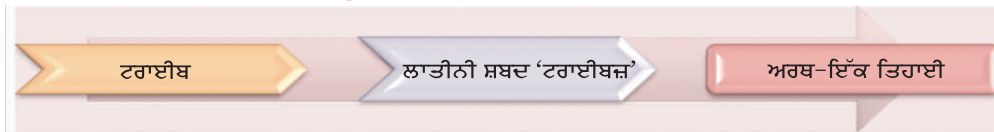
ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੁਦਾਇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਹਨ। ਅਫਰੀਕਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕਬਾਇਲੀ ਜੰਨ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਕਬਾਇਲੀ ਜੰਨਸੰਖਿਆ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕਬਾਇਲੀ ਜੰਨ ਸੰਖਿਆ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਬਾਇਲੀ ਜੰਨ ਸੰਖਿਆ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਤਰੀ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੋਂਡ, ਭੀਲ, ਸੰਥਾਲ ਅਤੇ ਉਰਾਨ ਆਦਿ। ਵੱਖਰੇ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਬੀਲੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਵਣਜਾਤੀ (ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ), ਪਹਾੜੀ (ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ) ਆਦਿਮਜਾਤੀ (ਅਸਲੀ ਸਮੁਦਾਇ), ਆਦਿਵਾਸੀ (ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ) ਜਨਜਾਤੀ (ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਲੋਕ), ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ (ਸ਼ੈਡਿਊਲ ਜਾਤੀ) ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਦਿਵਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀ' ਜਾਂ 'ਸ਼ੈਡਿਊਲ ਟਰਾਈਬ' ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੁਦਾਇ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰਿਆਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਨਾਂ ਹੈ।

'ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਬੀਲਾ ਸ਼ਬਦ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ 'ਵਰਣਿਤ-ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀ' ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਵਾਂ ਨਾਂ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਡਾ. ਬੀ. ਆਰ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ 'ਆਦਿਵਾਸੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਮੂਹ ਹੈ।

ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Tribe)

‘ਟਰਾਈਬ’ ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਟਰਾਈਬਜ਼’ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ। ਕਬੀਲਾ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਸਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਇੱਕ ਸਾਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

‘ਟਰਾਈਬ’ ਸ਼ਬਦ ਰੋਮ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਸਥਾਨਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਰੋਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਰੋਮਨਸ ਦੁਆਰਾ ‘ਟਰਾਈਬਜ਼’ ਸ਼ਬਦ ਉਹਨਾਂ 35 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਹੜੇ ਕਿ 241 ਬੀ. ਸੀ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ ਸਨ। ‘ਕਬੀਲਾ’ ਸ਼ਬਦ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰੋਮਨ ਲੋਕ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੂਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਜਿਸਦਾ ਵੱਖਰਾ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ‘ਆਦਿਵਾਸੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ਜੀ. ਐਸ. ਘੁਰੀਏ ਨੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ‘ਪਛੜੇ ਹਿੰਦੂਆਂ’ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
- ਐਮ. ਕੇ. ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ‘ਗਿਰੀਜਨ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।
- ਜੇ. ਐਚ. ਹੱਟਨ ਨੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਲਈ ‘ਪੁਰਾਤਨ ਕਬੀਲੇ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।
- ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਸ਼ਬਦ (ਸ਼ੈਡਿਊਲਡ ਟਰਾਈਬਜ਼) ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ (Scheduled Tribes) (STs)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 342 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ :-

- ਆਦਮਜਾਤੀ ਗੁਣ।
- ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੱਖਰਤਾ।
- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੱਭਿਆਚਾਰ।
- ਵੱਡੇ ਸਮੁਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੰਕੋਚ ਹੋਣਾ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

2011 ਦੀ ਜਨ ਗਣਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਬਾਇਲੀ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ 8.2 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਮਿਜ਼ੋਰਮ ਵਿੱਚ ਕਬਾਇਲੀ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗੋਆ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਲਕਸ਼ਦੀਪ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਲਾ ਸੰਘ ਸ਼ਾਸਿਤ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੰਡੇਮਾਨ, ਨਿਕੋਬਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜਨ ਸੰਖਿਅਕ ਸੰਘ ਸ਼ਾਸਿਤ ਦੀਪ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੁਦਾਇ ਸੰਥਾਲ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਝਾਰਖੰਡ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definition : Tribal Society)

“ਕਬੀਲਾ ਉਹ ਸਮਾਜ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਆਪਣੀ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਮੀਨ, ਸਾਂਝਾ ਨਾਂ, ਸਾਂਝਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਂਝੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

-ਪੀਟਰ ਮੁਰਡੋਕ

“ਕਬੀਲਾ ਸਥਾਨਿਕ ਸਮੁਦਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਇੱਕ ਸਾਂਝੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।”

- ਲਿਊਸ ਗਿਲਿਨ ਐਂਡ ਫਿਲਿਪ ਗਿਲਿਨ

ਕਬੀਲਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਛੋਟਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਵੱਖਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਨਿਰਬਾਹ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics)

1. ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਮੀਨ (Common Territory): ਕਬੀਲਾ ਇੱਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਮੁਦਾਇ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜ਼ਮੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਰਲ੍ਹਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਨਾਗਾ' ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਖਾਸੀ' ਅਸਾਮ ਵਿੱਚ, ਟੋਡਾਸ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੀਆਂ ਨੀਲਗਿਰੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਆਦਿ। ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

2. ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ (Collection of Families): ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਾਤ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਜਾਂ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

3. ਸਾਂਝਾ ਨਾਂ (Common Name): ਹਰੇਕ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਾਰੋ, ਖਾਸੀ, ਨਾਗਾ, ਸੰਥਾਲ, ਮੁੰਡਾ, ਕੋਟਾ ਆਦਿ।

4. ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ (Common Language): ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੋਈ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਗੋਂਡਸ ਕਬੀਲੇ, ਗੋਂਡੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਭੀਲਸ, ਭੀਲੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਥਾਲ, ਸੰਥਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ, ਮੁੰਡਾਸ, ਮੁੰਡਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੁਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5. ਮੁਖੀਆ (Chieftainship): ਹਰੇਕ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਮੁਖੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸਰੀਰਿਕ ਬਲ ਜਾਂ ਤਜਰਬੇ ਜਾਂ ਉਮਰ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਖੀਏ ਕੋਲ ਹੀ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਉਸਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਮਾਣ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਅਧਿਕਾਰ ਮੁਖੀਏ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6. ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ (Common Religion): ਧਰਮ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਤੱਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਧਰਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪਿੱਤਰ ਪੂਜਾ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਟੋਟਮਵਾਦ, ਅਧਿਆਤਮਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 1.1

ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਚਾਰਟ ਬਣਾਓ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ।

7. ਸਮਰੂਪੀ ਸਮਾਜ (Homogenous Societies): ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਪਰ ਸਮਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ।

8. ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਭੂਮੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ (Man-Land Relationship): ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਤਿ ਮੋਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਮਲਕੀਅਤ ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

9. ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (Feeling of Unity): ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੀ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਲਈ ਲੜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

10. ਨਿਰਬਾਹ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ (Subsistence Economy): ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨਾ, ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੰਗਲੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਿਰਬਾਹ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਲ, ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਟਾਂਦਰਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੰਨ-ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮ - ਨਿਰਭਰਤਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ।

11. ਅੰਤਰ-ਵਿਆਹੀ ਸਮੂਹ (Endogamous Group): ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਵਿਆਹੀ ਸਮੂਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਉੱਪ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਖੂਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਰੀਤ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

12. ਕਿਰਤ ਵੰਡ (Division of Labour): ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਵੰਡ ਉਮਰ ਅਤੇ ਲਿੰਗ

ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਨ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

13. ਸਾਂਝਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Common Culture) : ਹਰੇਕ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਢੰਗ, ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਗੀਤ-ਰਿਵਾਜ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ (Classification of Tribal Society)

ਕਬੀਲੇ ਭਾਰਤੀ ਜੰਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸਲੀ, ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :-

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਨਸਲੀ ਵਰਗੀਕਰਨ (Racial Classification of Tribes in India)

ਸਰ ਹਰਬਰਟ ਰਿਜ਼ਲੇ ਨੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਨਸਲੀ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ, ਇੰਡੋ ਆਰੀਯਨ, ਦ੍ਰਵਿੜ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲਾਇਡ, ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਵੀ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਨਸਲੀ ਰੰਗ-ਭੇਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੱਤ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ :-

- 1) ਇੰਡੋ ਆਰੀਯਨ (The Indo-Aryan):** ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਸਰੀਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਲੰਮੇ ਤੇ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ, ਗਹਿਰੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਸੰਘਣੇ ਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨੱਕ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਉੱਭਰੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- 2) ਦਰਾਵਿੜ ਕਿਸਮ (The Dravidian):** ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਦੀ ਘਾਟੀ ਤੱਕ ਚਲੇ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਨਾਗਪੁਰ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਪੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੱਖਾਂ ਕਾਲੀਆਂ, ਸਿਰ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਨੱਕ ਚੌੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- 3) **ਮੰਗੋਲਾਇਡ (The Mongoloid):** ਮੰਗੋਲਾਇਡ ਜਨਜਾਤੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ , ਨੇਪਾਲ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵੱਡਾ ਸਿਰ, ਗਹਿਰਾ ਰੰਗ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੱਦ ਔਸਤਨ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- 4) **ਆਰੀਯੋ-ਦਰਾਵੇੜੀਅਨ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ) ਕਿਸਮ (The Aryo-Dravidian):** ਇਹ ਕਿਸਮ ਆਰਯਨ ਅਤੇ ਦਰਾਵੇੜੀਅਨ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਗ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਭੂਰਾ ਜਾਂ ਕਾਲਾ, ਨੱਕ ਚੌੜਾ ਅਤੇ ਕੱਦ ਇੰਡੋ ਆਰੀਅਨ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- 5) **ਮੰਗੋਲੋ ਦਰਾਵਿੜ (ਬੰਗਾਲੀ) (The Mongolo-Dravidians):** ਇਹ ਕਿਸਮ ਦਰਾਵੇੜੀਅਨ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲਾਇਡ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੌੜੇ ਅਤੇ ਗੋਲੇ ਸਿਰ, ਗਹਿਰਾ ਰੰਗ, ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਲ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਕੱਦ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- 6) **ਸਾਈਥੋ-ਦਰਾਵੇੜੀਅਨ (The Scytho-Dravidian):** ਇਹ ਕਿਸਮ ਸਿੰਥੀਅਨ ਅਤੇ ਦਰਾਵੇੜੀਅਨ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੂਰਗ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਛੋਟਾ ਦਰਮਿਆਨਾ ਕੱਦ, ਗੋਰਾ ਰੰਗ, ਚੌੜਾ ਸਿਰ ਅਤੇ ਨੱਕ ਤਿੱਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- 7) **ਤੁਰਕੋ ਇਰਾਨੀਅਨ ਕਿਸਮ (The Turko-Iranian):** ਇਹ ਜਾਤੀ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ (ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੈ) ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਪਰਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ (Economic Classification of the Indian Tribes)

ਭਾਰਤੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿੱਤੇ ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜ ਸੀਮਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ੳ. ਜੰਗਲੀ-ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਰਗ (Forest-Hunting): ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੱਛੀ ਫੜਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅ. ਪਹਾੜੀ-ਖੇਤੀ ਵਰਗ (Hill Cultivation): ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਬਦਲਵੀਂ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਬਦਲਵੀਂ ਖੇਤੀ ਜਾਂ ਝੂਮ ਖੇਤੀ ਭਾਰਤੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ।

ੲ. ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤੀ (Plain Agriculture): ਇਹ ਕਬੀਲੇ ਲਹਿਰਦਾਰ ਪਠਾਰੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੱਲ ਖੇਤੀ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਬਦਲਵੀਂ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਝੂਮ	ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ
ਮਿਲਪਾ	ਮੈਕਸਿਕੋ
ਰੋਕਾ	ਬਰਾਜ਼ੀਲ
ਲਡਾਂਗ	ਮਲੇਸ਼ੀਆ

- ੲ) **ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਾ ਵਰਗ (Simple Artisan and Folk Artist)** : ਆਪਣਾ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਕਬੀਲੇ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਬੀਲੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਿਕ ਮੰਡੀ ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਸ) **ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਿਰਤੀ (Industrial and Urban Workers)**: ਜਿਹੜੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਬੀਲੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਜੰਗਲੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਭਾਰਤੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਰਗੀਕਰਨ (Classification of Indian Tribes Based on Levels of Integration)

ਕਬੀਲੇ ਭਾਰਤੀ ਜੰਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹਨ। ਗ਼ੈਰ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਸਲੀ ਪਛਾਣ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਲਿਆ ਹੈ।

ਐਲ. ਪੀ. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਬੀ. ਕੇ. ਰਾਏ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 1952 ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਦੀ ਸੋਸ਼ਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਨਜਾਤੀ ਕਲਿਆਣ ਸਮਿਤੀ ਨੇ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:

- (ੳ) **ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੁਦਾਇ (Tribal Communities)**: ਜਿਹੜੇ ਕਬੀਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਰਨ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।
- (ਅ) **ਅੱਧ -ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੁਦਾਇ (Semi-Tribal Communities)**: ਜਿਹੜੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੋਰ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੇ ਵਸ ਗਏ ਹਨ।
- (ੲ) **ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੁਦਾਇ (Acculturated Tribal Communities)**: ਇਹ ਕਬੀਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਿਕ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ।
- (ਸ) **ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕਬੀਲੇ (Totally Assimilated Tribals)**: ਇਹ ਉਹ ਕਬੀਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਬੀ. ਕੇ. ਬਰਮਨ ਰਾਏ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:-
- ਉਹ ਕਬੀਲੇ ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ।
 - ਉਹ ਕਬੀਲੇ ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵੱਲ ਸਾਕਾਰਾਤਮਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਮ ਵੱਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੋਏ।
 - ਉਹ ਕਬੀਲੇ ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵੱਲ ਨਾਕਾਰਾਤਮਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵੱਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੋਏ।
 - ਉਹ ਕਬੀਲੇ ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਉਦਾਸੀਨ ਹਨ।

ਅਜਿਹੇ ਸੱਤ ਮੁੱਖ ਕਬੀਲੇ ਜਿਵੇਂ ਗੋਂਡਸ, ਭੀਲ, ਉਰਾਨ, ਮਨਾਸ, ਸੰਥਾਲ, ਮੀਣਾ, ਮੁੰਡਾ ਅਤੇ ਖੰਡ ਇੱਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੰਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਗੋਂਡਸ, ਭੀਲ ਅਤੇ ਸੰਥਾਲ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ: -

ਮੁੱਖ ਕਬੀਲੇ (Major Tribes)

ਗੋਂਡਸ

- ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੈ।
- ਦਰਾਵੇੜਿਅਨ ਸਮੂਹ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ
- ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਉੜੀਸਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਗੋਂਡ ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਛੱਤੀਸਗੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਜੰਗਲੀ ਖੇਤੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਮੂਹਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਬਦਲਵੀਂ ਖੇਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭੀਲ

- ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਬੀਲਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਿਲਾਇਲਾ ਸਮੂਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਬੀਲੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਭੀਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਖੇਤੀ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ।
- 'ਹੋਲੀ' ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਿਉਹਾਰ।

ਗੋਂਡ

ਭੀਲ

ਸੰਥਾਲ (The Santhals)

- ਸੰਥਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਬੀਲਾ ਹੈ।
- ਇਹ ਬਿਹਾਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਝਾਰਖੰਡ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਇਹ ਸੰਥਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਉੜੀਆ ਭਾਸ਼ਾ, ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਬੰਗਲਾ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਫਸਲ ਕਟਾਈ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸੋਹਰਾਈ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਿਉਹਾਰ ਹੈ।
- ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਲਾੜੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਲਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

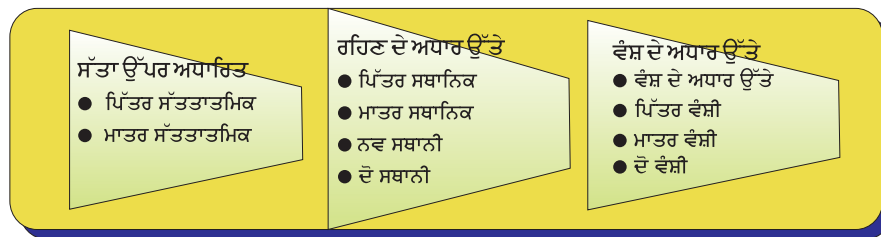
ਸੰਥਾਲ ਕਬੀਲਾ

ਸੰਥਾਲੀ ਨਾਚ

ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਵਿਵਸਥਾ (Family System of Tribal Society)

ਪਰਿਵਾਰ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹੈ। ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਬਾਕਸ - 3 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ (Family System of Tribal Society)

ਸੱਤਾ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ:- ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਖਰੀਆ ਅਤੇ ਗਾਰੋ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਖਰੀਆ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਹੱਕ ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵੰਸ਼ ਵੀ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਕ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਾਰੋ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਤਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮੁਖੀਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਾਂ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੰਸ਼ ਵੀ ਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੁੜੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਵਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮਾਂ - ਬਾਪ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ (Based on Residence):

- ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀ ਆਪਣਾ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿੱਤਰ ਸਥਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਥਾਲ, ਮੁੰਡਾ, ਅਤੇ ਭੀਲ ਆਦਿ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

- ਜੇਕਰ ਮੁੰਡਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦੋਵੇਂ ਭਾਵ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੋੜਾ ਕੁੜੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਤਰ ਸਥਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਖਾਸੀ, ਚੇਂਚੂ ਆਦਿ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਜਦੋਂ ਲੜਕਾ ਜਾਂ ਲੜਕੀ ਦੋਨੋਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣਾ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਸਥਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲਕਸ਼ਦੀਪ ਅਤੇ ਮੱਧ ਕੋਰਲ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।
- ਜਦੋਂ ਲੜਕਾ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ ਘਰ ਵਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵ ਸਥਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ- ਉਰਾਨ, ਗਾਡਾਬਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵੰਸ਼ ਦੇ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ (Based on Descent):

- ਜਦੋਂ ਵੰਸ਼ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿੱਤਰ ਵੰਸ਼ੀ ਸਮੂਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਖਰੀਆ, ਸੰਥਾਲ, ਮੁੰਡਾ ਆਦਿ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਜਦੋਂ ਵੰਸ਼ ਮਾਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਤਰ ਵੰਸ਼ੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗਾਰੋ, ਖਾਸੀ ਆਦਿ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
- ਕੁਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵੰਸ਼ੀ ਸਮੂਹ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਵਿਵਸਥਾ (Marriage System of Tribal Society)

ਸਾਥੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ (Ways of Acquiring Mate)

ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੋੜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਲਿੰਗਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ, ਸ਼ਾਕ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਰਸਮਾਂ, ਮਨਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਵੱਖਰੇ ਹਨ।

- **ਬਲਪੂਰਵਕ ਵਿਆਹ (Marriage by Capture):** ਇਸ ਕਿਸਮ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਸੰਥਾਲ, ਮੁੰਡਾ, ਗੋਂਡ, ਭੀਲ ਆਦਿ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- **ਖਰੀਦ ਵਿਆਹ (Marriage by Purchase):** ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਲਾੜੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਗਦ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਦਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਕੇ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੀਤ ਮੁੰਡਾ, ਉਰਾਨ ਆਦਿ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- **ਵੱਟੋ-ਸੱਟੋ ਦਾ ਵਿਆਹ (Marriage by Exchange):** ਦੋ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਘਰ ਵਿਆਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਲਾੜੀ-ਮੁੱਲ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਉਰਾਲੀ, ਮਰੀਆ, ਗੋਂਡ ਆਦਿ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

- **ਹਰਨ/ ਭੱਜ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ (Marriage by Elopement)** : ਜਦੋਂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਲਾੜਾ ਲਾੜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜਕਾ ਲੜਕੀ ਭੱਜ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- **ਸੇਵਾ ਵਿਆਹ (Marriage by Service)** : ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਜਵਾਈ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਲਾੜੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਾ ਦੇਣੀ ਪਵੇ।
- **ਅਣਅਧਿਕਾਰਿਤ ਵਿਆਹ (Marriage by Intrusion)**: ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਔਰਤ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਿਰਹੋਰ ਅਤੇ ਹੋ ਕਬੀਲੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।
- **ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ੀ ਵਿਆਹ (Marriage by Trial)** : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਕਤਵਰ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਥੀ ਚੁਣਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਸਮ ਭੀਲ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚ ਹੋਲੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- **ਆਪਸੀ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ (Marriage by Mutual Consen)** : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- **ਪਰਤਾਵਾ ਵਿਆਹ (Marriage by Probation)** : ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਨਿਰਨਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰਤਾਵਾ ਵਿਆਹ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਕੀ ਕਬੀਲੇ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ (Economy System of Tribal Society)

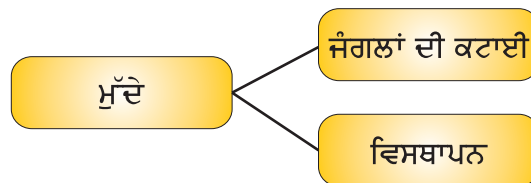
ਭਾਰਤੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਵੀ ਵਰਗੀ-ਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਿਰਬਾਹ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਲੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਿਰਤ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਾਏ, ਮਜੂਮਦਾਰ ਅਤੇ ਮਦਾਨ ਨੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨੌਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

- (ੳ) ਸਧਾਰਨ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ
- (ਅ) ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ
- (ੲ) ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਘਾਟ
- (ਸ) ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਉੱਦਮ
- (ਹ) ਘੱਟ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ
- (ਕ) ਸਥਾਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਚੱਲਣ ਹੋਣਾ।
- (ਖ) ਪੂੰਜੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਉਪਭੋਗ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ।
- (ਗ) ਉਮਰ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਉੱਪਰ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ।
- (ਘ) ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇਕ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ।

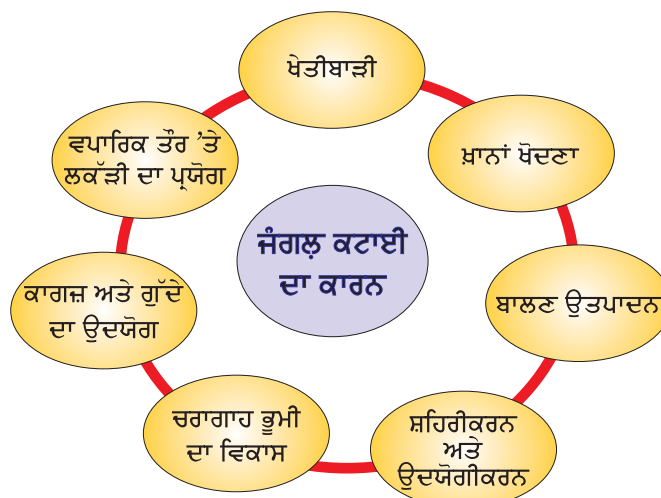
ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੁਦਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਦੇ (Issues concerning Tribal Communities)

ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਪਨ ਅਹਿਮ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਮੂਲ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਾਂ ਤੋਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ (Deforestation)

ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖੇਤੀ ਲਈ ਥਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰਗਾਹ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੱਧਣਾ ਵੀ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਬੀਲੇ ਆਪਣੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਜੰਗਲੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਸਨ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਖੇਤੀ, ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਾਲਣ ਲਈ ਲੱਕੜਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਚਾਦਰ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ।

ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ (Causes of Deforestation)

- **ਖੇਤੀ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ (Deforestation for Agriculture) :** ਜੰਗਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਭੂਮੀਹੀਣ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਐਬਰੋਜਿਨਲਸ ਦੁਆਰਾ ਝੁੰਗ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ।
- **ਸ਼ਤੀਰਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਖੋਦਣ ਦਾ ਕੰਮ (Deforestation for Timber Mining):** ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਲਈ ਸ਼ਤੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਖੋਦਣਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗਰਮ ਸਥਾਨੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਠੋਸ ਲੱਕੜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਤਮ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੀ ਸਸਤੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

- **ਬਾਲਣ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ (Deforestation for Fuel-wood Production):** ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਣ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ਪਰ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢ ਕੇ ਬਾਲਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਠੰਡ ਵਿੱਚ ਸੇਕਣ ਲਈ 'ਲਕੜਾਂ' ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਦਰਖਤਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਟਾਲ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਲਕੜਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲ ਕੇ ਉਸਦਾ ਕੋਲਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
- **ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ (Urbanisation and Industrialisation):** ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਭੂਮੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।
- **ਚਾਰਗਾਹ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ (Deforestation for Pasture Land Development):** ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲਾਲਚੀ, ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰਗਾਹ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ।
- **ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਗੁੱਦੇ ਦਾ ਉਦਯੋਗ ਕਾਰਨ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ (Deforestation for Paper and Pulp Industries) :** ਲੱਕੜ ਦੇ ਗੁੱਦੇ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ, ਵਪਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਗਜ਼ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਵੱਧ ਗਿਆ ਇਸ ਲਈ ਲੱਕੜ ਦੇ ਗੁੱਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ।

■ **ਵਪਾਰਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਲੱਕੜਾਂ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ (Deforestation for Commercial Logging):** ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲੱਕੜ ਨੂੰ ਵਪਾਰਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਣ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਫਰਨੀਚਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਬਾਲਣ ਲਈ ਲੱਕੜ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੱਕੜ ਦੀ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 1.2

ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।

ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰੋ ਕਿ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ?

ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਉੱਪਰ ਵੀ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਕਾਰਨ ਕਾਰਬਨ ਡਾਇਆਕਸਾਈਡ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀਆਂ ਗੈਸਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਫੈਲਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਪਨ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਜੈਵਿਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਜਿਵੇਂ ਹੜ੍ਹ, ਅੰਨ ਸੰਕਟ, ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਵਿਸਥਾਪਨ (Displacement)

ਵਿਸਥਾਪਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਦਾ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣਾ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਪਨ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਪਨ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੱਦੀ ਥਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਨਵੀਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣਾ ਪਿਆ ਉਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਦਯੋਗਿਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦਾ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਕਬਾਇਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੱਚਾ ਮਾਲ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਬਾਇਲੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜੱਦੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਦੂਜਾ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਭੁੱਖੀ-ਠੰਡੇ ਹੋ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕਰਨ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਕਬਾਇਲੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਉਹ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਅਤੇ ਅਰਧ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਗਏ।

ਨਦੀਮ ਹਸਨੈਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਜਿਵੇਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਮੈਥੇਨ, ਕੋਨਾਰ ਅਤੇ ਪਨਛੇਤ, ਰੁੜਕੋਲਾ ਦੁਰਗਾਪੁਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਸਟੀਲ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਕਬਾਇਲੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਪਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਕਬਾਇਲੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਉਹ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ।

ਜਿਹੜਾ ਪੈਸਾ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਪਯੋਗੀ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ। ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦਾ ਪੈਸਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖਰਚੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ। ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਥਾਂ ਵਿਕਲਪ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਇਸ ਉਜਾੜੇ ਦਾ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਫਾਇਦੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੋਚਿਆ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਕਲਪ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਣਾ ਲਏ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਝੁੱਗੀ ਝੱਪੜੀ ਜਿਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਸੀ।

ਵਿਸਥਾਪਨ ਦੇ ਕਾਰਨ (Causes of Displacement)

1. **ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਪਨ (Land Acquisition and Displacement)** : ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੁਦਾਇ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸਾਧਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਰਬਾਹ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਸੀ।

ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਨਵੇਂ ਡੈਮ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਰਕ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਹੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਦਾ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ 50-60 ਮਿਲਿਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਪਨ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 40 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਹੈ।

2. **ਡੈਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਪਨ (Dam Construction and Displacement)**: ਡੈਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ, ਵਿਸਥਾਪਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਖਤਰਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਬੀਲੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੋਮੇ ਸੋਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਕਬਾਇਲੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਬਜ਼ਾਰੂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਸੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤਾਕਤਾਂ ਕਾਰਨ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਆਮ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।
3. **ਖਾਣਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਪਨ (Mining and Displacement)**: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਲਈ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਯੋਜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਖਾਣਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿਸਥਾਪਨ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਨਿਵਾਸ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਖਤਰਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹਨ।
4. **ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਪਨ (Industry and Displacement)**: ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਧੀਨ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪਰਿਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਪਨ/ਪੁਨਰ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਕਬਾਇਲੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Changes in Tribal Society)

ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਹੁਣ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਸਲੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੋਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜੈਵਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵੱਖਰਤਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਸਮੂਹਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

1. **ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ: (Social Stratification):** ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਹੁਣ ਵਰਗ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਨੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਉਪਭੋਗ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਖਾਣਾ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਘਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਧਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ ਹੈ।
2. **ਗੈਰ-ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਕਿੱਤੇ (Non-Agricultural Occupations):** ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਮਲਕੀਅਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵੱਧਣ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਬਾਇਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਹੜੱਪ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖਿਸਕ ਗਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਹੱਥਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਨੌਕਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਤੀ ਬਣ ਗਏ। ਗੈਰ-ਖੇਤੀ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਗੈਰ ਕਿਰਸਾਨੀ ਕਿੱਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. **ਪ੍ਰਵਾਸ (Migration):** ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।
4. **ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ (Economic System):** ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦੀ ਨਿਰਬਾਹ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਹੁਣ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਸੋਮਿਆਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜੱਦੀ ਕਿੱਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿੱਤਾ ਚੁਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣ ਗਏ।
5. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ (Political System):** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਮੁਦਾਇਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੌਕਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਨੇਤਾਗਿਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ।
6. **ਸਥਾਨਿਕ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵੀ ਪੱਧਰ (Local to global place):** ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਵੀ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵੀ ਹੁਣ ਰਾਜ, ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਹੁਣ ਸਿਰਫ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

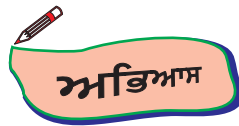
ਸਾਰ (Conclusion)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਬਾਇਲੀ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹਨ। ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ ਹਨ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)

- **ਜੀਵਵਾਦ (Animism):** ਟੋਲਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੀਵਵਾਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।
- **ਬਦਲਵੀਂ ਖੇਤੀ (Shifting Cultivation):** ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਝੂਮ ਜਾਂ ਪੋਛੂ ਖੇਤੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਹ ਨਾਲ ਢੱਕ ਕੇ ਉਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਰਸਾਤੀ ਮੌਸਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੀਜ ਬੀਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਸਲ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਅਗਲੀ ਵਾਰੀ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- **ਸਾਧਾਰਨ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਵੰਡ (Simple Division of Labour):** ਕਬਾਇਲੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਸਾਧਾਰਨ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਮਰ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

- **ਨਿਰਬਾਹ ਵਿਵਸਥਾ (Subsistence Economy):** ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਧਾਰਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਢੰਗ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ, ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ, ਮੱਛੀਪਾਲਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੰਗਲੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਬਾਹ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੱਟਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੰਨ-ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵੱਧਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ।
- **ਟੋਟਮਵਾਦ (Totemism):** ਕਿਸੇ ਕਬੀਲੇ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ, ਜਾਨਵਰ ਜਾਂ ਪੌਦੇ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਟੋਟਮਵਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਟੋਟਮ ਵਿੱਚ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਨੂੰ, ਛੁਹਦੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਖਾਂਦੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਟੋਟਮ ਨੂੰ ਪੁਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸਥ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

A. ਬਹੁਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਬੀਲਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ?
(ੳ) ਸੰਥਾਲ (ਅ) ਭੀਲ
(ੲ) ਮੁੰਡਾ (ਸ) ਗੋਂਡ
2. ਟਰਾਈਬ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
(ੳ) ਯੂਨਾਨੀ (ਅ) ਲਾਤਿਨੀ
(ੲ) ਗਰੀਕ ਅਤੇ ਲਾਤਿਨੀ (ਸ) ਲਾਤਿਨੀ ਜਾਂ ਜਰਮਨੀ
3. ਨਸਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਰਿਜ਼ਲੇ ਵੱਲੋਂ ਕਿਹੜਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ?
(ੳ) ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ (ਅ) ਪਹਾੜੀ ਖੇਤੀ
(ੲ) ਮੈਗੋਲਾਈਡ (ਸ) ਸਿੰਥੋ-ਦਰਾਵੇੜੀਅਨ
4. ਭੀਲ ਕਬੀਲਾ ਕਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।
(ੳ) ਉਰੀਆ (ਅ) ਛਤਿਸਗੜੀ
(ੲ) ਭੀਲੀ (ਸ) ਗੋਂਡੀ
5. ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ?
(ੳ) ਆਵਾਸ (ਅ) ਗੈਸਾਂ
(ੲ) ਵਿਸਥਾਪਨ (ਸ) ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ
6. ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਵੱਲ ਗਤੀਵਿਧੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
(ੳ) ਵਿਸਥਾਪਨ (ਅ) ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ
(ੲ) ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (ਸ) ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ।

B. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ

1. ਰੋਮਨਸ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ _____ ਇਕਾਈ ਹੈ।
2. ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ _____ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
3. _____ ਅਤੇ _____ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਹੈ।
4. ਬਦਲਵੀਂ ਖੇਤੀ ਨੂੰ _____ ਖੇਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. _____ ਅਤੇ _____ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
6. _____ ਅਤੇ _____ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦੇ ਹਨ।

C. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉ

1. ਭਾਰਤ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ☐
2. ਡਾ. ਜੀ. ਐਸ. ਘੁਰੀਏ ਨੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ “ਗਿਰੀਜਨ” ਕਿਹਾ ਹੈ। ☐
3. ਮੁੰਡਾ ਕਬੀਲਾ ‘ਮੁੰਡਾਰੀ’ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ☐
4. ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜੀਵਵਾਦ ਅਤੇ ਟੋਟਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਹੈ। ☐
5. ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਜੈਵਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ☐
6. ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਡੈਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਸਥਾਪਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ☐

D. ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ

ਕਾਲਮ ਏ	ਕਾਲਮ ਬੀ
ਮੁੰਡਾਰੀ	ਸਰ ਹਰਬਰਟ ਰਿਜ਼ਲੇ
ਲੱਕੜਾਂ ਦੀ ਖਾਣਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ	ਖ਼ਰੀਦੋ ਫਰੋਕਤ ਨਾਲ਼ ਵਿਆਹ
ਮੋਗੋਲਾਈਡ ਕਿਸਮ	ਮੁੰਡਾ
ਡੈਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ	ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ
ਲਾੜੀ ਮੁੱਲ ਦਾ ਨਕਦ ਭੁਗਤਾਨ	ਵਿਸਥਾਪਨ

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠ ਕਿੰਨਾ ਹੈ?
2. ‘ਸਕਾਈਬਨ ਅਤੇ ਦਰਾਵੜ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਕੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ?
3. ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਮੱਛੀ ਫੜਨ ਵਾਲ਼ੀਆਂ ਜਨ ਜਾਤੀਆਂ ਕੀ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।
4. ਕਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਭੋਜਨ ਦੀ ਸੱਮਸਿਆ, ਸਿਹਤ ਮੁੱਦਾ, ਜੈਵਿਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਹਾਨੀ ਅਤੇ ਜਲਵਾਯੂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
5. ਉਦਯੋਗ, ਖਾਣ, ਬੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਸਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ?
6. ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
7. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੁਦਾਇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ?
8. ‘ਟਰਾਈਬ’ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
9. ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨ ਜਾਤੀ ਕਿਸਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ?
10. ਭੀਲ ਕਬੀਲੇ ਕਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ?
11. ਜਨਜਾਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਸਲੀ ਵੰਡ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤੀ ?
12. ਸੋਹਰਾਈ, ਤਿਉਹਾਰ ਕਿਸ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ?

III. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ?
2. 'ਨੇਤਾਗਿਰੀ' ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
3. ਨਿਰਬਾਹ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀ ਹੈ?
4. ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
5. ਮੋਂਗੋਲਾਈਡ ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
6. ਸੰਥਾਲ ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
7. ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
8. ਵਿਸਥਾਪਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

IV. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰੋ।
3. ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਸਲੀ ਵਰਗੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
4. ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰੋ?
5. ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰੋ।
6. ਗੋਂਡ ਅਤੇ ਭੀਲ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦੱਸੋ।
7. ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ।
8. ਵਿਸਥਾਪਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
9. ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਪੰਜ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

V. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ?
2. ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਨ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
3. ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਓ।
4. ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰੋ।
5. ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
6. ਜੰਗਲੀ ਕਟਾਈ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਪਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਨ ਅੰਤਰ ਦਰਸਾਓ।

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਤਿਆਰ ਕਰੋ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਵੰਡ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ

2
ਪਾਠ

ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼

- 2.1 ਅਰਥ
- 2.2 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
- 2.3 ਮੁੱਦੇ
 - 2.3.1 ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ
 - 2.3.2 ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ
- 2.4 ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਭਾਰਤ ਦੀ 70% ਅਬਾਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਸੋਂ ਵੱਡੇ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਾ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਸਾਧਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਿਤ-ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਪਹਿਰਾਵਾ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਹਾਰਿਕ ਸਾਂਝ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੂਪਤਾ, ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਘੱਟ ਘਣਤਾ, ਮੁੱਢਲੇ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਸਾ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ 'ਗ੍ਰਾਮੀਣੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਬਰਟ ਰੈਡਫੀਲਡ ਨੇ ਇਸ ਛੋਟੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਛੋਟਾ ਆਕਾਰ, ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਥਾਂ, ਇਕਰੂਪਤਾ ਤੇ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਿੰਡ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪਿੰਡ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੁੜ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਅਸਲ ਭਾਰਤ, ਪਿੰਡਾਂ
ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੱਸਦਾ ਹੈ।

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਉਤਪਾਦ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ, ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਸੇਵਾਵਾਂ, ਉਸਾਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਦਮਨ ਅਤੇ ਦਿਉ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਮੂਨਾ ਸਰਵੇਖਣ ਸੰਗਠਨ (NSSO) ਦੁਆਰਾ 'ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ' ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ :-

- 400 ਪ੍ਰਤਿ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਘਣਤਾ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ।
- ਸਪਸ਼ਟ ਸਰਵੇਖਣ ਸੀਮਾ ਵਾਲੇ ਨਿਗਮ ਬੋਰਡ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਪਿੰਡ।
- ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 75% ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਜਨਸੰਖਿਆ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

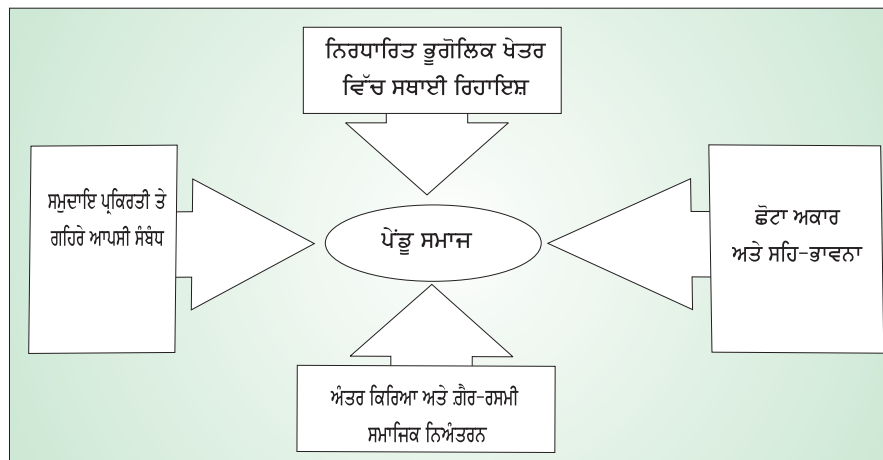
'ਪਿੰਡ' ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ਹਿਰ' ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 2011 ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ 121 ਕਰੋੜ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ 83.3% ਜਨਸੰਖਿਆ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਲੰਬਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਕਿੱਤਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਗਪਗ 5000 ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ 19 ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਸਰ ਹੈਨਰੀਮੈਨ, ਸਟੀਮਨ ਆਦਿ ਹਨ। 1890 ਤੋਂ 1920 ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਜੋ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰੂਸਵੈਲਟ ਦੁਆਰਾ ਦਿਹਾਤੀ ਜੀਵਨ ਆਯੋਗ (Country life Commission) ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1913 ਵਿੱਚ ਜੇ. ਐਮ. ਜਿਲਿਟ (J.M. Jillelte) ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਉਪ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਐਸ. ਸੀ. ਦੁਬੇ, ਆਸਕਰ ਲੀਇਸ, ਐਮ. ਐਨ. ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ, ਐਮ. ਮੈਰੀਅਟ, ਐਫ. ਜੀ. ਬੇਲੇ, ਕੈਥਲਨ ਗੋ, ਕੇ. ਐਲ. ਸ਼ਰਮਾ ਬੇਤਲੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ:

■ ਇੱਕ ਨਿਸਚਿਤ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਛੋਟਾ ਆਕਾਰ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੂਪ, ਪਰਸਪਰ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਰਸਮੀ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਨ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- ਇਸਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਜਾਤੀ ਸਮੂਹ, ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਤੰਤਰ, ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਦੇ ਸਾਨੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Features of Rural Society)

ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਹਨ:

1. **ਛੋਟਾ ਆਕਾਰ (Small Size):** ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. **ਸਮਾਜਿਕ ਇੱਕਰੂਪਤਾ (Social Homogeneity):** ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਧਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ, ਵਿਹਾਰ, ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. **ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧ (Intimate Relations):** ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੰਡ ਦਾ ਆਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੇਂਡੂ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਗ਼ੈਰ ਰਸਮੀ ਤੇ ਨਿਜੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. **ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਨ (Social Control):** ਪਿੰਡ, ਕਿਰਸਾਣੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ, ਗ਼ੈਰ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਬਾਅ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਢੰਗ ਗ਼ੈਰ ਰਸਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਦਬਾਅ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਰਸਮੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

5. **ਕਿੱਤੇ (Occupation):** ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹੋਰ ਕਿੱਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
6. **ਧਰਮ (Religion):** ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਂਝਾ ਸਮੁਦਾਇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਧਰਮ, ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਧਰਮ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।

7. **ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ (Joint Family):** ਸਾਂਝੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਿਯੰਤਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 'ਪਿਤਾ' ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
8. **ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Social Mobility):** ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤਿਅੰਤ ਸੀਮਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਕਿੱਤੇ ਜਾਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਤੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਕਿੱਤਾ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਤੀ ਦਰਜਾ ਬੰਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
9. **ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ (Caste System):** ਭਾਰਤੀ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਗੁੰਦਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ, ਪਿੰਡ ਪੰਚਾਇਤ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਪੰਚਾਇਤ ਰਾਹੀਂ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

10. ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ (Status of Women): ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਝੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਪਾਲਤੂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਤਲਾਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗਤੀਵਿਧੀ-2.1

ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੋ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।

11. ਗੁਆਂਢ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Neighbourhood): ਗੁਆਂਢ ਸਮੂਦਾਇ ਦਾ ਲਘੂ ਰੂਪ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗੁਆਂਢ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੇ ਸਾਥੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ, ਵਿਆਹ, ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਉਹਾਰਾਂ, ਬਿਮਾਰੀ, ਦੁਰਘਟਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਕਟਾਂ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਂਢ ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

12. ਸਮੂਹਿਕ ਭਾਵਨਾ (Group Feeling): ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਰਵਜਨਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ।

ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਵਸਥਾ (Family System of Rural Society)

ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਥਾਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਸਾਂਝੇ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਨੀਕਰ
ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ

ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮੂਲ ਬੰਨ੍ਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

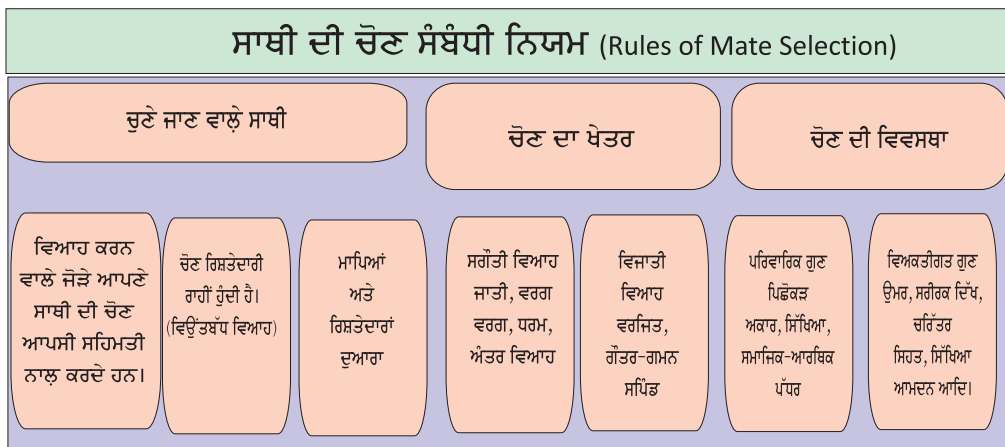
ਪਰਿਵਾਰ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਮੁਖੀ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਛੱਤ ਹੇਠ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਇਰਾਵਤੀ ਕਾਰਵੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਛੱਤ ਹੇਠ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਪੱਕਿਆ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਇਦਾਦ ਉੱਤੇ ਸਾਂਝਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਸਾਂਝੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ।

- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਇਹ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ, ਮਾਪੇ ਅਤੇ ਬੱਚੇ। ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਦੇਣਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇੱਕੋ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- ਉਹ ਇੱਕੋ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਾਂਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧ (Marriage System of Rural Society)

ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਔਰਤ- ਮਰਦ ਦੇ ਲੈਂਗਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਏਕਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਦੋ ਪਰਿਵਾਰਾਂ, ਦੋ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋ ਸਮੁਦਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਆਹ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਗੋਤ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਸਾਥੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ। ਵਿਆਹ ਦੇ, ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਪਹਿਲੂ ਹਨ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਸਾਥੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ਾਤਮਿਕ, ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਪਹਿਲ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਆਪਕ ਨਿਯਮ ਹਨ ਜੋ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੇ. ਐੱਮ. ਕਪਾਡੀਆਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਉਪ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ।

ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ (Political System of Rural Society)

ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਸਮੁਦਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਪੰਚਾਇਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਆਧਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਪੰਚਾਇਤ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਨਤਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਪੰਚਾਇਤ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ 'ਸਥਾਨਿਕ ਸਰਕਾਰ' ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।

ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ, 1992 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਈ 73ਵੀਂ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ-9 ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੂਲ ਇਕਾਈ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ਼ ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤ ਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਨਿਯਮ ਤਹਿਤ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤ ।

ਬਲਾਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਸਮਿਤੀ ।

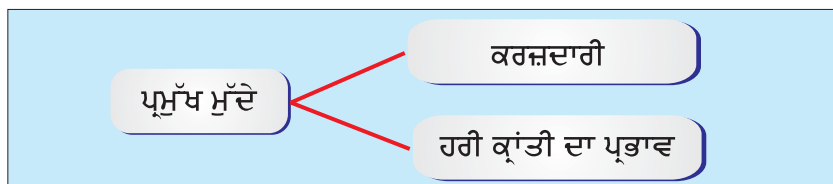
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਪਰਿਸ਼ਦ ।

ਇਹ ਹਰ ਪੰਚਾਇਤ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਰੋਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਨ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸੰਖਿਅਕੀ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਲਘੂ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਘਰੇਲੂ ਉਦਯੋਗ, ਸਾਫ਼-ਸਫ਼ਾਈ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਨ ਆਦਿ ਆਂਕੜੇ ।

ਪੇਂਡੂ ਮੁੱਦੇ (Rural Issues)

ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹਨ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਇੱਕ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਕਾਰ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਪੱਧਰ, ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ, ਆਰਥਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਮਸਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਦੇ ਕਰਜ਼ ਅਤੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ (Indebtedness)

ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ 'ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਘਾਟੇ ਵਾਲੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਕਰਜ਼ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਗ਼ੈਰ-ਉਤਪਾਦਕ ਕੰਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਝਗੜਿਆਂ ਆਦਿ ਲਈ ਵੀ ਕਰਜ਼ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੈਸਾ ਉਤਪਾਦਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸਗੋਂ ਉਪਭੋਗ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਰਜ਼ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਕਰਜ਼ ਵਾਪਸ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਲਾਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਤੇ ਦਲਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵਾਧੂ ਵਿਆਜ ਦਰ ਵਸੂਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂੰਜੀ/ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ (Rural Indebtedness)

- ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਕ ਧਿਰ ਦਾ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਤੋਂ ਵਿਆਜ 'ਤੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਮਿਥੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਮੋੜਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੀ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬ ਕਿਰਸਾਨ ਅਤੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਦੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਮੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਢਾਂਚੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਸਾਡੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਭੂਮੀਹੀਣ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ (Causes of Indebtedness)

1. **ਗ਼ਰੀਬੀ (Poverty):** ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਅਤਿ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਨਸੂਨ ਦੀ ਘਾਟ ਜਾਂ ਹੜ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਫ਼ਸਲਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਫ਼ਤਾਂ ਨਾਲ਼ ਨਜ਼ਿਠਣ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ਼ ਬੀਜ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਧਨ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਕੋਈ ਜਮ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
2. **ਜੱਦੀ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ (Ancestral Debt):** ਮੌਜੂਦਾ ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਜੱਦੀ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਜੱਦੀ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਕਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਮੋੜਨ ਲਈ ਜੀਵਨ ਭਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੋੜਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨ “ਕਰਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜੰਮਦਾ, ਜੀਵਨ ਜਿਊਂਦਾ ਅਤੇ ਮਰਦਾ ਹੈ।”
3. **ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ (Litigation):** ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅੰਤਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਵਾਦ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਚੋਰੀ, ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ-ਜ਼ਾਇਦਾਦ ਵੰਡ ਆਦਿ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਵਾਸਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੱਕ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਚੱਲਦੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਖਰਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਕਰਜ਼ ਦੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
4. **ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਪਛੜਨਾ (Backwardness of Agriculture):** ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਸਥਾਈ ਕਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਲਈ ਅਸਥਾਈ ਬਾਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਬਰਸਾਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫ਼ਸਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਖਰਚ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ਼ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਰਜ਼ਾ ਵੀ ਬੇਝ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

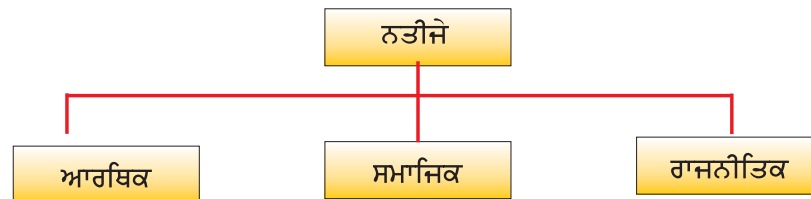
ਗਤੀਵਿਧੀ 2.2

ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰੋ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
5. **ਵਾਧੂ ਖਰਚ (Extravagant Expenditure)** ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ਼ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਦਿਹਾੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਰਚ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ਼ ਜਮ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਰਜ਼ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
6. **ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਂਦਲੀ (Malpractices of the Money Lenders) :** ਨਿਜੀ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਣਉੱਚਤਾ ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ ਵਸੂਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿ ਸਾਲ 40 ਤੋਂ 60 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਖਾਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਕਰਜ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਰਜ਼ਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਰਜ਼ਾ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਰਜ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ਼ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
7. **ਵਿਆਜ ਦੀ ਉੱਚ ਦਰ :**
 - ਉਹ ਵਿਆਜ ਦੀ ਵਾਧੂ ਦਰ 40 ਤੋਂ 60 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਪ੍ਰਤਿ ਸਾਲ ਵਸੂਲਦੇ ਹਨ।
 - ਉਹ ਗ਼ਲਤ ਵਹੀ ਖਾਤਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
 - ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਜ਼ ਲੈਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕੋਲ਼ ਬੰਧਕ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

8. **ਭੂਮੀ ਕਰ ਤੇ ਲਗਾਨ ਦਾ ਵਾਧੂ ਬੋਝ (High Rates of Interest):** ਭੂਮੀ ਕਰ ਜੋ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਜੋ ਭੂਮੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਬੋਝ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਾਇਆ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਕਰ ਹੜ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਸੌਂਕੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ (Consequences of Indebtedness)

ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਆਰਥਿਕ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ:

■ **ਆਰਥਿਕ ਨਤੀਜੇ (Economic Consequences):** ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੇ ਕਰਜ਼ੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਨਿਮਨ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਘੱਟ ਆਮਦਨ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਆਪਣੀ ਫ਼ਸਲ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕੋਲ ਵੇਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਇਆ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਜੋ ਵੀ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਫ਼ਸਲ ਉਹ ਵੇਚਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਵਣਜ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਨਵਾਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ, ਵਿਆਜ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰਕਮ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਰਜ਼ਾ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਕਿਸਾਨ ਭੂਮੀ ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

■ **ਸਮਾਜਿਕ ਨਤੀਜੇ (Social Consequences):** ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤਣਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ।

- ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਵਿੱਚ ਤਣਾਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।
- ਜਦੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖੁੱਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁੱਸੀ ਹੋਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਹੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਮਾਣ ਨੂੰ ਸੱਟ ਵੱਜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਾਲਕ

ਤੋਂ ਨੌਕਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਹਨ ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

■ **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਤੀਜੇ (Political Consequences):** ਕਰਜ਼ੇ ਹੇਠ ਦੱਬੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰੀ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਕਰਜ਼ਾ ਉਤਾਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੇ ਚੰਗੁਲ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਹਰ ਗ਼ੈਰ ਵਾਜਬ ਸਾਧਨ ਵਰਤਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਅਤੇ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਢੰਗ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਖ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉੱਪਰ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (The Green Revolution)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਖੇਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਨਵੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਝਾੜ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਕਾਰਨ ਖੇਤੀ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪੌਦੇ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਖੇਤੀ ਦਾ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਯੋਗ ਵਿਵਸਥਾ, ਕੀਟ ਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਐਸ. ਐਨ. ਸਵਾਮੀਨਾਥਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਹੋਈ। 1960-61 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਬਦਲਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਸ਼ੁਰੂ 'ਚ 1960-61 ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੰਟੈਨਸਿਵ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (ਆਈ. ਏ. ਡੀ. ਪੀ) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਹਾਈ ਯੀਲਡਿੰਗ ਰਵਾਇਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (ਐਚ ਵਾਈ ਵੀ) ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਨੀਤੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਂਵਾਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤਕਨੀਕ, ਬੀਜ-ਖਾਦਾਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਫ਼ਸਲਾਂ-ਕਣਕ, ਚਾਵਲ, ਜਵਾਰ ਬਾਜਰਾ ਅਤੇ ਮੱਕੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗ਼ੈਰ ਅਨਾਜ ਤੱਤ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (Green Revolution in Punjab)

ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਉਦਾਹਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ 'ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜਿਸਨੇ ਕਣਕ, ਝੋਨੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਉੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਾਲੀ ਨਵੀਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਉਦਾਹਰਨ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਵਾਧੇ ਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲਗਾਏ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਖੋਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਾਲੇ ਬੀਜਾਂ, ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦਾਂ, ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ, ਟਿਊਬਵੈੱਲ, ਡੀਜ਼ਲ ਪੰਪ ਅਤੇ ਟਰੈਕਟਰ ਆਦਿ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।

ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਤੱਤ (The Components of Green Revolution):

1. ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।
2. ਰਸਾਇਣ, ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦਾਂ, ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਵੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।
3. ਆਧੁਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਟ੍ਰੈਕਟਰ, ਹਾਰਵੈਸਟਰ (ਕਟਾਈ ਮਸ਼ੀਨ), ਥਰੈਸ਼ਰ (ਕਣਕ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ), ਪੰਪ ਸੈੱਟ (ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ) ਅਤੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।
4. ਵਾਹੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਜਪਾਨੀ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ਼ ਵੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।
5. ਸਿੰਚਾਈ ਦੀਆਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
6. ਦੂਹਰੀ ਅਤੇ ਬਹੁਮੁਖੀ ਕਾਸ਼ਤ ਨਾਲ਼ ਵੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।
7. ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਰਜ਼ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਕਰਜ਼ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ, ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਬੈਂਕ, ਖੇਤਰੀ ਪੇਂਡੂ ਬੈਂਕ ਜਾਂ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਬੈਂਕ, ਕਮਰਸ਼ੀਅਲ ਬੈਂਕ, ਸਟੇਟ ਬੈਂਕ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਆਦਿ ਨਾਲ਼ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।
8. ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ ਹੈ।
9. ਮਿੱਟੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।
10. ਸਹਿਕਾਰੀ ਬਜ਼ਾਰੀ (Market) ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਬਜ਼ਾਰੀ (Market) ਨੇ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਤਪਾਦਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਕੇ, ਖੇਤੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

11. ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਲਕੀਅਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋਤ ਖੇਤਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜੀਕਰਨ, ਕਿਰਾਏ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਨੇ ਵੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
12. ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਲਪ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ (Positive Impact)

- **ਅਨਾਜ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Boosted the production of cereals):** ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਫਲਤਾ ਅਨਾਜ ਜਿਵੇਂ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਆਦਿ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਸੀ। ਕਣਕ ਤੋਂ ਝੋਨੇ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਨੁਪਾਤ 1960-61 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 1999-2000 ਵਿੱਚ 84% ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਝੋਨਾ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਨਾਜ ਹੈ। ਕਣਕ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਮੋਟਾ ਅਨਾਜਾਂ ਮੱਕੀ, ਜੁਆਰ ਆਦਿ ਫਸਲਾਂ ਉੱਪਰ ਅਸਰ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਇਆ।
- **ਵਪਾਰਿਕ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increase in the production of commercial crops):** ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਜੋ ਮੱਕੀ ਤੇ ਦਾਲਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵਪਾਰਿਕ ਜਾਂ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੰਨਾ, ਕਪਾਹ, ਪਟਸਨ, ਤੇਲ ਵਾਲੇ ਬੀਜ, ਆਲੂਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਗੰਨੇ ਦੀ ਉਪਜ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ 1973-74 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਨਕਦੀ ਫਸਲਾਂ ਤੇਲ ਬੀਜ, ਅਤੇ ਆਲੂਆਂ ਉੱਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ।
- **ਫਸਲੀ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ (Significant changes in crop pattern):** ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਫਸਲੀ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ, ਇੱਕ ਅਨਾਜ

ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਾਲ 3 ਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਦਾਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਉਹੀ ਰਹੀ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਗਈ। ਦੂਜਾ 1950-51 ਅਤੇ 2008-2009 ਵਿੱਚ ਝੋਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ 48% ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 45 % ਰਹਿ ਗਈ।

- **ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Boost to employment) :** ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਬਹੁ-ਫਸਲੀ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮਿਲਨ ਕਰਕੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਵਰਤਣ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਯੰਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਪਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਨਕਾਰਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ (Negative Impact)

ਨਵੀਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸਾਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਡੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਨਕਾਰਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ ਜਿਸਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :-

- **ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਵਾਦੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Growth of Capitalistic Farming in India):** ਨਵੀਂ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਨੀਤੀ ਕਰਕੇ ਬੀਜਾਂ, ਖਾਦਾਂ, ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਲਈ ਭਾਰੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਇਹ ਭਾਰੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਸੋਂ ਬਾਹਰੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਧੰਨ ਸਿਰਫ 6% ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਗਰੀਬ ਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਲਾਭ ਨਾ ਹੋਇਆ।
- **ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਕਰਨਾ (Sidetracking the need for institutional reforms in Indian agriculture):** ਨਵੀਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੀਤੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣ ਸਕੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਮਲਕੀਅਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਪੈਮਾਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੇਦਖਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ/ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਟਾਈ ਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।
- **ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਅਸਮਾਨਤਾ (Widening disparities in income):** ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨ ਦੀ ਵੰਡ ਉੱਤੇ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਤਕਨੀਕੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ, ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਭੂਮੀ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਭੂਮੀਹੀਣ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਮਦਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਮਾਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।
- **ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਪਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Problem of labour displacement):** ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਨਾਲ 'ਪੇਂਡੂ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ' ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ, ਭਾਰਤੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਵਿੱਚ ਮਾਯੂਸੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਜਾਂ ਅਲਪਕਾਲੀਨ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ।

ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ

- ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਕੇਵਲ ਫਸਲਾਂ, ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਲਹਿਰ ਨੇ ਕੇਵਲ ਕਣਕ ਤੇ ਝੋਨੇ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੋਗ ਭੂਮੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਸੌਂਕੇ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹੀ।
- ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਕਣਕ ਤੇ ਝੋਨੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਹੋਰ ਫਸਲਾਂ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹੀਆਂ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰਿਕ ਫਸਲਾਂ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ। HYV ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਰੱਬੀ ਦੀ ਫਸਲ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਅਸਥਿਰਤਾ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਦਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਢਾਅ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆਪਣੇ ਮਿੱਥੇ ਟੀਚਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ (Changes in Rural Society)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਗਠਜੋੜ ਟੁੱਟ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮੁਦਾਇਕ ਚੇਤਨਾ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ ਤਕਬੀਰਨ ਅਣਹੋਂਦ ਹੀ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮੁਦਾਇਕ ਚੇਤਨਾ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਦੀ ਰੀਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਚੋਰੀ, ਕਤਲ, ਹਮਲੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਆਦਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਟੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਇਸੇ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਬੰਧਨ ਵੀ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ, ਪਦਾਰਥ ਵਾਦ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜੇ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਦਾ ਤੇ ਉੱਚਾ ਜੀਵਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਸਮੁਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਿੰਡ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

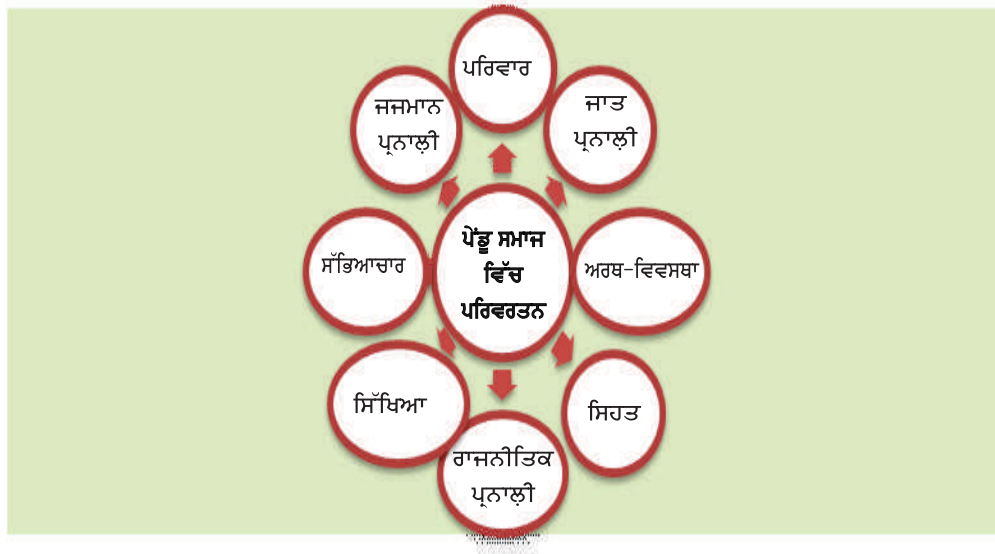
- 1. ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in the Caste System):** ਬਰਤਾਨਵੀ (British) ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਬਰਤਾਨਵੀ (British) ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜਾਤੀਗਤ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਲੱਗੇ ਲੋਕ ਦੂਜੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣ ਗਏ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਇਕੱਲੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ, ਆਰਥਿਕ ਹਲਾਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਜਾਤੀ ਪੰਚਾਇਤ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਿਆ ਪਰ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰ, ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਰਹਿਣ- ਸਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗ ਉੱਤੇ ਸੀ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁਣ ਜਾਤੀਵਾਦ ਕੋਰੇ ਸਵਾਰਥ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- 2. ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ (Jajmani System):** ਨਿਮਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁਕਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਯਤਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੁਣ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਹੁਣ ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਕਦ ਭੁਗਤਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. **ਪਰਿਵਾਰ (Family):** ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁਣ ਪੇਂਡੂ ਸਮੁਦਾਇ ਦੀ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਇਕਹਿਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਛੋਟੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗਤੀਵਿਧੀ : 2.5

ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰੋ।

4. **ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Culture):** ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਬੁਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਕੱਲ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਮੌਲਿਕ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੀ ਥਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੇਵਲ ਮੁੱਖ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਚਾਹ, ਕੋਲਡ ਡਰਿੰਕਸ, ਫਾਸਟ ਫੂਡ, (ਤੁਰੰਤ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਭੋਜਨ) ਜਿਵੇਂ ਪੀਜ਼ਾ, ਨੁਡਲਜ਼ ਮੈਰੀ, ਬਰਗਰ ਆਦਿ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ।

5. **ਸਿਹਤ (Health):** ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼ ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਨਹਾਉਣ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਲਈ ਸਾਬਣ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿਹਤ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਟੀਕਾਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਹੇਜ਼ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਮਾਹਮਾਰੀ ਦਾ ਖਤਰਾ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸਾਧਨ ਆਪਣਾ ਰਹੇ ਹਨ।

6. **ਸਿੱਖਿਆ (Education):** ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਧਰੇ-ਕਿਧਰੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਲਜ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਡਿਗਰੀ ਕਾਲਜ ਵੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।
7. **ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ (Economic System):** ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਵੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵੱਧਣ ਲੱਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਗ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸਫੈਦ-ਪੋਸ਼ ਨੌਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਸੰਦਾਂ, ਨਵੇਂ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਹਿਕਾਰੀ ਕਰੈਡਿਟ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ, ਬੈਂਕ ਤੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਨਾਲ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਟੌਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵੀ ਵਧੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਲਸੀਆਂ ਦੇ ਘਟਣ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰੀ ਹੈ।
8. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ (Political System):** ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਲਗ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਸਾਹਿਤ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਜੋ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮੁਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੁਆਰਥ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ (Conclusion)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਆਹ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮੁਦਾਇ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਅਤੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ। ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਸਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)

- **ਸਹਿਜਾਤੀ (Endogamy):** ਇਹ ਵਿਆਹ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਲਈ ਸਾਥੀ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਵੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਬਾਹਰੀ ਵਿਆਹ / ਵਰਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- **ਵਿਮੁਕਤ ਜਾਤੀ (Exogamy):** ਇਹ ਵਿਆਹ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਯਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਲਈ ਸਾਥੀ ਬਾਹਰਲੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਵਰਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- **ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (Green Revolution):** ਉੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਬੀਜਾਂ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

- **ਐਚ ਆਈ ਵੀ ਐਸ (ਉੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਵਿਧ ਬੀਜ) (HYVs):** ਕਣਕ, ਝੋਨੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖਾਧ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ (ਹਾਈ ਯੀਲਡਿੰਗ ਵਰਾਇਟੀ ਸੀਡਜ਼) ਉੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਬੀਜਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ।
- **ਕਰਜ਼ (Indebtedness):** ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਲਈ ਕਰਜ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਗ਼ੈਰ-ਉਤਪਾਦਨ ਕਾਰਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜ (ਵਿਆਹ, ਜਨਮ, ਮੌਤ) ਮੁਕੱਦਮੇ ਆਦਿ ਲਈ ਕਰਜ਼ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਨ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਖਪਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਕਰਜ਼ ਦਾ ਬੋਝ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- **ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ (Joint Family):** ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ, ਮਾਪੇ ਤੇ ਬੱਚੇ ਇੱਕਠੇ ਇੱਕ ਛੱਤ ਹੇਠ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਰਸੋਈ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖਰਚਾ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- **ਪੇਂਡੂ ਸਮੁਦਾਇ (Rural Society):** ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਛੋਟੇ ਅਕਾਰ, ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਘੱਟ ਘਣਤਾ, ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਜਾਤੀ ਅਧਾਰਿਤ ਸਤਰੀਕਰਨ, ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪੇਂਡੂ ਸਮੁਦਾਇ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

A. ਬਹੁਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ
 (ੳ) ਮਾਲਕ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ (ਅ) ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ
 (ੲ) ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (ਸ) ਪੂੰਜੀ ਵਾਦੀ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ
2. ਫਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਾਲ਼ੀ ਖੇਤੀ, ਕਿਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।
 (ੳ) ਸਫ਼ੇਦ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (ਅ) ਨੀਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ
 (ੲ) ਪੀਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (ਸ) ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ
3. ਵਿਆਹ ਦਾ ਨਿਯਮ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਥੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸਹਿ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
 (ੳ) ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ (ਅ) ਅੰਤਰ ਵਿਆਹ
 (ੲ) ਸਮੂਹ ਵਿਆਹ (ਸ) ਇਕਾਂਕੀ ਵਿਆਹ
4. ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ :
 (ੳ) ਜਜਮਾਨ (ਅ) ਕਾਮੀ
 (ੲ) ਜਜਮਾਨ ਤੇ ਕਾਮੀ (ਸ) ਹਮਜਿਨਸੀ
5. ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ :
 (ੳ) ਵਿਕਾਸ (ਅ) ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ

- (ੲ) ਸ਼੍ਰੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ (ਸ) ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ
6. ਨਵੀਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ :
- (ੳ) ਮੰਡੀ ਅਧਾਰਿਤ (ਅ) ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ
- (ੲ) ਸ਼੍ਰੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ (ਸ) ਉਪਰੋਕਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

B. ਖਾਲੀ ਥਾਂਵਾਂ ਭਰੋ:

1. ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ _____ ਆਖਦੇ ਹਨ।
2. ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਕਾਰ _____ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. _____ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।
4. ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਇ _____ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਹੈ।
5. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਰਜਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ _____ ਤੇ _____ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

C. ਸਹੀ/ਗਲਤ

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਇਕਾਈ ਹਨ। ☐
2. ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਸਾਡੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ☐
3. ਨਵੀਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤਕਨੀਕ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸਰੋਤਾਂ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ, ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ☐
4. ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ☐
5. ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ☐

D. ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ

ਕਾਲਮ ੲ

ਆਮ੍ਹਣੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ
ਘਰ ਦਾ ਮੁਖੀਆ
ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ
ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ
ਕਣਕ, ਚਾਵੁਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫਸਲਾਂ

ਕਾਲਮ ਬੀ

ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ
ਉੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਲਈ ਨਵੇਂ ਬੀਜ
ਗਹਿਰੇ ਸੰਬੰਧ
ਕਰਜ਼ਾ
ਅੰਤਰ ਵਿਆਹ

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. 'ਅਸਲ ਭਾਰਤ ਇਸਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਹੈ' ਇਹ ਕਿਸਦਾ ਕਥਨ ਹੈ?
2. ਕਿਹੜੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ?
3. ਕਿਹੜੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ ਵਿੱਚ ਜੰਮਦੇ, ਕਰਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਿਊਂਦੇ ਤੇ ਕਰਜ਼ ਵਿੱਚ ਮਰਦੇ ਹਨ।

4. ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ?
5. ਕਿਹੜੀ ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਉਤਪਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ?
6. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
7. ਜਜਮਾਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
8. ਐਚ. ਵਾਈ. ਵੀ. ਐਸ. ਦਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ?
9. ਕੀ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ?

III. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ?
2. ਕਰਜ਼ੇ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
3. ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਕਾਰਨ ਲਿਖੋ।
4. ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
5. ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕੀ ਹੈ?
6. ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਬਦਲਾਅ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?

IV. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ?
3. ਕਰਜ਼ਦਾਰੀ ਲਈ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਲਿਖੋ?
4. ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ?
5. ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਦੋ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਦੋ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਲਿਖੋ।

V. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. ਕਰਜ਼ੇ ਕੀ ਹੈ? ਕਰਜ਼ੇ ਲਈ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
3. ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੋ? ਇਸ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
5. ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਕੀ ਹੈ? ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਦਲਾਓਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
6. ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ/ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ

3
ਪਾਠ

ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼:

- 3.4 ਅਰਥ
- 3.5 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
- 3.6 ਮੁੱਦੇ
 - 3.6.1 ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ
 - 3.6.2. ਝੁੱਗੀ ਝੋਪੜੀ/ਗੰਦੀ ਬਸਤੀ (Slums)

ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ, ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਜਟਿਲ ਸਮਾਜ ਹੈ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਪੱਖੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਏ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਇਸ ਲਈ ਸੁਭਾਅ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ, ਤਕਨੀਕ, ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਨਸਲਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਕਿੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇੱਕਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਵਧੇਰੇ ਉਪਚਾਰਕ, ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੁਮਨਾਮੀ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਨ-ਸੰਖਿਅਕੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨ-ਸੰਖਿਅਕੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਅਕਾਰ, ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਘਣਤਾ ਤੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ, ਗੁਮਨਾਮੀ, ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉੱਚ ਮਿਆਰ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸੰਮਿਲਿਤ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ। 121 ਕਰੋੜ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ 83.3 ਕਰੋੜ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ 37.7 ਕਰੋੜ ਜੋ ਕਿ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਲਗਪਗ 32% ਹੈ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ 2011 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ

ਸਾਰੇ ਸਥਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਗਰਪਾਲਿਕਾ, ਨਗਰ ਨਿਗਮ, ਸੈਨਿਕ ਛਾਉਣੀ ਬੋਰਡ, ਕਸਬਾ ਆਦਿ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੋਣ, ਅਧੀਨ ਅਧਿਸੂਚਿਤ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

- ਜਿੱਥੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 5000 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਹੋਵੇ।
- ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 75% ਜਨਸੰਖਿਆ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਰੂਫ ਹੋਵੇ।
- ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਘਣਤਵ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 400 ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਤਿ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੋਵੇ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ (Urban Sociology)

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਹਾਂਨਗਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਹ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਜੋ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਲਈ ਸਮਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨਿਵਾਸ, ਪੁਨਰ ਨਿਵਾਸ, ਵਿਸਥਾਪਨ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਜਨ-ਸੰਖਿਅਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ: ਗਰੀਬੀ, ਝੁੱਗੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ, ਜਾਤੀ-ਗਤ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ, ਵੇਸਵਾਗਮਨੀ, ਅਪਰਾਧ, ਲਿੰਗਕ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਅੰਕੜਾ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਨਿਰੀਖਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ ਅਤੇ (Max Weber) ਜੌਰਜ਼ ਸਿੰਮਲ (Geroge Simmel) ਵਰਗੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਏ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਮਨਾਮੀ ਤੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਉੱਪਰ ਬੱਲ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੌਰਜ਼ ਸਿੰਮਲ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤ ਮੈਟਰੋਪੋਲਿਸ ਐਂਡ ਮੈਂਟਲ ਲਾਈਫ (The Metropolis and Mental life) ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਸਕੂਲ ਆਫ ਸੋਸ਼ਿਆਲੋਜੀ (Chicago School of Sociology) ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਮਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਰੋਬਰਟ ਪਰਕ (Robert Park), ਲੂਈਸ ਵਿਰਥ ਅਤੇ ਅਰਨਿਸਟ ਬਰਸਿਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪ ਮਿਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮੂਲ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਖੋਜ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਭੂਗੋਲ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਸਕੂਲ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸੰਮਿਲਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਨੇ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਕਿਵੇਂ ਵਿਹਾਰ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ।

ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ (Urbanisation)

ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਦੁੱਵਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੌਰਾਨ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਲੋਕ-ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ, ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਮਾਪ ਦੰਡ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

- ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ 5000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਣਾ।
- ਪ੍ਰਤਿ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ 400 ਤੱਕ ਦੀ ਸੰਖਿਅਕ ਘਣਤਾ।
- 75% ਮਰਦ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ।
- ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ।
- 10 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨਗਰ

ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ (Urbanism)

ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਢੰਗ

ਸ਼ਹਿਰੀਵਾਦ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਪਛਾਣ ਜਾਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਕਬਾਇਲੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਤ ਵੰਡ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ, ਉੱਚਾ ਪੱਧਰ, ਤੇਜ਼ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਖੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੂਈਸ ਵਿਰਥ (Louis Wirth) ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀਪੁਣੇ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਹਨ : ਅਸਥਿਰਤਾ, ਖੋਲ੍ਹਾਪਣ, ਗੁੰਮਨਾਮੀ, ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ।

- **ਅਸਥਿਰਤਾ (Transiency):** ਨਗਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬੜੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਤੇ ਅਸਥਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਜਲਦੀ ਭੁੱਲ ਕੇ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਤੇ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।
- **ਖੋਖਲਾਪਣ (Superficiality):** ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਰਸਮੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਹਿਰੀਵਾਦ
ਅਸਥਿਰਤਾ
ਖੋਖਲਾਪਣ
ਗੁਮਨਾਮੀ
ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ

- **ਗੁਮਨਾਮੀ (Anonymity):** ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਬਲਕਿ ਓਪਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੁਆਂਢਪੁਣੇ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।
- **ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ (Individualism) :** ਸਮੂਹਿਕ ਚਿੰਤਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਜੀ ਸੁਆਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਇਹ ਪਰਜਿਨਸੀ ਗੱਠੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ, ਰਸਮੀ, ਬਨਾਵਟੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
 - ਇਸਦਾ ਆਕਾਰ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
 - ਇਸਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਵਸਥਾ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਕਸਬਿਆਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
 - ਇਹ ਇੱਕ ਰਾਜਸੀ ਕੇਂਦਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
 - ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਤੇ ਰਚਨਾਤਮਿਕਤਾ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
 - ਇਹ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੁਮਨਾਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Features of Urban Society)

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ।

1. **ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਆਕਾਰ (Large size of Population):** ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਵਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
2. **ਗ਼ੈਰ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਕਿੱਤੇ (Non-agricultural Occupation):** ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿੱਤੇ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕ ਉਦਯੋਗਿਕ, ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3. **ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਜਿਨਸਤਾ (Social heterogeneity):** ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਧਰਮਾਂ, ਵਰਗਾਂ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਸੰਘਣੀ ਨੇੜਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4. ਸਮਾਜ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੇ ਗੌਣ-ਰੂਪ (Secondary means of Social Control): ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ-ਵਿਹਾਰ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰੱਖਣਾ ਵਧੇਰੇ ਕਠਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਜਾਂ ਗੁਆਢੀਆਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੁਲਿਸ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

5. ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Social Mobility): ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6. ਵਿਹਾਰ (Mechanical Attitude): ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਬੜੇ ਉਪਚਾਰਕ/ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੱਚੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਵਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਨਬੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜੀਵ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਸਮਾਜਿਕ ਨੇੜਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

7. ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਮੁਹਾਰਤ (Division of Labour and Specialisation): ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ, ਵਣਜ ਵਪਾਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਾਹਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਹਿ-ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਰੂਫ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ, ਗ਼ੈਰ ਕੁਸ਼ਲ ਅਰਧ-ਕੁਸ਼ਲ ਕਾਮੇ, ਕਲਾਕਾਰ, ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ, ਵਪਾਰੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

8. ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ (Individualism) : ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸੋਚਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਚੋਣ, ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀ, ਸਾਹਸ ਅਤੇ ਜ਼ੋਖਮ ਭਰੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਤੰਤਰ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

9. ਗੁਮਨਾਮੀ (Anonymity): ਗੁਮਨਾਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਤੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਤੇ ਸੰਘਣੀ ਆਬਾਦੀ ਕਰਕੇ, ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਕੋਈ ਖਾਸ ਲਗਾਉ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬੜੇ ਸੰਕੋਚਵੇਂ ਤੇ ਗ਼ੈਰ- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 3.1

ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰੋ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

10. ਆਵਾਸ ਹੀਣਤਾ (Homelessness) : ਆਵਾਸ ਜਾਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਝੁੱਗੀਆਂ- ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਜਾਂ ਪਟੜੀਆਂ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਢੁੱਕਵੀਂ ਥਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Family System of Urban Society)

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਸਥਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਸੁੰਗੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਆਈ. ਪੀ. ਡੀ. ਸਾਈ, ਕੇ. ਐਮ. ਕਪਾਡੀਆਂ ਅਤੇ ਏ. ਡੀ. ਰੋਸ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਕਈ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :-

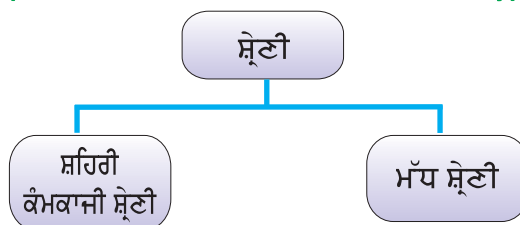
- ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ, ਇਕੱਠੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।
- ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਪੂਰਨਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਘਾਟ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ (Economy System of Urban Society)

- ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਕਿੱਤਿਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ।
- ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿੱਤਾਕਾਰ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਹਰ ਇੱਕ ਕਿੱਤੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਰਗ (Economic Classes in Urban Society)

ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੰਮਕਾਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (Urban Working Class):

- ਇਹ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵੱਸ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।
- ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੰਮਕਾਜੀ ਵਰਗ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।
- ਜਾਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ

ਵਪਾਰੀਵਰਗ

ਕਲਰਕ ਵਰਗ

ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ (Middle Class)

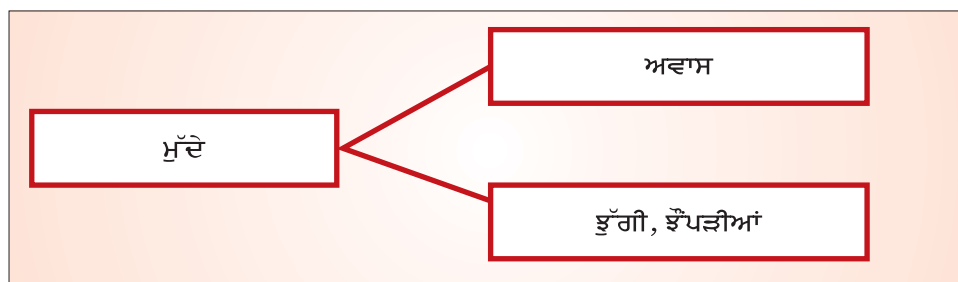
Clerical Staff

ਬੀ.ਬੀ.ਮਿਸ਼ਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

- ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਪਾਰਿਕ ਫਰਮਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਏਜੰਟ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ।
- ਵੇਤਨ ਭੋਗੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਿਵੇਂ: ਮੈਨੇਜਰ, ਇਨਸਪੈਕਟਰ, ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਤਕਨੀਕੀ ਸਟਾਫ਼ ਆਦਿ।
- ਵਕੀਲ, ਡਾਕਟਰ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੱਤਰਕਾਰ, ਕਲਾਕਾਰ, ਪਾਦਰੀ ਆਦਿ।
- ਕਲਰਕ, ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗ਼ੈਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਾਮੇ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੁੱਦੇ (Urban Issues)

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣ ਲਈ ਆ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰਸਮੀ/ਗ਼ੈਰ ਰਸਮੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਵਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵੱਲ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਾਰਨ ਸਭ ਲਈ ਰਹਿਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਗਰੀਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬੀ, ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਝੁੱਗੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਆਦਿ ਨੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਮਾਨਵ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਖੋਜ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਾ- ਰਹਿਣ ਯੋਗ ਹਾਲਤਾਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

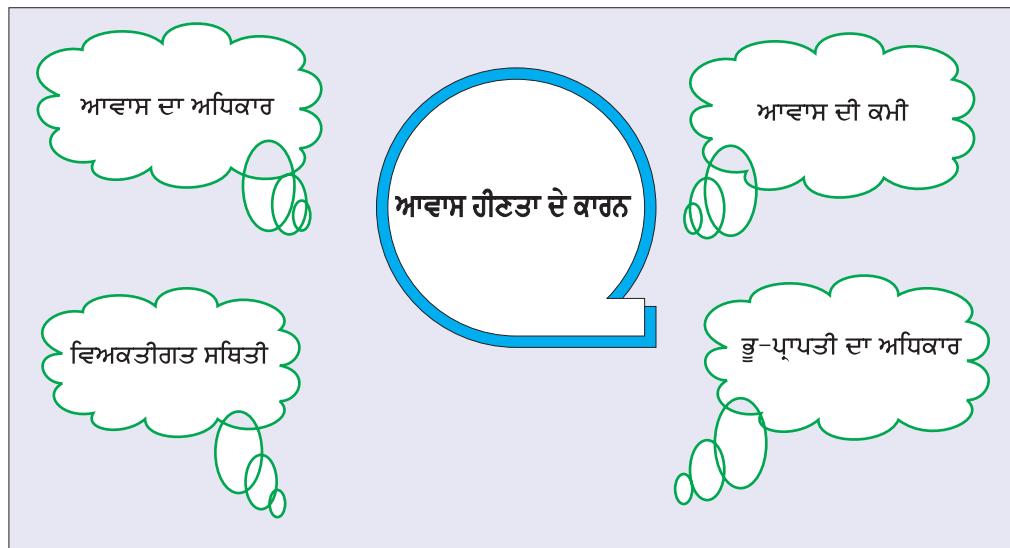
ਮਕਾਨ/ ਆਵਾਸ (Housing)

ਆਵਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਮਾਰਤ ਜਾਂ ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਢਾਂਚਾ ਹੈ ਜੋ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ 6 ਦਹਾਕਿਆਂ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਮੁਲਕ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਘਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਸ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਕਾਨ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਦਰ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਜਾਂ ਮਕਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਨਾ-ਮੁਮਕਿਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦਾ ਉੱਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਵਾਸ ਹੀਣਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਵੱਧਦੀ ਆਬਾਦੀ ਲਈ ਢੁੱਕਵੀਂ ਥਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਰਗ ਸੜਕਾਂ, ਬੱਸ ਅੱਡਿਆਂ, ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਢੱਕਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੱਧੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਹੀਨ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਦਾ 20% ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੰਬਈ, ਕਲਕੱਤਾ, ਚੈਨਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਹੈ।

ਭੀੜ-ਭੜੱਕਾ ਆਬਾਦੀ ਦਾ (ਸੰਘਣਾਪਣ) (Congestion)

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਵਾਸ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉੱਚੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਣੀ ਆਬਾਦੀ / ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਘਣਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮਕਾਨ ਮਾਲਕ ਕਈ ਵਾਰ ਕੁਝ ਕਮਰੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਰੀਬ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਕੋਲ ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਿਰਾਏ ਦੀ ਭੀੜ ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵੰਡ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਮੂਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨੀ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਥਾਂ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਸ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਥਾਂ ਜਾਂ ਪਲਾਟ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਅਲੱਗ ਹੋਏ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸੀਮਤ ਵਸੀਲਿਆਂ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸੇ ਜਾਂ ਦਲਾਨ ਨੂੰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਵੀ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਘੱਟ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ “ਆਰਥਿਕ ਅਨੁਦਾਨ ਆਵਾਸ ਯੋਜਨਾ” ਨਾਂ ਦੇ ਰਸਮੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਛੇਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਘੱਟ ਆਮਦਨ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਗਰੁੱਪ ਹਾਊਸਿੰਗ ਸਕੀਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੌਮੀ ਨਿਵਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ: -

1. ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਬੱਚਤ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ;
2. ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਦੇਣ ਲਈ ਆਵਾਸ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ।
3. ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਉਚਿਤ ਇਮਾਰਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਵਾਜਬ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ।
4. ਨਿਰਮਾਣ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣਾ।

ਝੁੱਗੀਆਂ-ਝੌਂਪੜੀਆਂ (Slums)

ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ ਬਸਤੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਖੇਤਰ ਹਨ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵਸਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਤਰਸਯੋਗ ਤੇ ਅਸਵਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਝੁੱਗੀ-ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਹੋਰ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟੜਾ, ਗਲੀ, ਝੁੱਗੀਆਂ-ਝੌਂਪੜ ਪੱਟੀ, ਚੌਲ, ਅਹਾਤਾ, ਬਸਤੀਆਂ ਆਦਿ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਬਸਤੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਨਗਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਨਗਰ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦੀ ਵੰਡ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਮਲੀਨ ਬਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਕਬਜ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਕਸਬੇ ਦਾ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲਾ ਗੰਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗ਼ਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਖਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ, ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਦੇ

ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ

ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ

ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿਥਤੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definitions of Slums)

ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ ਬਸਤੀਆਂ ਉਹ ਖੇਤਰ ਹਨ ਜੋ ਭੀੜ ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੇ, ਬਿਨਾਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ, ਤੰਗ ਗਲੀਆਂ ਜਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਤੱਤਾਂ ਜੋ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

– ਸਲੱਮ ਏਰੀਆ (ਇਪਰੂਵਮੈਂਟ ਅਤੇ ਕਲੀਅਰੈਂਸ) ਐਕਟ 1956 ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ ਇੱਕ ਇਮਾਰਤ ਜਾਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਖੇਤਰ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਭੀੜ, ਨਿਮਨ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ, ਸਿਹਤ ਤੇ ਸਵਾਸਥ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ, ਸਦਾਚਾਰ ਜਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗਲਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

– ਯੂਨਾਇਟਡ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਅਰਬਨ ਲੈਂਡ ਪਾਲਿਸੀਜ਼

ਝੁੱਗੀ-ਝੌਂਪੜੀ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of a Slum)

ਝੁੱਗੀ-ਝੌਂਪੜੀ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-

- ਖਸਤਾ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਵਾਸ ਸੰਰਚਨਾ
- ਹਵਾ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਬੰਧ
- ਬੇਹਤਾਸ਼ਾ ਭੀੜ
- ਗਲੀਆਂ ਦੀ ਤੰਗ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ਪੂਰਨ ਵਿਵਸਥਾ
- ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਕਮੀ
- ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ
- ਬਾਰਿਸ਼ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਰੁਕਣਾ
- ਸਫ਼ਾਈ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣਾ
- ਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੀ ਘਾਟ
- ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ
- ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਉੱਚੀ ਦਰ
- ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ
- ਅਪਰਾਧ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾਧ, ਵੇਸਵਾਪਣਾ, ਨਸ਼ੀਲੀ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ
- ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ, ਸ਼ਰਾਬਸ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਆਦਿ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 3.2

ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਕਿਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਇਕੱਠੀ ਕਰੋ।

ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ (Causes of the Growth of Slums)

1. ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਥਾਨ (Rural-Urban Migration) : ਗਰੀਬ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਕਬਜ਼ਿਆਂ ਕਰਕੇ ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਰੁੱਖ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੌਕਰੀਆਂ

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਵਸੀਲੇ 'ਤੇ ਮੌਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿੱਤਿਆ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਨਾਲ ਜੂਝਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਝੁੱਗੀਆਂ-ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੱਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

2. **ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ (Urbanisation)** : ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਥਾਨਿਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਲਈ ਉਚਿਤ ਤੇ ਮੁਨਾਸਿਬ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ 43% ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਅਤੇ ਅਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ 78% ਆਬਾਦੀ-ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
3. **ਦੋਸ਼ਪੂਰਨ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਯੋਜਨਾ (Poor Housing Planning)**: ਮੁਨਾਸਬ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਤੇ ਮਹਿੰਗੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਕਮੀ ਦੋਸ਼ਪੂਰਨ ਆਵਾਸ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ। “ਮਿਲੇਨੀਅਮ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਗੋਲਜ਼” ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ 2020 ਈ. ਤੱਕ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 100 ਮਿਲੀਅਨ ਮਲੀਨ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. **ਗਰੀਬੀ (Poverty)**: ਮਲੀਨ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਗਰੀਬੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਜਿੰਨਾ ਅਮੀਰ ਹੋਵੇਗਾ ਝੁੱਗੀਆਂ, ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਉਨਾਂ ਹੀ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਝੁੱਗੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣਗੀਆਂ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਮਦਨ ਦਰ ਓਨੀ ਹੀ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗੀ।

5. ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨ Economic cause: ਗਰੀਬੀ ਸਲੱਮ ਖੇਤਰ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਹੋਏ ਲੋਕ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਆਕਾਸ਼ ਛੁੱਹਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਇਮਾਰਤੀ ਸਮਾਨ ਦੇ ਮਹਿੰਗੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸੁਪਨਾ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਝੁੱਗੀ, ਝੌਂਪੜੀ ਤੇ ਕੌਮੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ : ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 1991 ਤੱਕ ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 46.78 ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਲੱਮ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1996 ਵਿੱਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਲੱਮ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਧੀਨ ਸਲੱਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ।

(ੳ) ਭੌਤਿਕ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ, ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ ਤੇ ਪਖਾਨੇ, ਗਲੀਆਂ ਨੂੰ ਚੌੜਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ।

(ਅ) ਸਮੁਦਾਇ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣੇ, ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਰਸਮੀ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਸਿਹਤ ਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਜੀਵਨ ਲਈ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਕੇਂਦਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ, ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ		
ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ	ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ	ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ
1 ਛੋਟਾ ਆਕਾਰ ਹੋਣਾ	ਛੋਟਾ ਆਕਾਰ ਹੋਣਾ	ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2 ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।	ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?	ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਪਰ-ਜਿਨਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3 ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਦੇ ਗਿਸ਼ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ	ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4 ਕੰਟਰੋਲ ਦੇ ਅਣ-ਉਪਚਾਰਕ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ	ਕੰਟਰੋਲ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਣ ਉਪਚਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	ਕੰਟਰੋਲ ਉਪਚਾਰਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5 ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤੇ ਹਨ	ਕਿੱਤੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿੱਤੇ ਗ਼ੈਰ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
6 ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ	ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ	ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਰੀ
7 ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ	ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੱਲ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ	ਸਮੂਹਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ
8 ਲੋਕ ਸਧਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	ਲੋਕ ਸਾਧੇ ਵਿਹਾਰ ਵਾਲੇ ਤੇ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।	ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ (ਸੁਭਾਅ) ਖੋਖਲਾ ਤੇ ਉਪਚਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
9 ਲੋਕ ਰੁੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਤੇ ਹਠੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ	ਰੁੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	ਲੋਕ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
10 ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ ਲਿੰਗ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ।	ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ ਦੀ ਵੰਡ ਵੱਡੇ ਸ਼ਤਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਸਿੱਟਾ (Conclusion)

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਸ਼ਹਿਰਵਾਦ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਘਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਦਿਆਂ, ਸਲੱਮ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਪਭੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਬਾਇਲੀ, ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਉੱਘੜਵੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)

- **ਆਵਾਸ : (Housing)** : ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਤ ਜਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- **ਗਰੀਬੀ (Poverty)** : ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।
- **ਸਲੱਮ (Slums)** : ਸੰਘਣੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਅਣਗੌਲਿਆ ਖੇਤਰ ਜਿੱਥੇ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਗੰਦਗੀ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਲੀਨ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪੱਖੋਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਪੀਣ ਯੋਗ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ, ਯੋਗ ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- **ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ (Urban society)**: ਇਹ ਪਰਜਿਨਸੀ ਗੱਠ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਬਨਾਵਟੀ, ਵਧੇਰੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਵੱਡਾ ਆਕਾਰੀ ਸਮਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਅਗਾਂਵਧੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- **ਸ਼ਹਿਰਕਰਨ (Urbanisation)**: ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪਿੰਡ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- **ਸ਼ਹਿਰੀਪੁਣਾ (Urbanism)**: ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੁਣਾ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

A. ਬਹੁਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਵਾਸਹੀਣਤਾ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ?

(ੳ) ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ	(ਅ) ਮਕਾਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ
(ੲ) ਭੂਮੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਣਾ	(ਸ) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ
2. ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

(ੳ) ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ	(ਅ) ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ
(ੲ) ਸ਼ਹਿਰੀਵਾਦ	(ਸ) ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ
3. ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ/ ਬਸਤੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ।

(ੳ) ਗਰੀਬੀ	(ਅ) ਵਧਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ
(ੲ) ਓਅਤੇਅਦੋਵੇਂ	(ਸ) ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ
4. ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ੳ) ਅਪਰਾਧ	(ਅ) ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ
(ੲ) ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ	(ਸ) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ
5. ਬੇਘਰ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ

(ੳ) ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ	(ਅ) ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ
(ੲ) ਵਿਕਾਸ	(ਸ) ਮੰਡੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

B. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉ

1. ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਵਪਾਰ, ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਣਜ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਹਨ।
3. ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. ਮਹਾਂਨਗਰ ਘਰਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ ਹਨ।
5. ਝੁੱਗੀ ਝੋਪੜੀ ਬਸਤੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹਨ।

C. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ

1. ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ _____ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪੱਖੋਂ _____ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. _____ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
3. ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮੁਦਾਇ _____ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ _____ ਅਤੇ _____ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. _____ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
6. _____ ਅਤੇ _____ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ।

D. ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ

ਕਾਲਮ ਏ

ਰਸਮੀ ਸੰਬੰਧ

ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ

ਨਾਕਸ ਇਮਾਰਤਾਂ/ਮਕਾਨ

ਵਿਭਿੰਨ ਪਿਛੋਕੜਾਂ

ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਲਗੱਡਤਾ

ਕਾਲਮ ਬੀ

ਆਵਾਸਹੀਣਤਾ

ਝੁੱਗੀ/ਝੋਪੜੀ ਬਸਤੀ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ

ਪਰਜਿਨਸੀ

ਸ਼ਹਿਰੀਵਾਦ

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਉਹ ਸਥਾਨ ਜਿੱਥੇ ਨਿਮਨ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਹੋਵੇ।
2. ਹਵਾ ਨਿਕਾਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭੀੜ-ਭੜੱਕਾ, ਗਲੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਨੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ?
3. ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਿੱਥੇ ਸਮੂਹਿਕ ਹਿੱਤ ਨਾਲੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
4. ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਕਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
5. ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਰਹਿਣਾ ਕਿਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ?
6. ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
7. ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
8. ਸ਼ਹਿਰੀ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਆਕਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
9. ਭਾਰਤੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਕਿਹੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
10. ਮਕਾਨਾਂ ਜਾਂ ਆਵਾਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆ ਕਿਸ ਕਰਕੇ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

11. ਸਲੱਮ ਏਰੀਏ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹੋਰ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
12. ਝੁੱਗੀ/ਝੋਪੜੀ/ਸਲੱਮ ਵਿੱਚ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਵਰਤਾਉ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦਰਸਾਉ।

III. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. ਗ਼ੈਰ-ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਕੀ ਹੈ?
4. ਮਕਾਨ/ਆਵਾਸ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
5. ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
6. ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਝੁੱਗੀ/ਝੋਪੜੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ?
7. ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

IV. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋ ਲੱਛਣ ਦਰਸਾਉ।
3. ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਾਰਨ ਦਰਸਾਉ।
4. ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਲਿਖੋ।
5. ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
6. ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

V. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਨ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
2. ਸ਼ਹਿਰ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
3. ਝੁੱਗੀ ਝੋਪੜੀ ਬਸਤੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
4. ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ, ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ-ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ, ਕਿਹੜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆਵਾਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ? ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।

ਇਕਾਈ 2

2

ਇਕਾਈ

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ

ਜਾਤੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ

4
ਪਾਠ

ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼:

- 4.1 ਸੰਕਲਪ/ਧਾਰਨਾ
- 4.2 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
- 4.3 ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ
- 4.4 ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
- 4.5 ਜਾਤੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ

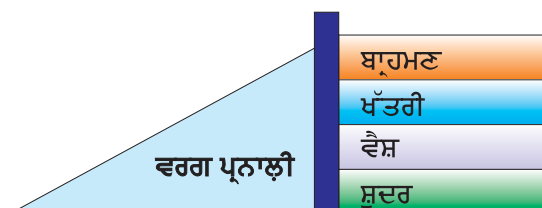
ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਜਾਤੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ (ਜਿਵੇਂ ਸੰਯੁਕਤ ਸਾਂਝਾ ਪਰਿਵਾਰ) ਧਰਮ, ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੰਚਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ। ਜਾਤੀ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜੱਦੀ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੱਦੀ ਕਿੱਤਾ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਸਨ।

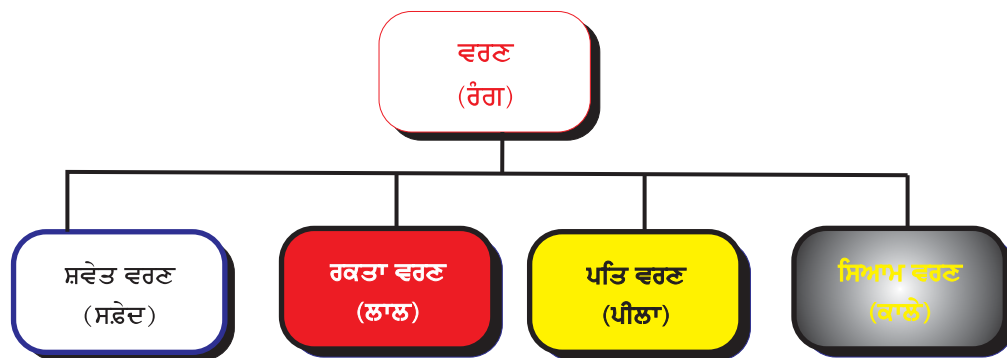
ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਵਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ (Concept of Caste and Varna)

ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਤੁਸੀਂ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ 'ਜਾਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਵਰਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ 'ਵਰਨ' ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। 'ਵਰਨ' ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਵਰਨ ਹਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ।

1. **ਬ੍ਰਾਹਮਣ**: ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ।
2. **ਖੱਤਰੀ**: ਸੈਨਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ।
3. **ਵੈਸ਼**: ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ।
4. **ਸ਼ੂਦਰ**: ਉੱਪਰਲੇ ਤਿੰਨੋਂ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ।

ਵਰਨ ਢਾਂਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਰਨ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ, ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਘੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾ ਪੈਣ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਲੱਗ ਗਈ। ਜਿਸ ਨੇ ਜਾਤੀਵਾਦ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਢਾਂਚਾ ਅਸਥਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਤੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਥਾਨਿਕ ਜਾਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਾਤੀ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਰਨ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਆਧਾਰ-‘ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ’ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਅਰਜਿਤ ਰੁਤਬਾ, ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਕਿੱਤਾ ਸੀਮਿਤ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਛੂਤਛਾਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਵਰਨ ਢਾਂਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ।

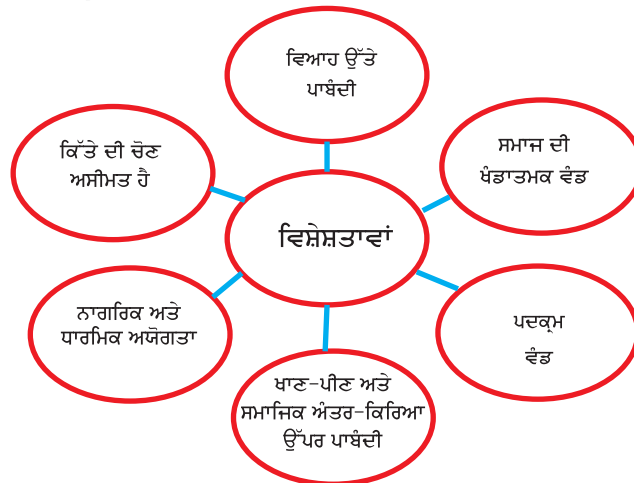

ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ‘ਵਰਨ’ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ‘ਰੰਗ’ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਰੰਗ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਿਕ ਸਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਸਫੇਦ’ ਰੰਗ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ, ‘ਪੀਲਾ’ ਖੱਤਰੀ ਦਾ, ਲਾਲ ਵੈਸ਼ ਦਾ ਅਤੇ ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਸ਼ੂਦਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਵਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਕਈ ਵਾਰ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਨ ’ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਜਾਤੀ ਅੱਗੇ ਫਿਰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਛੂਤ ਅਤੇ ਅਛੂਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਅਤੇ ਅਛੂਤ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਛੂਤ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ‘ਅਨੰਤਿਅਜ’ (ਬਾਹਰ ਦੀ ਜਾਤੀ) ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰਬਰਟ ਰਿਜ਼ਲੇ (1851-1911) ਨੇ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਜੁੱਟ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ, ਵੰਸ਼ ਇੱਕ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਪੂਰਵਜ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਜਾਤੀ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਿਜ਼ਲੇ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

1. ਜਾਤੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਖੂਨ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।
2. ਜਾਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਆਮ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਸਮੂਹ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
3. ਜਾਤੀ ਇੱਕ ਜੱਦੀ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੱਦੀ ਸਮੂਹ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਬਰਾਬਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਜੀ. ਐਸ. ਘੁਰੀਏ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪਰੀਖਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿੱਤਾ, ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ, ਪਦਕ੍ਰਮ ਕਿੱਤਿਆਂ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਆਪਕ ਵਿਚਾਰ ਜੀ. ਐਸ. ਘੁਰੀਏ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਘੁਰੀਏ ਨੇ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਛੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ:-

1. **ਸਮਾਜ ਦੀ ਖੰਡਾਤਮਿਕ ਵੰਡ (Emental Division of Society)** : ਜਾਤੀ ਦਾ ਹਰੇਕ ਸਮੂਹ ਜਨਮ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. **ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵੰਡ (Hierarchical Division)**: ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
3. **ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਮਨਾਹੀ (Restrictions on Feeding and Social Intercourse)**: ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਲਗਾਈਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਸ਼ੁੱਧਤਾ-ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਤੈਅ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸ ਜਾਤੀ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਇਆ ਜਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ।
4. **ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯੰਤਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਧਿਕਾਰ (Civil and Religious Disabilities and Privileges)** : ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਯੋਗਤਾ ਨੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. **ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਅਸੀਮਤ ਹੋਣਾ (Lack of Unrestricted Choice of Occupation)**: ਕਿੱਤੇ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀਦਵੰਦਿਤ ਏਕਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਵਟਾਂਦਰਾ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਜਜਮਾਨੀ ਵਿਵਸਥਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. **ਵਿਆਹ ਉੱਪਰ ਜਾਤੀ ਪਾਬੰਦੀ (Restriction on Marriage)**: ਵਿਆਹ ਉੱਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਕਾਰਨ ਜਾਤੀ ਸਮਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਤੇਦਾਰੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਾਰਨ ਪਾਬੰਦੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ 'ਅਨੁਲੋਮ ਵਿਆਹ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਤੀਲੋਮ' ਵਿਆਹ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰ ਕਰੀ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਜੈਨ, ਬੋਧ, ਇਸਾਈ, ਮੁਸਲਿਮ ਆਦਿ ਉੱਪਰ ਵੀ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਾਤੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚੱਲੀ ਹੈ। ਜਾਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਟਤਾ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਾਕਸ-1

ਲੂਈਸ ਡਿਊਮੋਨ (1911-1998) ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਤੀ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਖੂਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਧੇਰੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ।

ਡਿਊਮੋਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਸਮੂਹ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

ਇੱਕ ਜਾਤੀ ਉਸਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਕੁਝ ਆਧਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਸਵੱਛਤਾ ਰੱਖਣਾ, ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਚੋਣ, ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਜਾਣ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮਨਾਹੀ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਦਰਜਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਅਛੂਤ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਪਾਸੇ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਛੂਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਖੂਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਲੋਕ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨਾਹੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ (Characteristics of Caste)

ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. **ਜਾਤੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ (Caste is a Dominant Social System)** : ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਸਥਾਨ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮੇਲ ਕਾਰਨ ਜਾਤੀ, ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਫੈਲ ਗਈ ਹੈ।
2. **ਅਰਜਿਤ ਰੁਤਬਾ (Ascriptive Status)**: ਜਾਤੀ ਇੱਕ ਅਰਜਿਤ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3. **ਦਰਜਾਬੰਦੀ (Hierarchy):** ਜਾਤ ਵਰਨ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸ਼ੂਦਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਅਛੂਤ ਜਾਤ ਨੂੰ 'ਅਨਤਿਆਜ਼' (ਜਾਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. **ਕਿੱਤੇ (Occupations):** ਵਰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿੱਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹਨ; ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਿਖਾਉਣ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ, ਖੱਤਰੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ, ਵਪਾਰ ਵੈਸ਼ ਵਰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਆਪਣੇ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਸਨ। ਜੱਦੀ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਇੱਕ ਬੰਦ ਕਿੱਤਾ ਸਮੂਹ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ।
5. **ਹਰ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਉੱਪ-ਜਾਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ (Each Caste Possesses Sub-Castes):** ਹਰੇਕ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਉੱਪ ਜਾਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
6. **ਵਿਲੱਖਣ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Distinctive Culture):** ਹਰ ਇੱਕ ਜਾਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
7. **ਅੰਤਰ ਵਿਆਹ ਸਮੂਹ (Endogamous):** ਜਾਤੀ ਅੰਤਰ ਵਿਆਹ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਗੋਤਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ ਪਰ ਅੰਤਰ-ਗੋਤਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨਾਹੀ ਹੈ।
8. **ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ (Purity-Pollution):** ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਦਵਿਜ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ ਇਹ ਜਾਤੀਆਂ ਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦਵਿਜਾ ਅਤੇ ਹੱਥ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਵਿਜਾ ਤੋਂ ਅਰਥ ਦੁਬਾਰਾ ਜਨਮ ਲੈਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਜੈਵਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਧਾਰਮਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਉੱਪਰ 'ਉਪਨਯਨ ਸੰਸਕਾਰ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਰਿਵਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
9. **ਅਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ (Privileges-Disabilities):** ਅਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ (ਮਾਡਲ) ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਨਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਛੂਤ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਨਤਿਜਾਜ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਨਾਹੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਲੇ ਵੀ ਅਨਤਿਆਜ਼ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹੋ-ਜਿਹੀਆਂ ਮਨਾਹੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 1955 ਦੇ ਅਨਟਚਿਬਲਿਟੀ ਐਕਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
10. **ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ (Rules and Regulations):** ਹਰੇਕ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਕਈ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯਮਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਜਾਤੀ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਹਰ ਸਮੇਂ ਜਾਤੀ ਚੋਣਨਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਤੀ ਦੀ ਇੱਕਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਜਾਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ (Caste and Social Stratification)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਇਸ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਸਤਰ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਦਾ ਤੱਤ ਜਾਤ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ', ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਉੱਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਲਗਪਗ ਹਰੇਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤੀ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ੁੱਧ-ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਵੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਬਾਕਸ-2

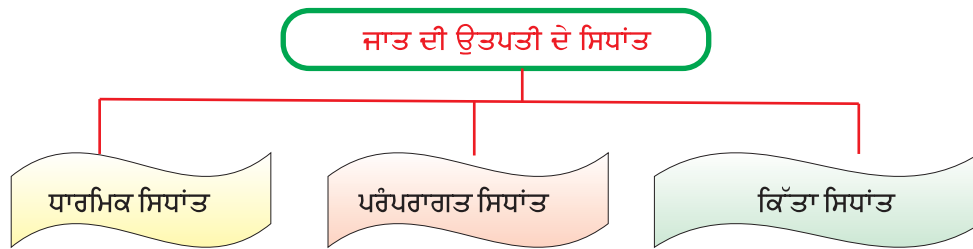
ਟੀ.ਬੀ. ਬੋਟੋਮੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਲਾਮੀ, ਜਗੀਰਦਾਰੀ, ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਚਾਰ ਅਧਾਰ ਹਨ। ਸੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ/ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਤੇ ਨਿਮਨ/ਅਧੀਨਗੀ ਵਾਲਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਰਥਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਵਰਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਲਗਪਗ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ, ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪਾਦਰੀ ਮੰਡਲ ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਰਨ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਮਾਡਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਰਨ ਜਾਤ ਇੱਕ ਬੰਦ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਹੈ। ਅਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਦਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੋਸ਼ਾਕ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਸਤਰੀਕਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਪਾਰਗਾਮੀ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। 'ਕਰਮ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹਨ।

ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of origin of caste)

ਜਾਤੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਆਈ? ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਛੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, (1) ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ (2) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (3) ਕ੍ਰਮ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (4) ਨਸਲੀ ਸਿਧਾਂਤ (5) ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (6) ਕਿੱਤਾ ਮੁਖੀ ਸਿਧਾਂਤ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਕਿੱਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 4.1

ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਦਸ ਜਾਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ।

1. **ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (The Religious Theory)** : ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਨਿਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਡੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਚ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੇ ਛੋਟੇ ਸਮੂਹ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਚ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰਲੀ ਜਾਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਕਲਪਨਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ। ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਤਰਕ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਕਲਪਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੀ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
2. **ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ (The Traditional Theory)**: ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਡੀ. ਐਨ. ਮਜ਼ਮਦਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਅਦਿੱਖ ਤਾਕਤ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਵਰਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਚਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ, ਖੱਤਰੀਆਂ ਦਾ ਬਾਜ਼ੂਆਂ ਤੋਂ, ਵੈਸ਼ ਦਾ ਪੱਟਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇਹ ਅੰਗ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਵਰਨ ਜੋ 'ਗੁਣ' ਅਤੇ 'ਕਰਮ' ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਸਨ, ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਇਸ ਤਰਕ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਰਨ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਵਰਨਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਨ ਮਾਡਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ, ਕਿਰਤ ਵੰਡ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਵਰਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।
3. **ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (The Occupational Theory)** : ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜੇ. ਸੀ. ਨੈਸਫੀਲਡ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਨੈਸਫੀਲਡ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਸਮਾਜਾਂ ਵਾਂਗ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮੂਹ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਿਕ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਭਾਵ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਅਜਿਹੇ ਵਪਾਰਕ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ। (ਜਾਂ) ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਡਲ ਨੇ

ਜਾਤੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਨੈਸਫੀਲਡ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਹੀ ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿੱਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰੀ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਵਰਨ ਪਦਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਜਾਤ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਾਤ ਦਾ ਨਸਲੀ, ਕਿੱਤੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਿ, ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਧਰਮ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਾਤ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਨਾਤੇਦਾਰੀ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਵਿਆਹ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਾਤੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ (Caste Inequality and Indian Society)

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਅਸਮਾਨਤਾ/ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਜਾਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਜਾਤੀ ਨਾ ਬਰਾਬਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਧਨ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਤ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਗੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਿਆ ਹੈ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ, ਲੋਕਤੰਤਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੰਸ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਰੋਮਿਲਾ ਥਾਪਰ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤੀ ਕਦੀ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਨੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਤ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਪਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਤਰੀ ਰਾਜੇ ਨੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਇਹਨਾਂ ਗਠਜੋੜਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਨਿਮਨ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉੱਚ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਪਲਾਇਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ

ਕਿੱਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਕਿੱਤੇ ਅਪਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਐਕਟ, ਹਿੰਦੂ ਮੈਰਿਜ ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਅਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਿੱਤੇ, ਨਵੇਂ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਏ। ਸਥਾਨਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਕਾਰਨ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਸਾਰ (Conclusion)

ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਕਾਰਨ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਦੀ ਉੱਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖੂਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਣੀ ਭਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਸੁਰੱਖਿਆਤਮਿਕ ਭੇਦ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥੂਲ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)

ਜਾਤੀਵਾਦ (Casteism)	ਉਹ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਜਾਤੀ ਸਮੂਹ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
ਜਾਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ	ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਾਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਹੈ।
ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ (Dominant caste)	ਸਥਾਨਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਸੋਮਿਆਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ (Endogamy)	ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ।
ਬਾਹਰ ਜਾਤੀ (Exogamy)	ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ।
ਪਰਿਕਲਪਨਾ (Prejudice)	ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਲਪਿਤ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ, ਜਿਹੜੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਕਾਰਤਮਿਕ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲੇ, ਜਾਤਾਂ ਹੋਰ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

A. ਬਹੁਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ:
(ੳ) ਅਰਜਿਤ ਰੁਤਬਾ (ਅ) ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਕਿੱਤਾ
(ੲ) ਪਵਿੱਤਰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਭੇਦ ਭਾਵ (ਸ) ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ
2. ਜਾਤੀ ਦਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ :
(ੳ) ਜੀ. ਐਸ. ਘੁਰੀਏ (ਅ) ਡੀ. ਐਨ ਮਜੁਮਦਾਰ
(ੲ) ਲਿਉਸ ਡਿਊਮੋਟ (ਸ) ਜੇ. ਐਚ. ਹਟਨ
3. ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ 'ਦਵਿਜ' ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ।
(ੳ) ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਅ) ਖੱਤਰੀ
(ੲ) ਵੈਸ਼ (ਸ) ਸ਼ੂਦਰ
4. ਬੋਟੋਮੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
(ੳ) ਗੁਲਾਮੀ (ਅ) ਜਾਤੀ
(ੲ) ਵਰਗ (ਸ) ਲਿੰਗ
5. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ 'ਦਵਿਜ' ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :
(ੳ) ਜਾਤਕਰਮ (ਅ) ਜਨਮ ਸੰਸਕਾਰ
(ੲ) ਉਪਨਯਿਨ ਸੰਸਕਾਰ (ਸ) ਨਾਮ-ਕਰਨ
6. ਸ਼ਬਦ 'ਅੰਨਤਿਯਾਜ' ਕੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ
(ੳ) ਛੋਹਣ ਯੋਗ ਸ਼ੂਦਰ (ਅ) ਅਛੂਤ ਸ਼ੂਦਰ
(ੲ) ਖੇਤੀਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸਾਨ (ਸ) ਕਬੀਲੇ
7. ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਵਰਗ ਭੇਦ ਭਾਵ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ?
(ੳ) ਉੱਚੀ ਜਾਤੀ (ਅ) ਮੱਧਮ ਜਾਤੀ
(ੲ) ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ (ਸ) ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ

B. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ :

1. _____ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਹੈ।
2. ਜਾਤੀ ਇੱਕ _____ ਦਰਜਾ ਹੈ।
3. ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ _____ ਅਤੇ _____ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. ਦਵਿੱਜਾ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਅਰਥ _____ ਜਨਮ ਹੈ।
5. ਕਿੱਤਾ ਸਿਧਾਂਤ _____ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

C. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉ:

1. ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ☐
2. ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਆਜ਼ ਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ☐
3. ਜਾਤੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ☐
4. ਜਾਤੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਹੈ। ☐
5. ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਛੂਤ ਛਾਤ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ☐

D. ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ:

ਕਾਲਮ (ੳ)

ਵੈਸ਼

ਬ੍ਰਾਹਮਣ

ਵਿਜਾਤੀ

ਰਕਤ ਵਰਨ

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ

ਕਾਲਮ (ਅ)

ਅਲੌਕਿਤਤਾ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ

ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ

ਲਾਲ

ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ

ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣਾ

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਤ ਵੰਡ ਕਿਸ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ?
2. ਸੁਰੱਖਿਆਤਮਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਾਲ਼ ਕੌਣ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ?
3. ਆਪਣੀ ਹੀ ਜਾਤੀ/ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
4. ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪਦਕ੍ਰਮ ਦੇ ਕਿਸ ਮਾਡਲ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ?
5. ਧਾਰਮਿਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਜਨਮ ਕਿਸ ਸੰਸਕਾਰ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।
6. ਵਰਨ ਕੀ ਹੈ?
7. ਸ਼ੁੱਧਤਾ-ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
8. 'ਜਾਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਿਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।
9. ਉਸ ਵਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿਹੜਾ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
10. ਵਰਣ ਦੇ ਪਦਕ੍ਰਮ ਮਾਡਲ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

III. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀ ਹੈ?
2. ਅਰਜਿਤ ਰੁਤਬਾ ਕੀ ਹੈ?
3. ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਦੇ ਵਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ?
4. ਜਾਤੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਕੀ ਹੈ?
5. ਵਰਣ ਦੇ ਪਦਕ੍ਰਮ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ।

IV. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :-

1. ਜੀ. ਐਸ. ਘੁਰੀਏ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
2. ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
3. ਜਾਤੀ ਦੀ ਕੰਮ ਕਾਜੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਕਿੱਤਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
4. ਭਾਰਤੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

V. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :-

1. ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਵਰਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ।
2. ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ-ਕਿਵੇਂ? ਟਿੱਪਣੀ ਦਿਓ?
3. ਉਹਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. ਉਹਨਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

ਵਿਭਿੰਨ 10 ਜਾਤੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰੋ। ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਹਨਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਧਨ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਵਰਗ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ

5
ਪਾਠ

ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼:

- 5.1 ਧਾਰਨਾ
- 5.2 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
- 5.3 ਜਾਤ, ਵਰਗ, ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ
- 5.4 ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ
- 5.5 ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗ

ਭੂਮਿਕਾ: (Introduction)

ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਦੂਸਰੇ ਸਮੂਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ਹਾਲ, ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ ਹੋਵੋਗੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਝੁੱਗੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਭੂਮੀਹੀਣ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਜਾਤੀਗਤ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਨਮ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੁੱਝ ਪੱਧਰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ, ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਰਗ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਪਰ ਮਲਕੀਅਤ ਦੀ ਕਿਸਮ ਹੀ ਵਰਗ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਇੱਕ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਸੌਖਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੌਖਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮਲਕੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਲਾਮੀ, ਜਾਤ, ਵਰਗ, ਰੁਤਬਾ, ਸਮੂਹ ਉਹਨਾਂ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣਾ ਹੈ।

ਵਰਗ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Class)

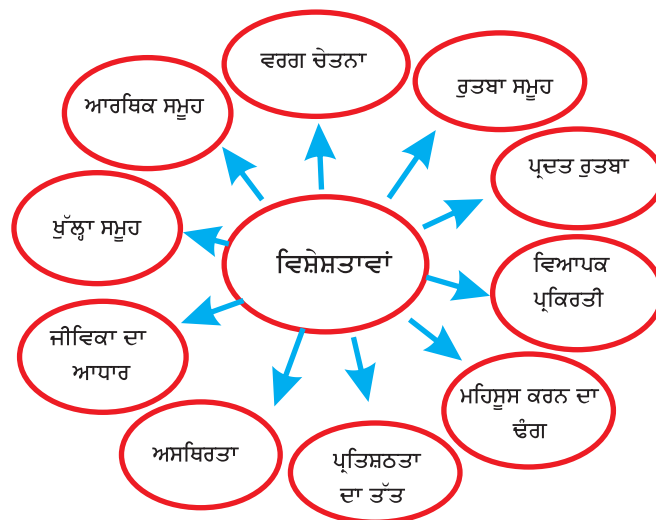
ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਲਾਮੀ, ਰੁਤਬਾ, ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਜਾਤ ਦੇ ਵਾਂਗ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਸਾਧਨ ਸੰਪਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨਹੀਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਮਲਕੀਅਤ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਹੋਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਦੇ ਹਨ। 'ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ' ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਜਿਹੀ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਸੱਭਿਆ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਅਨੋਖੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਉੱਚ ਜਾਂ ਨਿਮਨ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ

ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਰਗ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਜਾਇਦਾਦ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪੈਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਦੀ ਸਾਪੇਖ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਂ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ: (Characteristics of Social Class)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

1. **ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ (Status Group)** : ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਵਰਗ ਰੁਤਬੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੁਤਬੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

2. **ਪ੍ਰਦਤ ਰੁਤਬਾ (Achieved Status)** : ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰੁਤਬਾ ਆਰੋਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਦਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਨਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਮਦਨ, ਕਿੱਤਾ, ਧਨ, ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਰਗੇ ਕਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3. **ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ (Universal in Nature)** : ਵਰਗ ਇੱਕ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਤੱਥ ਹੈ। ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
4. **ਵਰਗ ਭਾਵਨਾ (Mode of Feeling)** : ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
 - (i) ਸਮਾਨ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
 - (ii) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੀਣਤਾ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
 - (iii) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਰਗ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇੱਕਜੁੱਟਤਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

5. **ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ (Prestige)** : ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਰਗ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਉਦੋਂ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਨਸਲ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਧਰਮ, ਧਨ, ਬਹਾਦਰੀ, ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
6. **ਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਘਾਟ (Stability)**: ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇੱਕ ਅਸਥਿਰ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਤਬਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਕਿੱਤਾ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਲੜਾਈ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਬਦਲਾਉ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. **ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ (Mode of living)**: ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵੱਖ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਰਗ ਦਾ 'ਜੀਵਨ ਢੰਗ' ਜਾਂ 'ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦਾ ਢੰਗ, ਘਰ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਣਦਾ ਹੈ, ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ, ਰਸਾਲੇ ਅਤੇ ਟੀ. ਵੀ. ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਦੁਰਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਉਸਦੇ ਪੈਸੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਤਰਜੀਹਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
8. **ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਮੂਹ (Open Group)**: ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਮੂਹ' ਹਨ। ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖੜਵੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਜਾਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਬਿਲਕੁਲ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਲਪਨਿਕ ਹੈ।
9. **ਆਰਥਿਕ ਸਮੂਹ (Economic Group)**: ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਆਰਥਿਕ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਵੰਡ ਹੈ। ਵਰਗ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੌਤਿਕ ਤੱਤ ਧਨ, ਜਾਇਦਾਦ, ਆਮਦਨ, ਕਿੱਤਾ ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅਭੌਤਿਕ ਤੱਤ ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ, ਵਰਗ ਇੱਕਜੁੱਟਤਾ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੀ ਪਛਾਣ ਆਦਿ ਤੱਤ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।
10. **ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ (Categorisation of Social Classes)**: ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵਰਗ ਦਾ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰੀ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। (i) ਉੱਚ ਵਰਗ, (ii) ਮੱਧਮ ਵਰਗ (iii) ਨਿਮਨ ਵਰਗ। ਡਬਲਿਉ. ਐਲ. ਵਾਰਨਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਨੂੰ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। (i) ਉੱਚ-ਉੱਚ ਵਰਗ (ii) ਨਿਮਨ-ਉੱਚ ਵਰਗ (iii) ਉੱਚ-ਮੱਧਮ ਵਰਗ (iv) ਨਿਮਨ-ਮੱਧਮ ਵਰਗ (v) ਉੱਚ-ਨਿਮਨ ਵਰਗ (vi) ਨਿਮਨ-ਨਿਮਨ ਵਰਗ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਬਾਨੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਇੱਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੂੰਜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੂੰਜੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸੋਰੋਕਿਨ ਨੇ ਸਤਰੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਰਗ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਾਜੀ ਵਰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

11. ਵਰਗ ਚੇਤਨਤਾ(Class Consciousness) : ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਵਰਗ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇੱਕ ਵਰਗ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਵਰਗ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਗ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਏਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਂਝੀ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ : ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ, ਡਬਲਿਊ ਲਿਲਾਇਡ ਵਾਰਨਰ ਅਤੇ ਐਰਿਕ ਆਲਿਨ ਰਾਈਟ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਵਰਗ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ, ਡਬਲਿਊ ਲਿਲਾਇਡ ਵਾਰਨਰ ਅਤੇ ਐਰਿਕ ਆਲਿਨ ਰਾਈਟ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 5.1

ਤੁਹਾਡੀ ਪਛਾਣ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਜਮਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰੋ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤਕ ਬਣਾਓ।

ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਰਗ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ (Karl Marx on Class)

ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਰਗ ਹਨ ਪੂੰਜੀਮਤੀ ਵਰਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਵੇਚ ਕੇ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਵਰਗ ਹਨ : ਬੁਰਜੁਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰੋਲੀਤਾਰੀਅਤ ਭਾਵ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਹੈ।

ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਇਹ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਵਰਗ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ) ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਹਰੇਕ ਤਰੀਕਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਰਗ ਦਾ ਉਤਪਾਦਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਰਗ ਮਾਲਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਪਤੀ/ਬੁਰਜੁਆ ਵਰਗ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ/ਪ੍ਰੋਲੀਤਾਰੀ ਵਰਗ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਰਗ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਤੇ ਸਾਧਨ ਵਿਹੂਣੇ, ਸ਼ਾਸ਼ਕ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ, ਕਿਰਤ ਦੇ ਖਰੀਦਦਾਰ ਤੇ ਕਿਰਤ ਵਿਕਰੇਤਾ, ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ (Class Consciousness and Class Struggle)

ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ 'ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ' ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ ਵਰਗ ਇੱਕਜੁੱਟਤਾ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ “ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਕਾਮਿਓ, ਇੱਕ ਜੁੱਟ ਹੋ ਜਾਓ, ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗਵਾਉਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਪਈ ਹੈ।” ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਵਲੀਦੀਮੀਰ ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਵਧਣ ਨਾਲ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤਰਕਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਜਾਂ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ 'ਵਰਗ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ' (Class in itself) ਅਤੇ 'ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਕੀ ਹੈ।' (Class for itself) ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ, ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਉਦੋਂ ਪੂਰਨ ਵਰਗ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਚੇਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਂਝੀਦਾਰ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਇਕਮੁੱਠ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਇਨਕਲਾਬ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ: (Weberian Concept of Class)

ਵੈਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪਤੀ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪੱਧਰ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ। ਵਰਗ, ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਪੱਧਰ ਸਮੁਦਾਇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਬਰ ਵੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਧਾਰਨਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵੈਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਜਿਊਣ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਗ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਵਿਹੂਣੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਵੈਬਰ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ:

1. ਸੰਪਤੀ ਜਾਂ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪਸ਼ੂ, ਗੁਲਾਮ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਸਤੂਆਂ, ਭੰਡਾਰ, ਧਨ, ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਆਦਿ ਹਨ।
2. ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਕੁਸ਼ਲ ਵਰਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਹਰ, ਵਿਲੱਖਣ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਖਿਡਾਰੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਵੇਂ ਵਪਾਰੀ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਉੱਦਮੀ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵੈਬਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ ਹੈ। ਦਰਜਾ ਸਮੂਹ ਇਕਸਾਰ ਆਮਦਨ ਆਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸਤਰੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਵਰਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਰਗ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵੈਬਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ 'ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਨਾ ਬਰਾਬਰ ਪਹੁੰਚ' ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਉੱਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਜੋ ਕਿ ਅਧੀਨ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਹੈ, ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਡਬਲਿਊ ਲਾਇਡ ਵਾਰਨਰ ਦੇ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ:

ਡਬਲਿਊ ਲਾਇਡ ਵਾਰਨਰ ਨੇ ਸਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ: ਉੱਚ ਵਰਗ, ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਉਪ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਵਾਰਨਰ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ

ਵਿਆਖਿਆ ਆਮਦਨ ਜਾਂ ਧਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਸ਼ਟੈਨੀ ਜਾਇਦਾਦ, ਧਨ ਅਤੇ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਉੱਚ-ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਵਰਗ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੂੰਜੀ ਪੱਖੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਰੋਸ਼ਨ ਵਰਗ ਵੀ ਉੱਚ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਕਮਾਊ ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਚ-ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਖੁਦ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਨਰ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਉਸ ਜੰਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੇ, ਵੇਚਦੇ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਐਰਿਕ ਆਲਿਨ ਰਾਈਟ ਦਾ ਵਰਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Ericolin Wright)

ਐਰਿਕ ਆਲਿਨ ਰਾਈਟ, ਨੇ ਵਰਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਵੈਬਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਈਟ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਆਧਾਰ ਹਨ।

1. ਧਨ/ਪੂੰਜੀ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ
2. ਜ਼ਮੀਨ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਅਤੇ ਦਫਤਰਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ
3. ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ

ਇਸ ਅਧੀਨ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ, ਨੀਲੀ ਵਰਦੀ ਵਾਲੇ ਕਾਮੇ, ਚਿੱਟੀ ਵਰਦੀ ਵਾਲੇ ਕਾਮੇ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ, ਹੱਥੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਮੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵਰਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਮ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ (ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਨੇਜਰ ਅਤੇ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ) ਸੱਤਾ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਮਾਣਦੇ ਹਨ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ।

ਸਿੱਖਿਆ, ਕਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਵਰਗ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ

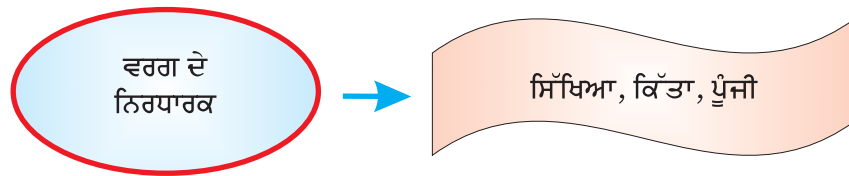
(Education Occupation and Income and as Determinants of Class)

ਸਿੱਖਿਆ ਵਰਗ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ: (Education as a Determinant of Class)

ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕਿੱਤਾ ਵਰਗ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ: (Occupation as a Determinant of Class)

ਕਿੱਤਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਵਰਗ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੂੰਜੀ ਵਰਗ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (Income as a Determinant of Class)

ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਮਾਈ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਪੂੰਜੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ 'ਸਫੇਦ' ਕਮਾਈ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੱਚੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਪਕੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ, ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ (Caste and Class)

ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਰਗ ਅਤੇ ਜਾਤ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਹਨ। ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਵਰਗ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪੇਸ਼ੇ ਅਤੇ ਖਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਪਰ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਨੌਕਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ ਵਰਗ (ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਭ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤੀ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਵਰਗ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਪਰਖ ਸਾਡੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ, ਮਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਆਰਥਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਰਗ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ, ਸਿੱਖਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ :

1. ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਅਰਜਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੱਤ ਰੁਤਬੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ।
2. ਜਾਤ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਗ ਮਲਕੀਅਤ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨਾਲ।
3. ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਜਾਂ ਨੀਚੇ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਪਰ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।
4. ਜਾਤ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਵਰਗ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਦਿਮਾਗੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜਾਤਾਂ ਉੱਚ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਭਾਰਤੀ ਵਰਗ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਸੂਦਰ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕ ਉੱਚ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਣਾਮ ਸਵਰੂਪ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨੀਚ ਜਾਤ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਨੀਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਧੁਨੀਕਰਨ ਨੇ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉੱਚ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨੇ ਪਛੜੇਪਨ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। (ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੜਛਾਪਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ) ਇਸ ਲਈ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਪੇਂਡੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਜ਼ਮੀਨਦਾਰਾਂ, ਭੂਮੀਹੀਣ ਜ਼ਮੀਨਦਾਰ, ਉੱਚ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਿਸਾਨ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉੱਚ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਜਾਤ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕਿਸਾਨ, ਮੱਧ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ, ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਸਮਾਜ ਮੱਧਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸੀ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੇ ਨਵੇਂ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਾਨਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕ ਮੱਧਮ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ

ਜਾਤ (Caste)	ਵਰਗ Class
<ol style="list-style-type: none"> 1. ਜਾਤ ਇੱਕ ਪ੍ਰਦਤ ਰੁਤਬਾ ਹੈ। 2. ਜਾਤ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। 3. ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। 4. ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। 5. ਜਾਤ ਜੱਦੀ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। 6. ਜਾਤ ਇੱਕ ਅੰਤਰ ਵਿਆਹੀ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਜਾਤ ਗੋਤਰ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਬਾਹਰੀ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 	<ol style="list-style-type: none"> 1. ਵਰਗ ਇੱਕ ਅਰਜਿਤ ਰੁਤਬਾ ਹੈ। 2. ਵਰਗ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਹੈ। 3. ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਪਰ ਮਲਕੀਅਤ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਪੂੰਜੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। 4. ਵਰਗ ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 5. ਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 6. ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਾਤ ਵਰਗ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ : (Relation between Class, Caste and Status group): ਜਾਤ, ਵਰਗ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਉਹਨਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਜਾਂ ਅੱਧ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਦਰਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਉਹਨਾਂ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਪ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਸੰਗਠਿਤ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ। ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਜਿਹੜੇ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਜੀਵਿਕਾ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਨ ਸਮੂਹ ਉੱਪਰ ਵੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਤਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ਼ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਲਾਭ ਤੋਂ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਸਾਮੰਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਵਰਗ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
2. ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਮਾਨ ਸੰਰਚਨਾ ਸਥਿਤੀ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਈ.ਏ.ਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਿਸਦੀ 15 ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਤਨਖਾਹ ਹੈ, ਦੀ ਜਾਤੀ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਰੁਤਬਾ (ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ) ਅਤੇ ਤਨਖਾਹ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

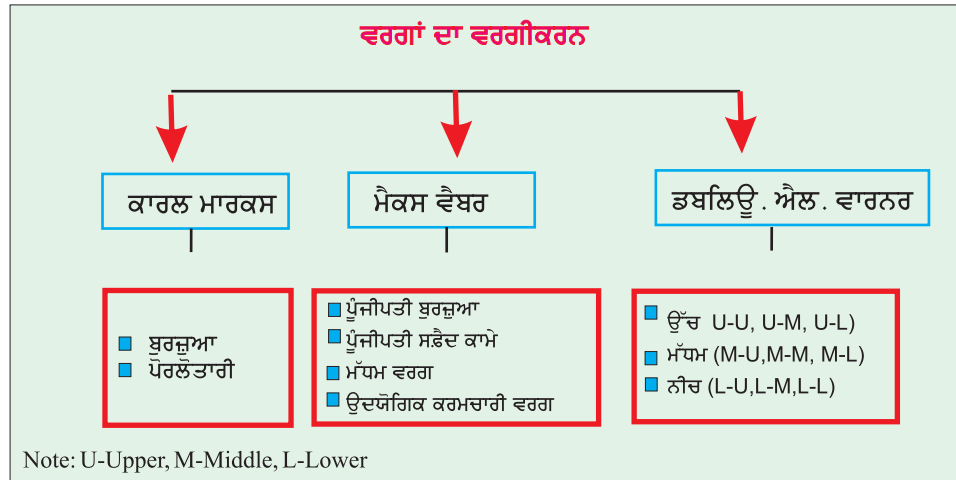
ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤੀ ਵੀ ਇੱਕ ਸਥਿਤੀ ਸਮੂਹ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਸਮੂਹ ਜਨਮ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਪ੍ਰਦਤ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੋਨਾਂ (ਗੁਣਵੱਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ) ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਰਗ ਪਦਕ੍ਰਮ : (Class Hierarchy):

ਜਾਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਗ ਵੀ ਇੱਕ ਪਦਕ੍ਰਮਾਤਮਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਦਾ ਦਰਜਾ ਪਦਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹੋਰ ਸਮੂਹ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

- **ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ :** ਵਰਗ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਇੱਕ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੋਲੇਤਰੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਦੇ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਕਿੱਤਾਕਾਰ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਦਿਮਾਗੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਮੱਧਮ ਸਤਰ ਦੇ ਲੋਕ ਸੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਹਿੱਸਾ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰੋਲੀਤਰੀਅਤ ਦੀ ਤਰਫ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- **ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ :** ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਰਗ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ ਨੇ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਲੇ ਬੁਰਜ਼ੁਆ, ਮੱਧਮ ਵਰਗ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਮੈਨੇਜਰ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
- **ਡਬਲਿਊ ਲਲਾਇਡ ਵਾਰਨਰ :** ਇਹ ਅਮਰੀਕੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਉੱਚ ਵਰਗ, ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਵਰਗ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ- ਉੱਚ-ਉੱਚ, ਉੱਚ-ਮੱਧਮ, ਨਿਮਨ-ਨਿਮਨ।

ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਰਗ (Classes in Rural and Urban India)

ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1. ਵੱਡੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ
2. ਛੋਟੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ
3. ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਕਿਸਾਨ
4. ਕਿਸਾਨ
5. ਲਗਨ
6. ਮੱਧ ਕਿਸਾਨ
7. ਭੂਮੀਹੀਨ ਕਿਸਾਨ/ਰਸਮੀ ਪੰਜੀਕ੍ਰਿਤ
8. ਕਰਜ਼ਾਦਾਰ ਕਿਸਾਨ/ਗ਼ੈਰ ਰਸਮੀ ਪੰਜੀਕ੍ਰਿਤ
9. ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ
10. ਵਿਉਪਾਰੀ
11. ਵੱਡੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ
12. ਮੱਧਮ ਅਤੇ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਵਾਲੇ ਅਫ਼ਸਰ
13. ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ
14. ਸਵੈ-ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਿਅਕਤੀ
15. ਕਾਰੀਗਰ ਜਿਹੜੇ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।
16. ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ/ਠੇਕੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਮੇ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਰਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ :-

1. ਸਮੂਹਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦ
2. ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦ

3. ਵਿੱਤੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ
 4. ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ/ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ
 5. ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਮੀਰ
 6. ਮੱਧਮ ਵਰਗ-ਮੈਨੇਜਰ, ਵਪਾਰੀ, ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਅਕਤੀ, ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ।
 7. ਨਿਮਨ ਵਰਗ-ਸਹਾਇਕ, ਮਕੈਨਿਕ, ਨਿਮਨ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ
 8. ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ
 9. ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਸੰਗਠਿਤ/ਅੱਧ-ਸੰਗਠਿਤ
 10. ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ
 11. ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਅਕਤੀ
- ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਉੱਪ-ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅਰਧ ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ) ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਪਰ ਮਲਕੀਅਤ ਨਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦਾ ਅਤੇ ਪਦਕ੍ਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਜੋ ਕਿ ਅੰਤਰ ਵਰਗ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਰਗ, ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਵਾਲਾ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਤਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਿੰਨ ਅੰਗ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਿਊਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਿੰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਬਾਹਰੀਪਣ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰ (Conclusion)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਹਰ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹੀ ਅਧਾਰ ਹਨ ਜੋ ਹਰੇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੇਹਤ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਉਦੋਂ ਚੰਗੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਵਰਗ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝ ਗਏ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ Glossary

ਪੂੰਜੀਪਤੀ (Bourgeoisie)	ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੱਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇ।
ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ (Class Struggle)	ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਇਛਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਹੈ।
ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (Elite)	ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਿਹੜੀ ਨੇਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਦਰਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
ਛੋਟੇ ਪੂੰਜੀ (Petty bourgeois)	ਇਹ ਇੱਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵੰਡ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾਬਦਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।
ਪ੍ਰੋਲੀਤਾਰੀਅਤ (Proletariat)	ਇਹ ਵਰਗ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।
ਗੁਲਾਮੀ (Slavery)	ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਉਣਾ।
ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ :	ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ
(Social mobility)	ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਹੈ।
ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ :	ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਨ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ
(Social stratification)	ਸਰੰਚਨਾਤਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

A. ਬਹੁਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

- ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ?

(ੳ) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ	(ਅ) ਵੀ. ਆਈ. ਲੈਨਿਨ
(ੲ) ਐਨਟੋਨੀਓ ਗਰਾਮਸੀ	(ਸ) ਰੋਸਾ ਲਕਸਮਬਰਗ
- ‘ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵਰਗ’ ਅਤੇ ‘ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਵਰਗ’ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤੀ।

(ੳ) ਮਾਰਕਸ	(ਅ) ਵੈਬਰ
(ੲ) ਸੋਰੋਕਿਨ	(ਸ) ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ
- ਏਰਿਕ ਆਲਿਨ ਰਾਈਟ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ।

(ੳ) ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਦੁਰਖੀਮ	(ਅ) ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਵੈਬਰ
(ੲ) ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਸਪੈਂਸਰ	(ਸ) ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਜਲਸ

4. ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਾਈਟ ਕਾਲਰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਵਰਗ ਬਾਰੇ ਕਿਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।
 (ੳ) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ (ਅ) ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ
 (ੲ) ਲਲਾਇਡ ਵਾਰਨਰ (ਸ) ਵਿਲਫਰਿਡ ਪਾਰੇਤੋ।
5. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਤੋਂ ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ।
 (ੳ) ਅਰਜਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੱਤ (ਅ) ਬੰਦ ਅਤੇ ਖੁੱਲੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ
 (ੲ) ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੇਖ ਧਰਮ (ਸ) ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਿਤ
6. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ :
 (ੳ) ਜ਼ਮੀਨ (ਅ) ਸੱਭਿਆਚਾਰ
 (ੲ) ਕਾਮੇ (ਸ) ਪੂੰਜੀ
7. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਇੱਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।
 (ੳ) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ (ਅ) ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ
 (ੲ) ਐਲਫਰਿਡ ਵੈਬਰ (ਸ) ਸੀ. ਡਬਲਿਊ ਮਿਲਸ
8. ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਪਰ ਮਲਕੀਅਤ ਕਿਸ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ।
 (ੳ) ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ (ਅ) ਵਰਗ
 (ੲ) ਜਾਤ (ਸ) ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ
9. ਗ਼ੁਲਾਮ ਵਰਗ ਕਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ?
 (ੳ) ਪੂੰਜੀਪਤੀ (ਅ) ਮਾਲਕ
 (ੲ) ਸਾਮੰਤ (ਸ) ਛੋਟੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ

B. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ:

1. ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ _____ ਹੈ।
2. ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰੁਤਬੇ ਵਿੱਚ _____ ਹੈ।
3. ਵੈਬਰ ਨੇ ਵਰਗ ਦੇ _____ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
4. ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਰਗ ਰੁਤਬਾ _____ ਅਤੇ _____ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

C. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉ

1. ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮ ਹੈ। ☐
2. ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ☐
3. ਵੈਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਨ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਹਨ। ☐
4. ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਮੂਹ ਹਨ। ☐

D. ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ

ਕਾਲਮ ਓ

1. ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ
2. ਪੂੰਜੀਪਤੀ
3. ਵਰਗ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ
4. ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ
5. ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ

ਕਾਲਮ ਅ

1. ਬੁਰਜ਼ੁਆ
2. ਖ਼ਾਸ ਵਰਗ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ
3. ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਮੂਹ
4. ਕਿੱਤਾ
5. ਸਵੈ ਜਾਗਰੂਕਤਾ

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਕਿਹੜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ/ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
2. ਕੀ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸੰਭਵ ਹੈ?
3. ਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ-ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਾਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
4. ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਲੂ ਕਾਲਰ ਜਾਂ ਹੱਥੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲ਼ੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?
5. ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।
6. ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮਲਕੀਅਤ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ।
7. ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੋ।
8. ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
9. ਬੁਰਜ਼ੁਆ/ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਕੌਣ ਹਨ।

III. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਵਰਗ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਵਰਗ ਅਤੇ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦਰਸਾਉ।
3. ਪੇਂਡੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੋ।
4. ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ “ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।”
5. ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।

IV. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਵਰਗ ਉੱਪਰ ਐਰਿਕ ਆਲਿਨ ਰਾਇਟ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਵਰਗ ਅਤੇ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦੱਸੋ।
3. ਪੇਂਡੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਵਰਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸੋ।
4. ਸ਼ਹਿਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਵਰਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸੋ।
5. ਮੱਧ ਵਰਗ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਟਿਪਣੀ ਕਰੋ।

V. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਵਰਗ ਦੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਓ।
2. ਵੈਬਰ ਦੇ ਵਰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਵਰਗ, ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

- ਜਾਤੀ, ਵਰਗ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਦਸ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਚਾਰਟ ਬਣਾਓ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ਼ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਮੁੱਖ ਬਿੰਦੂ

- 6.1 ਧਾਰਨਾ
- 6.2 ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ
- 6.3 ਨਾਰੀਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤ
- 6.4 ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਜੀਕਰਨ
- 6.5 ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦ-ਭਾਵ
 - 6.5.1 ਅਰਥ
 - 6.5.2 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ
- 6.6 ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਜਾਣ ਪਛਾਣ (Introduction)

ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਾਥੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਗੁਆਂਢ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਮੁਲਾਂਕਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਅਕਸਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ, ਭਰਾ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਵੇਂ ਇਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਤਕਰਾ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵਰਤ ਜਿਵੇਂ ਕਰਵਾਚੌਥ ਆਦਿ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਵਿਚਾਰ ਸਾਈਮਨ . ਡੀ . ਬਿਵਿਓਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, “ਅੰਤਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ।” ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ, ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਅਨੁਭਵ; ਉਹ ਕੀ ਹੈ; ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸੰਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਇੱਕ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਰੀਖਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿਸਨੂੰ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪਰੀਖਣ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਅਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਰਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸੋਚ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

- ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ
- ਇਸਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ
- ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ
- ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ

ਲਿੰਗ ਵਰਗ (Gender) ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ (Sex) ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Gender and Sex)

ਲਿੰਗ ਵਰਗ (Gender) ਧਾਰਨਾ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦਾ ਅਰਥ ਉਹਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ (Sex) ਇੱਕ ਜੈਵਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਧੀਨ ਉਹਨਾਂ ਜੈਵਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਬਿਨੈ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਾਲਮ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਕਾਲਮ ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ (Sex) ਦਾ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਕਾਲਮ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾਕਰਤਾ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਇਸਤਰੀ, ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਤੀਜੇ ਲਿੰਗ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ (Difference between Sex and Gender)

ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜੈਵਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸਤਰੀ, ਪੁਰਸ਼ ਅਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧ (Gender Relations)

ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਧੀਨਤਾ ਦਾ ਪਰੀਖਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸਤਰੀ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਮੁੱਦੇ ਭਿੰਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੰਸਥਾ, ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਸਮਲੈਂਗਿਕ ਸੰਬੰਧ, ਤੀਸਰੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਅਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ, ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਭਿੰਨ ਸੁਭਾਅ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੈਵਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਨਵਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਪਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ (Gender Inequality and Patriarchy)

ਸਾਡੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਇਸ ਅਸਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ, ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਦਰਜੇ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਰਚਨਾ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 6.1

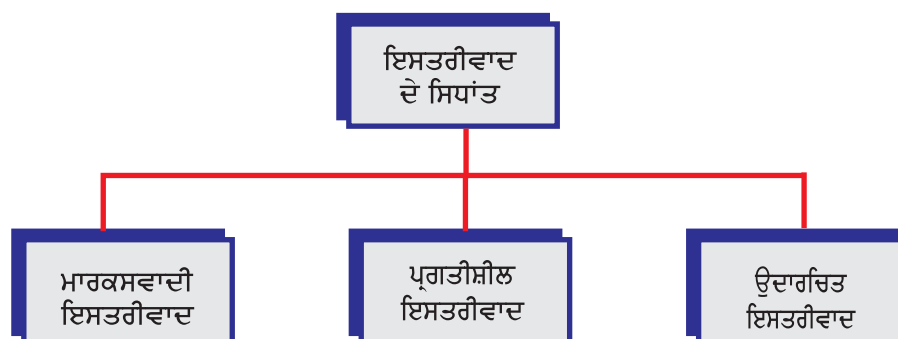
ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਜਾਂ ਲੜਕੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕੀਮਤਾਂ/ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ।

ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੱਕ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਸਿਲਵਿਆ ਵੈਲਵਾਈ (Sylvia Walby) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ, “ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਬਲਤਾ, ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਭਰਿਆ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।” ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਨਿਅੰਤਰਨ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇੱਕ ਵਰਗ, ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਭਿੰਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Feminism)

ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜਿਵੇਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ, ਇਸਤਰੀਵਾਦ, ਸਮਾਜਿਕ ਇਸਤਰੀਵਾਦ, ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਹੈ।

1. **ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਇਸਤਰੀਵਾਦ (Marxist Feminism)**: ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਨਾਰੀਵਾਦ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪੁੰਜੀਵਾਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਦਬਾਅ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਰੈਡਰਿਕ ਏਂਜਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਉਗਮਨਾ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਪਰਿਵਾਰ, ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਅਤੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਵੰਡ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

2. **ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਇਸਤਰੀਵਾਦ (Radical Feminism)**: ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਪਿੱਤਰਵਾਦ ਦੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਦਮਨ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਸਿਮੋਨੇ ਡੇ ਬਿਓਵਰ Simone de Beauvoir ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਦ ਸੈਕਿੰਡ ਸੈਕਸ’ 'The Second Sex' ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਸਤਰੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭਿੰਨਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

3. ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਇਸਤਰੀਵਾਦ (Liberal

Feminism): ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। “ਮੇਰੀ ਵੁਲਸਟੋਨ ਕਰਾਫਸਟ ਦੀ ਵਿੰਡੀਕੇਸ਼ਨ ਆਫ ਰਾਈਟਸ ਆਫ ਵਿਮੈਨ (1972) ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਵੁਲਸਟੋਨਕਰਾਫਟ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਸਿੱਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਬਾਕਸ-1

ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਉਹਨਾਂ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਹੀ ਢੰਗ ਸਿੱਖੇ ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦਾਇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਜੀਕਰਨ (Gender Socialisation)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਲਈ ਮੁੱਖ ਕਠਿਨਾਈ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਆਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਹੈ। ਗ਼ੈਰ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਲੜਕੀ ਉਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਅਧੀਨਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਦਮਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ :-

1. ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਂਬਰ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ।
2. ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਨਾ।
3. ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਆਉਣਾ ਤਾਂ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਂਬਰ ਅਣਸੁਖਾਵਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰੇ।
4. ਸਾਰੇ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਾਈ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇ। ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦ-ਭਾਵ (Gender Discrimination)

ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਵਿਹਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਹਰ ਢੰਗ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ 2011 ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਬੱਚਿਆਂ 0-6 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, 1000 ਲੜਕੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 914 ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ

ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅੰਕੜਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਭੇਦਭਾਵ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ ਸੰਤਾਨ ਲਈ ਲਿੰਗ ਦੀ ਚੋਣ, ਦਹੇਜ਼ ਕਾਰਨ ਅੱਤਿਆਚਾਰ, ਬਲਾਤਾਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੇ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2011 ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸਤਰੀ, ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰ ਪਛਾਣ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਰ, ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਰ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਭੇਦਭਾਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਨਿਮਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਦਰਜੇ ਦਾ ਭੇਦਭਾਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਕਾਰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ ਵਾਲਾ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ (Status of women)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ, ਦਾਜ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਤੇ ਲੱਗੇ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮੱਤਭੇਦ, ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਲਿੰਗ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਹਾਰਿਕ ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਆਦਿ।

ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ, ਅਗਵਾ ਕਰਨਾ, ਛੇੜ-ਛਾੜ ਕਰਨਾ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕਰਨਾ, ਵੈਸ਼ਵਿਰਤੀ, ਸਰੀਰਿਕ ਅੱਤਿਆਚਾਰ, ਨੈਤਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੁੱਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇ ਸਕੋਗੇ। ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ ਇਸ ਉੱਤੇ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਸਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ। ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਮੁੱਦੇ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਪਛਾਣ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਅਸਮਾਨਤਾ ਲਿੰਗਿਕ ਵਰਗ ਨਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕੀ ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਅੱਧੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਇਸਤਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਹੈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਤਿ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖਣਾ ਕਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਅਸੰਤੁਲਨ ਜੋ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ 0-6 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲਿੰਗ ਚੋਣ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਗਰਭਪਾਤ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ 50% ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੜਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ

ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਲੜਕਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣਾ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਿੰਸਾ ਕਰਨਾ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ, ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰੱਖਣਾ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣਾ, ਕੁਝ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੱਖਣਾ ਆਦਿ ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੋਣਾ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਏਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿਹਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬਜਟ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Gender relations in social development):

ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. ਸੰਵਿਧਾਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ, ਚੋਣ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਰਗੀ ਰਸਮੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋਣਾ ਜੋ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਚਾਹੇ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ, ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ; ਮੂਲ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਿਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਇੱਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।
2. ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਚੋਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।
3. ਜਾਤੀ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਪ੍ਰਤਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਘੱਟ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਘਟਦਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਇਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਸਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕੌਮਲ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਅਤੇ ਵੇਚਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਇਸਤਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਾਕਸ-2

ਆਰਥਿਕ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ

ਰਾਜ	ਇਸਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ (%) ਵਿੱਚ	ਇਸਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ (%) ਵਿੱਚ	ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ (ਇਸਤਰੀ/1000 ਪੁਰਸ਼)
ਮਿਜ਼ੋਰਮ (ਸਰਵਉੱਤਮ)	46.08	89.40	976
ਦਿੱਲੀ (ਨਿਊਨਤਮ)	12.19	80.93	868
ਪੰਜਾਬ	18.21	70.73	895
ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ	25.6	65.46	943

ਸਾਧਨ :- 1. ਆਰਥਿਕ ਜਨਗਣਨਾ ਅੰਕੜਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਿਯੰਤਰਨ ਮੰਤਰਾਲੇ।

2. 'ਦਾ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ', 27 ਅਗਸਤ 2014

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 25.6% ਇਸਤਰੀਆਂ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਮਿਜ਼ੋਰਮ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ।

ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਲਈ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਢੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਸਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ (Conclusion)

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧ ਭੇਦ ਭਾਵ ਪੂਰਨ ਹਨ। ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਚੇਤਨ ਅਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤਿ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਧੀਨਗੀ ਕੁਝ ਐਸੇ ਮੁੱਲ ਹਨ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਹੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ 68 ਸਾਲ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਬਦਲੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਹ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਰੂੜੀ ਬੰਧਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)

ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ (Child sex ratio)	ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮਾਨ ਉਮਰ (0-6) ਸਾਲ ਦੇ 1000 ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਹੈ।
ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦ-ਭਾਵ (Gender discrimination)	ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਇੱਕ ਵਰਗ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਘੱਟ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਸਬੰਧੀ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭੇਦਭਾਵ ਭਰਿਆ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੂਮਿਕਾ (Gender role)	ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਨਾ ਇਸਤਰੀ/ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਸਮਾਨ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਨਾ।
ਪਿਤਰਪ੍ਰਧਾਨ (Patriarchy)	ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਿੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਪ੍ਰਧਾਨੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਉੱਚ ਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ (Sex ratio)	ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਲਿੰਗ ਤੋਂ ਹੈ।
ਸਮਾਜੀਕਰਨ (Socialisation)	ਇਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਆਦਰਸ਼ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

A. ਬਹੁਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ -
 ਓ) ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ
 ਅ) ਇਸਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ
 ਏ) ਇਸਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤਾ
 ਸ) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ
- ਟ੍ਰਾਂਸ ਜੈਂਡਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ:
 ਓ) ਪੁਰਸ਼ ਅ) ਇਸਤਰੀ
 ਏ) ਤੀਸਰਾ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸ) ਕੋਈ ਨਹੀਂ
- ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ -
 ਓ) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਅ) ਅਗਸਤ ਕਾਂਮਟੇ
 ਏ) ਵੈਬਰ ਸ) ਈਮਾਇਲ ਦੂਰਖੀਮ
- ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਭਾਵ ਕੀ ਹੈ :
 ਓ) ਵਿਹਾਰਿਕ ਅਧੀਨਤਾ ਅ) ਅੱਡ ਰੱਖਣਾ
 ਏ) ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲੈਣਾ ਸ) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ
- ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ :
 ਓ) 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅ) 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ
 ਏ) 1000 ਬੱਚਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸ) ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ

B. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ

-ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ?
-ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮੌਲਿਕ ਮੁੱਦਾ ਹੈ।
- ਇਸਤਰੀਵਾਦ, ਪਿੱਤਰਵਾਦ ਦੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।
-ਪਰਿਵਾਰ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ 2011 ਅਨੁਸਾਰ 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ.....ਇਸਤਰੀਆਂ ਹਨ।

C. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉ

- ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ☐
- ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 1000 ਇਸਤਰੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਹੈ। ☐
- ਤੀਸਰੇ ਲਿੰਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੋਣ। ☐
- ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ☐

D. ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ :

ਕਾਲਮ ਏ	ਕਾਲਮ ਬੀ
ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ
ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ	ਅਪੇਕਸ਼ਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰ
ਸਿਮੋਨ ਡੀ.ਬਿਓਵਰ	ਜੈਵਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ
ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੂਮਿਕਾ	“ਵਿੰਡੀਕੇਸ਼ਨ ਆਫ ਦ ਰਾਈਟਸ ਆਫ ਵੂਮੈਨ”
ਵਾਲਸਟੋਨ ਕਰਾਫਟ	“ਦ ਸੈਕਿੰਡ ਸੈਕਸ”

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।
3. 0-6 ਸਾਲ ਦੇ 1000 ਲੜਕਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।
4. 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ?
5. ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
6. ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।
7. ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
8. ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕੀ ਹੈ?

III. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ?
2. ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
3. ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਕੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਹਿੰਸਾ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ?

IV. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਸਰਵਜਨਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿਓ?
3. ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦਭਾਵ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ?
4. ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦਭਾਵ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ?
5. ਸ਼ਹਿਰੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

V. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ਨ:

1. ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਇਸਤਰੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਨ ਦਿਓ?
3. ਕੀ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਮਸਾਨਤਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।
4. ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦਭਾਵ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ?

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਨਾਟਕ ਲਿਖੋ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀਆਂ, ਪੁੱਤਰੀ, ਭੈਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਅਤੇ ਲੜਕੇ, ਪਿਤਾ, ਭਰਾ ਦੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੋ।

1. ਲੜਕੀ/(ਬੇਟੀ) ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕੁਰਤਾ, ਸਲਵਾਰ, ਸਾੜੀ, ਟਾਪ ਜੀਂਸ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਪਸੰਦ ਦੀ ਕੋਈ ਡ੍ਰੈਸ/ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁੱਛ ਸਕਦੇ ਹੋ।
2. ਬੇਟੀ/ਭੈਣ/ਪਿਤਾ ਜੀ/ ਮਾਤਾ ਜੀ/ ਭਰਾ ਜੀ, ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਫਿਲਮ ਦੇਖਣ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ੍ਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿਓ।
3. ਬੇਟੀ/ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੇਪਰ ਦੇਣ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਕੀ ਮੈਂ ਇਕੱਲੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹਾਂ?

ਇਕਾਈ-3

3

ਇਕਾਈ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਅਤੇ
ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ

7
ਪਾਠ

ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ :

7.1 ਪੱਛਮੀਕਰਨ

7.1.1 ਅਰਥ

7.1.2 ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਵਾਹਕ

7.1.3 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

7.1.4 ਪ੍ਰਭਾਵ

7.2 ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ

7.2.1 ਅਰਥ

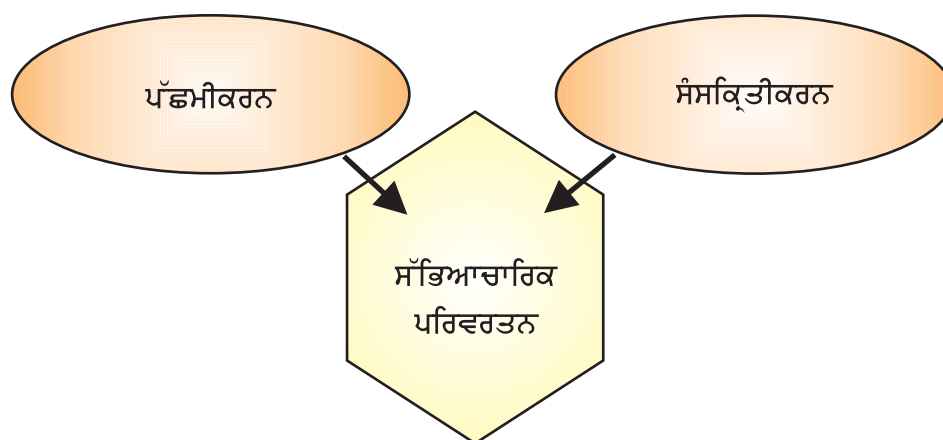
7.2.2 ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ

7.2.3 ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ

7.2.4 ਪ੍ਰਭਾਵ

ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਤੁਸੀਂ ਗਿਆਰਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ 'ਸੱਭਿਆਚਾਰ' ਨਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਾਂਝਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਵਿਹਾਰ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਤੱਤ ਜਿਵੇਂ: ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ, ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਭੌਤਿਕ ਤੱਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪਰਿਮਾਪ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ, ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Westernisation)

ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਉਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ 150 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਤਕਨੀਕ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ, ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਆਦਿ। ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਰਾਜ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਭੂਮੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲਗਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਉਦੈ ਦਾ ਸੂਚਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾ ਦਲ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਰੇਲ ਸੇਵਾ, ਤਾਰ ਸੇਵਾ, ਡਾਕ ਸੇਵਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ, ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ, ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ/ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬਦਲਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਗਿਆਨ ਹੁਣ ਕੁਝ ਖਾਸ ਰੁਤਬਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਨ ਦਾ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਲਈ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਜਨ ਸੰਖਿਆਤਮਿਕ ਭਾਗ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਉਹ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਜ਼ਰੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਰਗਾਂ ਵੱਲੋਂ (ਪੱਛਮੀ ਕਰਨ) ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ।

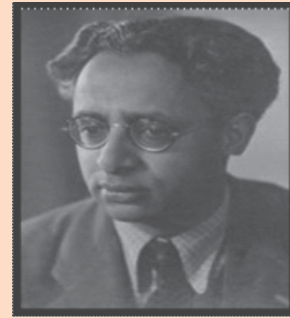

ਸੈਨਾ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛੱਮੀਕਰਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਭਾਗ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਛੱਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲੇ, ਪਛੱਮੀਕਰਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਮੈਸੂਰ ਨਿਰਸਿੰਹਮਾਚਾਰਿਆ ਸ਼੍ਰੀ ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ, ਜੀ ਐਸ. ਘੁਰੀਏ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਲਿਖੇ।

ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ

ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਵਾਹਕ (Carrier of Westernisation)

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਵਾਹਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਮੂਹ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ :

ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਰੁੱਤਬਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਨਾਗਰਿਕ।
ਬਾਗ-ਬਗੀਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ।
ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ (ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ)।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਫਸਰ

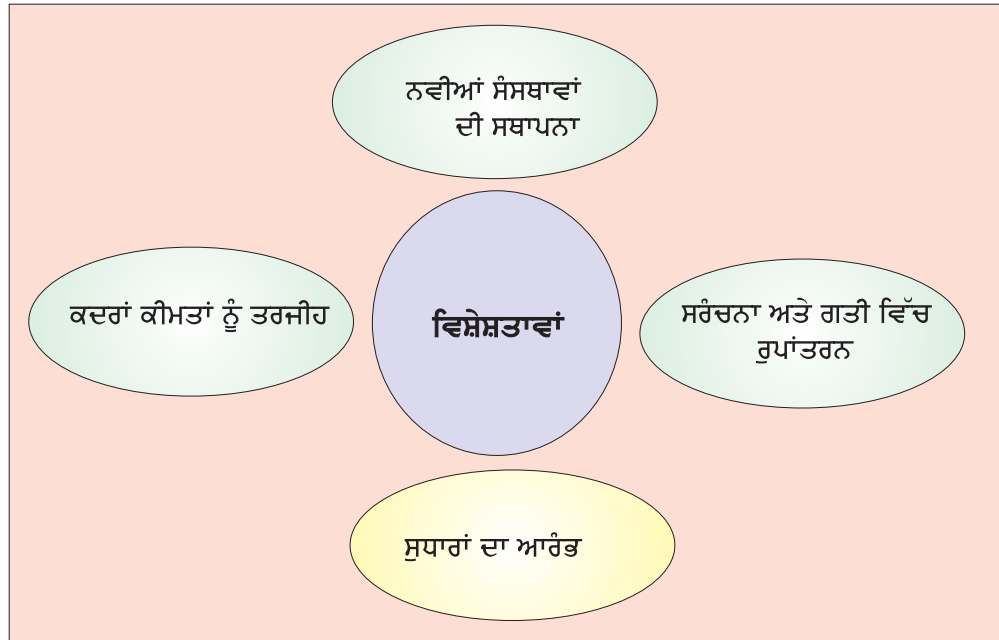
ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਵਪਾਰੀ

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

- ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਇਹ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।
- ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਇਹ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ, ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉੱਚ ਰੁਤਬਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ।

ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Following are the features of Westernisation)

1. **ਨਵੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (Establishment of New Institutions):** ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਨਵੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਸਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਸਿਰਫ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।
2. **ਸਰੰਚਨਾ ਅਤੇ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ (Variation in the Structure and Speed):** ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੱਕ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਗਤੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਭਾਗ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਖੁਰਾਕ, ਨਾਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

3. **ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ (Initiation of Reform):** ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਤੇ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ। ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ਼ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਆਈ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ।
4. **ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ (Value Preferences):** ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਲਿੰਗ, ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਉਮਰ, ਆਰਥਿਕ ਰੁੱਤਬੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਭ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰਨਾ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਤੱਕ, 'ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ' ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਿਆ ਜਿਹੜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ।

ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact of Westernisation)

ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. **ਜਾਤੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ (Reduced Caste Differences) :** ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਸੀ ਭੇਦ ਭਾਵ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਇਕੱਠੇ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
2. **ਸਿੱਖਿਆ (Modern Education):** ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਿਕ ਸਾਂਝ ਵਾਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਰਗੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ।
3. **ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ (Status of Women):** ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ। ਹੁਣ ਔਰਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
4. **ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ (Change in Dress and Food Habits):** ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੱਛਮੀ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਖਾਣ-

ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ

ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਆ ਗਈ। ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਛੂਤਛਾਤ ਅਤੇ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਾਰਨ ਤਿਆਗਿਆ ਗਿਆ।

5. **ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ (Means of Transportation):** ਆਧੁਨਿਕ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧੀਨ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਛੂਤ- ਛਾਤ ਵਰਗੀ ਬੁਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਜੋ ਕਿ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਬੱਸ

ਰੇਲਗੱਡੀ

ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼

6. **ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ (Change in Social Institution):** ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਚੁਣਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੀ। ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਧਰਮੀ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋਇਆ।

7. **ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact on Indian Culture):** ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Sanskritisation):

ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੰਦ ਸਮਾਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਥਿਰ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਨਿਮਨ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਜਨ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਮੂਹ, ਆਪਣੇ ਰਿਵਾਜ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉੱਚ ਅਤੇ ਦਵਿੱਜ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬਾਕਸ 1

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਉੱਚ- ਜਾਤੀਆਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਜਦੋਂ ਜਨੇਯੂ ਸੰਸਕਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਪਨਿਯਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਵਿੱਜ ਜਨਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਯਾਨ ਸੰਸਕਾਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਲੜਕੇ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਉਪਨਿਯਾਨ ਸੰਸਕਾਰ

ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿੱਚ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਥਿਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਰੰਚਨਾਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਤੀ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਪਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਹੇਠਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਇੱਕ ਖਾਸ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਵਸਥਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਂ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :-
ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਥਾਨਿਕ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਪੂਰਵ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਜੋ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਹਨ :-

- ਉਹ ਜਾਤ ਜਿਹੜੀ ਦੂਜੀ ਜਾਤ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹਰ ਲਿਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਆਰਥਿਕ, ਦਰਜਾ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਜਾਤੀ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
- ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਦੂਸਰੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ 'ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ' ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਕਸ-2

ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ, ਉਹ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਬਦਲਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਮੂ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਔਸਤ ਵਾਲਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਗੁਣਕਾਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਦਰਜਾ ਬਦਲ ਜਾਏਗਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਠੀਕ, ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਹਾਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਾਥੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨੇਤਾ ਆਦਿ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ :

- ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਕਾਰਕ ਹੈ।
- ਨਕਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।
- ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਿਰਫ਼ ਜਾਤਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭੀਲ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਗੋਂਡ ਅਤੇ ਉਰਾਨ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ।
- ਜਾਤ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ ਦੇ ਗਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਵਿਜਾ ਜਨਮ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨਿਕ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੁਦਾਇ ਉੱਚ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸਮੁਦਾਇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਇਹ ਇੱਕ ਧੀਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨਤਾ ਹੋਣ ਲਈ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ (Sanskritisation preferred as against Brahminisation)

‘ਕੂਰਗਸ ਇਨ ਮੈਸੂਰ’ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ, ਰਸਮਾਂ, ਪੌਸ਼ਾਕ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੀਟ ਖਾਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਆਦਿ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਨੇ ਇਸ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਨਾਲ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ?

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ, “ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਨਿਮਨ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਜਨ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਮੂਹ, ਆਪਣੇ ਰਿਵਾਜ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉੱਚ ਅਤੇ ਦਵਿੱਜ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਪਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀਕਰਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਭੋਜਨ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀਕਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮੂਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਸੂਰ ਦੀ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਵੱਲੋਂ ‘ਲਿੰਗਾਇਤ’ ਸਮੂਹ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਹੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਜੱਟ ਆਦਿ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਵੀ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਿਰਫ਼ ਨਵੀਆਂ ਰੀਤਾਂ, ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ (Dominant Caste)

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ:

- ਸਥਾਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਹੀ ਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣਾ।
- ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਸਥਾਨਿਕ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਕਾਰਕ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਹਨ

- ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ
- ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀਆਂ
- ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ

ਗਤੀਵਿਧੀ-1

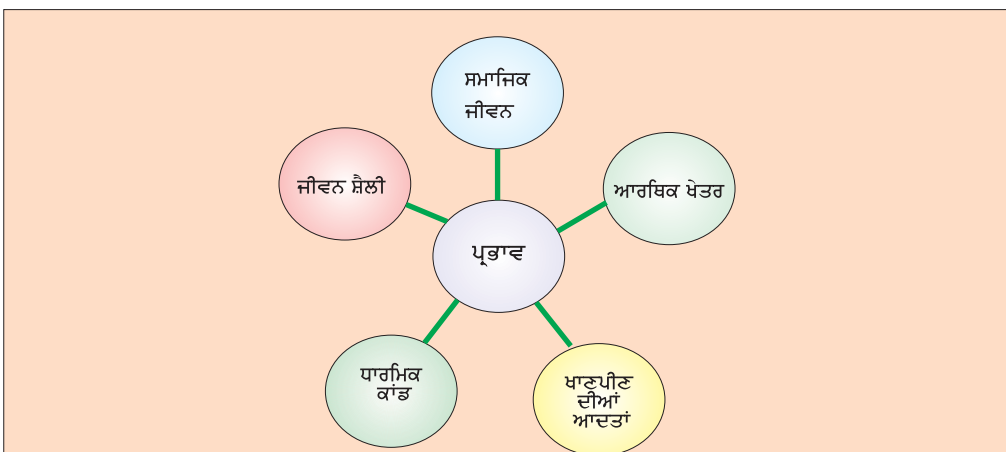
ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰਤਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੋ ਨਿੱਬੜੇ।

ਬਾਕਸ-3

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ 'ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ' 'ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ' ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਇੱਕ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ 'ਦ ਸੋਸ਼ਲ ਸਿਸਟਮ ਇਨ ਮੈਸੂਰ ਵਿਲੇਜ' ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਨਿਬੰਧ 'ਦ ਡਾਮੀਨੈਂਟ ਕਾਸਟ ਇਨ ਰਾਮਪੁਰਾ' ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਮੈਸੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਦੂਰ ਕਰਨਾਟਕਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਾਇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀਆਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਥਾਨਿਕ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਥਾਨਿਕ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀਕਰਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਸਥਾਨਿਕ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀਆਂ ਖੱਤਰੀ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ ਹਨ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਖੱਤਰੀ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਗੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਬਲਕਿ ਦਵਿਜ ਜਾਤੀ ਦੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਕਬੀਲਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਦਵਿਜ ਜਾਤੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact of Sanskritisation)

1. **ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in Social life):** ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਤੀ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. **ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in Economics field):** ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਉੱਪਰ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਚੋਣ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਧਿਆਪਨ, ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਕਿੱਤੇ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਮਨ ਜਾਤ ਦੇ ਸਨ ਉਹ ਨਿਮਨ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
3. **ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ (Food Habits):** ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ।
4. **ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Religions Practies):** ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਰਤੀ ਅਤੇ ਭਜਨ ਗਾਉਣੇ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।
5. **ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Life Style Pattern):** ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਨੇ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਖਣ ਲਈ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੱਕੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਵੀ ਰੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਰ : (Conclusion)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)

ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ (Hierarchy) : ਰੁਤਬਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ (Reference group) : ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਮੂਹ ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਦਵਿਜ (Twice-born) : ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਵਿਜਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਨੇਊ ਰਸਮ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਖੜਵੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Vertical social mobility) : ਖੜਵੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਇੱਕ ਹੁੱਤਬੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਹੁੱਤਬੇ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਰਗ, ਕਿੱਤੇ, ਦਰਜੇ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

A. ਬਹੁਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ।

(ੳ) ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ	(ਅ) ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ
(ੲ) ਦੋਵੇਂ	(ਸ) ਕੋਈ ਨਹੀਂ
2. ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ—

(ੳ) ਪੱਛਮੀਕਰਨ	(ਅ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ
(ੲ) ਦੋਨੋਂ	(ਸ) ਕੋਈ ਨਹੀਂ
3. ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੱਸੋ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਸਥਿਤੀ, ਉੱਚ ਸਥਿਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ:

(ੳ) ਪੱਛਮੀਕਰਨ	(ਅ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ
(ੲ) ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ	(ਸ) ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ
4. ਇਹ ਕਥਨ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ, “ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ 150 ਸਾਲ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਤਕਨੀਕ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰ, ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ।”

(ੳ) ਯੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	(ਅ) ਐਨ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ
(ੲ) ਕੇ. ਐਲ. ਸ਼ਰਮਾ	(ਸ) ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ।
5. ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(ੳ) ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ	(ਅ) ਉੱਤਰ ਕਲੀਨ
(ੲ) ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਮੁਗਲ ਕਾਲ	(ਸ) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਾਲ

B. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ :

1. _____ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਾਹਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
2. _____ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ, ਉਮਰ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਾ।
3. ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਲਈ _____, _____ ਅਤੇ _____ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਕੇਵਲ _____ ਹੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

C. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉ:

1. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਜਨਸਥਿਤੀ ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਤੱਕ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ☐
2. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ☐
3. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਟਵੀਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ☐
4. ਇੱਕ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਸਥਾਨਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੱਲ ਚਲਾਉਣ/ਵਾਹੀ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ☐

D. ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ

ਕਾਲਮ (ਉ)

ਕਾਲਮ (ਅ)

1. ਪਦਕ੍ਰਮ	ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ
2. ਉੱਚ ਜਾਤੀ	ਸਥਿਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ
3. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ	ਦਰਜਾਬੰਦੀ
4. ਪੱਛਮੀਕਰਨ	ਸਰਵ ਕਲਿਆਣ
5. ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ	ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਾਤੀ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
3. ਕਿਸ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?
4. ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਕਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?
5. ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?
6. ਕਿਹੜੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਾਹਕ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
8. ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ?
9. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕੋਈ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ ਜੋ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਏ।
10. ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਮਾਪਦੰਡ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।

II. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. ਕੀ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਵੱਲ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਹੈ?
3. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
4. ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
5. ਉਹਨਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ।

III. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ?
2. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?
3. ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?
4. ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਾਹਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
5. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
6. ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ?

IV. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. 'ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ' ਉੱਪਰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
3. ਤੁਸੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਕੋਈ ਵੀ ਦੋ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
4. ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ? ਇਸਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ? ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖੋ।
5. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਉੱਪਰ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
6. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ। ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪੱਛਮੀ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ
ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ

8
ਪਾਠ

ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ :

8.1 ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ

8.1.1 ਅਰਥ

8.1.2 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

8.1.3 ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

8.1.4 ਪ੍ਰਭਾਵ

8.2 ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ

8.2.1 ਅਰਥ

8.2.2 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

8.2.3 ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

8.2.4 ਕਾਰਨ

8.2.5 ਪ੍ਰਭਾਵ

ਭੂਮਿਕਾ : (Introduction)

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਰੰਚਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੋਗੇ। ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਹਨ, ਪਰ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਕਾਰਨ ਵਿਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਾਕਸ- 1

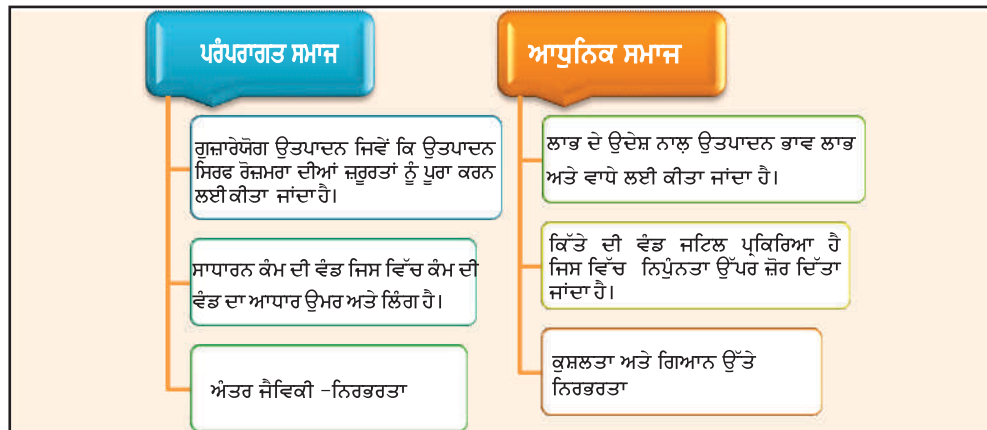
ਡੈਨਿਅਲ ਲਰਨਰ ਦੁਆਰਾ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਮਿਡਲ-ਈਸਟਰਨ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੌਰਾਨ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ : (Meaning of Modernisation)

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਿਉਣ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਪਰ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਸੀ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਪਸੰਦ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨੀ ਤਾਕਤ ਨੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਨੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਿਹਤ ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਗਤੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ :-

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions)

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਜੋਕਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਆਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

- ਡੋਨਿਅਲ ਲਰਨਰ

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਉਹ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਿੱਖਿਆ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

‘ਨੀਲ ਸਮੈਲਸਰ’

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣ ਮਿਲੀ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ, ਸੁਖਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

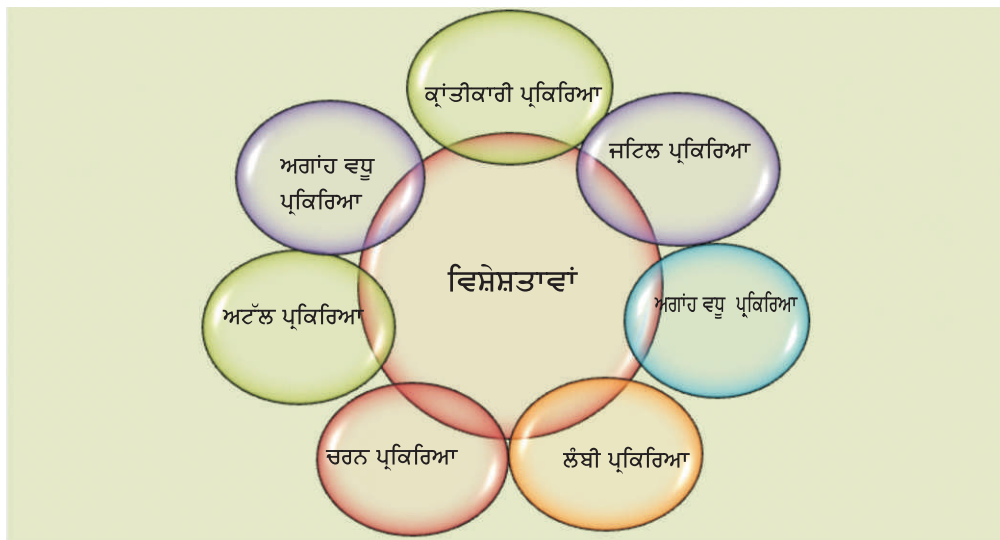
‘ਐਚ. ਐਸ. ਅਲਟਾਸ’.

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ : (Characteristics)

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

- ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Revolutionary Process):** ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Complex Process):** ਇਹ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਉਦਯੋਗਿਕਰਨ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵੱਧਣਾ, ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਉ ਆਉਣ ਤੋਂ ਹੈ।
- ਕ੍ਰਮ ਬੱਧ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪਰਿਵਰਤਨ (Systemic Process) :** ਇਹ ਇੱਕ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ

- ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
4. **ਲੰਬੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Lengthy Process)** : ਇਹ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵੱਲ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 5. **ਚਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Phased Process)**: ਇਹ ਇੱਕ ਚਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੜਾਅ ਵੱਲ ਜਾ ਕੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
 6. **ਅਟੱਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Irreversible Process)**: ਇਹ ਇੱਕ ਅਟੱਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਸਿੱਖਿਆ, ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਪਰਤ ਸਕਦਾ।
 7. **ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Progressive Process)** : ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਇੱਕ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਛੁੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਕਸ - 2

ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਛੜੇਵੇਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਲੀਅਮ ਐਫ. ਆਗਬਰਨ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਵਾਲੀ ਰਫਤਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦਾ ਜਦਕਿ ਅਭੌਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਤਣਾਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਜਦੋਂ ਜੰਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਉੱਜੜ ਕੇ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨਵੀਂ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਨਵੇਂ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਇਹ ਹੌਲੀ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪਛੜੇਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

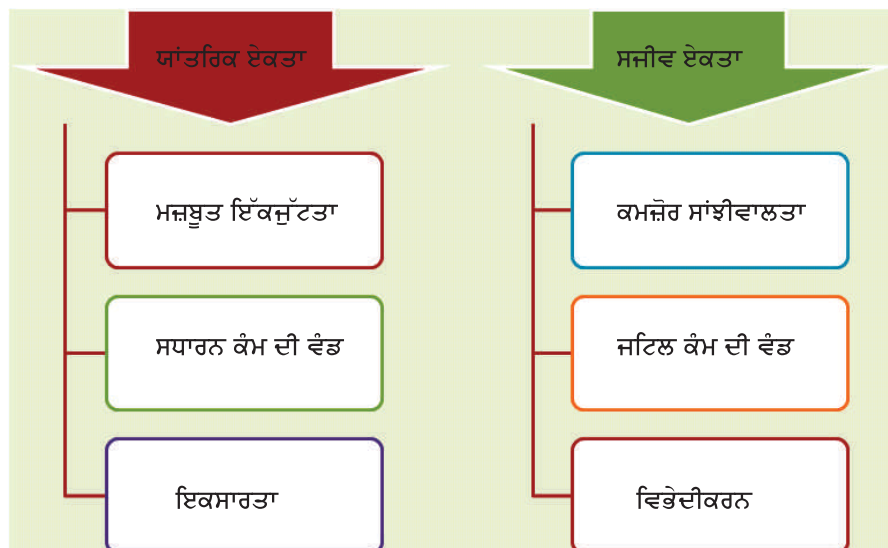
ਬਾਕਸ -2

ਡੀ.ਏ.ਰੋਸਟੋ ਅਤੇ ਆਰ.ਈ.ਵਾਰਡ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮਾਪਦੰਡ ਦੱਸੇ ਹਨ :

- ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਉਣਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਤਪਾਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।
- ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ।
- ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ।
- ਅਰਜਿਤ ਰੁੱਤਬੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਦੱਤ ਰੁਤਬੇ ਵੱਲ ਪਰਿਵਰਤਨ।
- ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਾਧਾ।
- ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ।
- ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਣਾ।

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ : (Process of Modernisation)

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਜਟਿਲਤਾ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਬਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਨਿੱਜੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੁਰਖੀਮ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਯਾਂਤਰਿਕ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਸਜੀਵ ਏਕਤਾ ਵੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਉ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਹੜੀ ਅਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਯਮਤ ਹਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਆਦਿ।

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਚਾਰ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰ ਖੇਤਰ ਦੱਸੇ ਹਨ:-

- ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਾਧਾਰਨ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੱਥੀ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵੱਲ ਹੈ।

ਬਾਕਸ -3
ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ
ਰੁਕਾਵਟਾਂ :

- ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਾਮਰਾਜ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ
- ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਕਮੀ
- ਅਪਰਿਆਪਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ

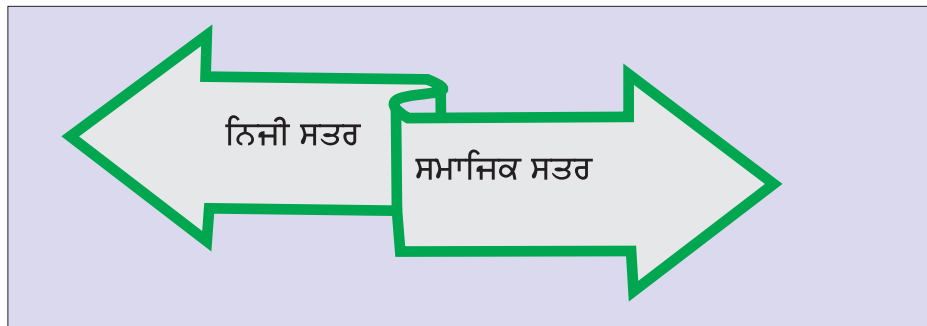
- ਖੇਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਲ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਗਦੀ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫੇ ਲਈ ਉਤਪਾਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ।
- ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੱਥੀ ਕੰਮ ਤੋਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਕੰਮ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਬਲਦਾ ਨਾਲ ਹੱਲ ਨੂੰ ਜੋਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ।
- ਭੂ-ਸਥੱਲ ਉੱਪਰ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਪਲਾਇਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੇਂਡੂ ਨਿਵਾਸ

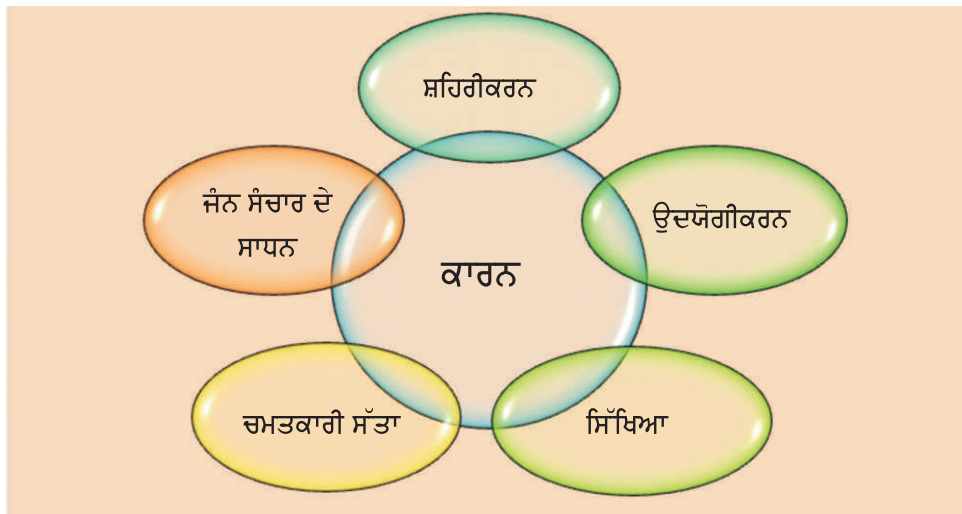

ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ, ਸੱਚੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੱਲ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੋਜਨਾਬੱਧ, ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋਣ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਯੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਨੇ ਪਦਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਂਦੀ। ਹੁਣ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵੱਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਇੱਕਜੁਟਤਾ, ਤਰਕਪੂਰਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੂਰ-ਸੰਚਾਰ, ਸਹਿਣ ਸ਼ੀਲਤਾ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵੀ (ਗਲੋਬਲ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਕਾਰਨ (Causes)

1. **ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ (Urbanisation)** : ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਮਨੋਰੰਜਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਆਦਿ ਉੱਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।
2. **ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ (Industrialisation)**: ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਹੱਥੀ ਕੰਮ ਤੋਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਕੰਮ ਵੱਲ ਬਦਲਾਉ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਰਾਹ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ

ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ

ਜੰਨ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ

3. **ਸਿੱਖਿਆ (Education)** : ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਕਨੀਕੀ ਖੋਜਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸੋਧ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।
4. **ਚਰਿਸਮਾਟਿਕ ਨੇਤਾ (Charismatic Leadership)**: ਕਿਸ਼ਮਈ ਨੇਤਾ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਮਈ ਨੇਤਾ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀਲ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਚਹੇਤਿਆਂ/ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਆਦਿ ਅਪਣਾਉਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਲਈ ਰਸਤਾ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ।
5. **ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ (Mass Media)** : ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲੇ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਰੇਡੀਓ, ਫਿਲਮਾਂ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਨੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਜਨ-ਸੰਚਾਰ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜ਼ਰੀਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact)

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਸਮੇਂ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੱਡ- ਅੱਡ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਬਦਲਾਉ ਆਏ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂ ਕੋਈ ਬਦਲਾਉ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤੱਤ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਨਵੀਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਨਵੇਂ ਦੂਰ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਵੀਆਂ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ।

ਗਤੀਵਿਧੀ - 8.1

ਇੱਕ ਕਲਾਸ ਬਣਾਓ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ: (Meaning of Globalisation)

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ, ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਮਿਲਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਲੈਣ- ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕਈ ਤਰਫ਼ਾ ਅਤੇ ਬਹੁ- ਪਸਾਰੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਮਾਰਸ਼ਲ ਮੈਕਲੂਹਨ ਨੇ 'ਵਿਸ਼ਵੀ ਪਿੰਡ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਇਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਹੁਣ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਇੱਕਜੁਟਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੰਨੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਾਲ਼ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਜਨ-ਸੰਚਾਰ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਿਵੇਂ ਫੇਸਬੁੱਕ, ਯੂ-ਟਿਊਬ, ਟਵਿਟਰ ਆਦਿ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਕਸ-5

- ਜਪਾਨੀ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ‘ਗੁਰੋਬਾਰੁਕਾ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ‘ਗਲੋਬਲ ਸਾਕੀ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਜੋ-ਸਮਾਨ, ਨੌਕਰੀਆਂ, ਪੂੰਜੀ, ਵਿਚਾਰ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੀਮਾ ਪਾਰ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਏਕੀਕਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੰਨ ਲਵੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ਼ ਮੇਵੇ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਜਨ-ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਚ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

‘ਐਨਥਨੀ ਗਿੰਡਨਸ’

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਅਸੀਂ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਜਾਂ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

‘ਗਬਰਟਸਨ’

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਪਾਰ ਉੱਪਰ ਲੱਗੇ ਪਾਬੰਦ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਅਤੇ ਇੱਕਜੁੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

‘ਜੇ. ਸਟਿਗਲਿਟਜ਼’

ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਸਮੂਹ ਅਨੁਸਾਰ, “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜੁੱਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਮਾਨੇਟਰੀ ਫੰਡ ਅਨੁਸਾਰ, “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀਮਾਵਰਤੀ ਲੈਣ ਦੇਣ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਸਾਰ, ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੈ।”

ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਤਮਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਆਰਥਿਕ ਏਕੀਕਰਨ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਮੁਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ।”

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਹਨ : (Globalisation entails three aspects):

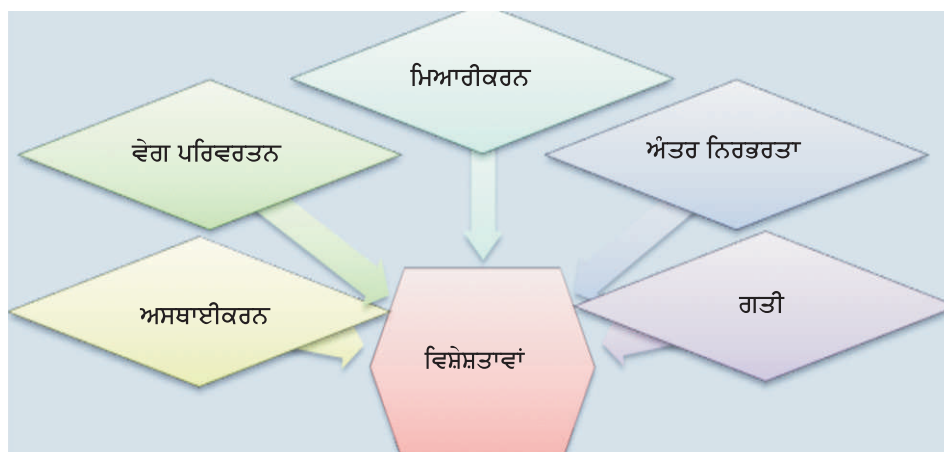
- ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸਾਕਾਰਤਮਿਕ ਪੱਖ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
- ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਿਰਪੱਖ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇੱਕ ਅਮਿੱਟ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।
- ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਮਦਨੀ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ : (Thus, globalisation means):

- ਵਪਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਾਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਫੈਲਾਅ ਨਾਲ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਾਰ।
- ਕੌਮ ਕਾਜੀ ਕਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :-

1. **ਅਸਥਾਈਕਰਨ (De-localisation)** : ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਰੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਫੈਸ਼ਨ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਫੈਲਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ।
2. **ਵੇਗ-ਪਰਿਵਰਤਨ (Acceleration)**: ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਦੂਰ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਭਿੰਨ ਦੂਰ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੈੱਲ ਫੋਨ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਸਰਵਰ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਸੈਟਲਾਈਟਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।
3. **ਮਿਆਰੀਕਰਨ (Standardisation)**: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਿਆਰੀਕਰਨ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਖਰੀਦੋ-ਫਰੋਕਤ ਦੇ ਸਥਾਨ।
4. **ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ (Intorconnectedness)**: ਨਵੇਂ ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਨੈੱਟਵਰਕ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੇਸ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਹਰ ਸਾਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

5. ਗਤੀ (Movement:)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਵਧਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੂਰੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਸ, ਵਪਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਦੇਸ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬਾਕਸ-4

ਗਿਡਿੰਨਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ :-

- ਪੂੰਜੀਵਾਦ
- ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ
- ਸੈਨਿਕ-ਵਾਦ
- ਉਦਯੋਗਵਾਦ

ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਕਾਕੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ : Process of Globalisation

1980 ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। 1990 ਵਿੱਚ ਲਾਇਸੈਂਸ, ਕੋਟਾ, ਪਰਮਿਟ, ਰਾਜ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਐਲ. ਪੀ. ਜੀ. ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਲ. ਪੀ. ਜੀ. ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ।

- **ਆਜ਼ਾਦੀ (Liberalisation) (L):** ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਧਾਰਨ।
- **ਨਿੱਜੀਕਰਨ (Privatisation) (P):** ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ।
- **ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Globalisation) (G):** ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼, ਤਕਨੀਕ, ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟਦਾ ਫਾਸਲਾ।

ਐਲ. ਪੀ. ਜੀ. ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਂ ਅੱਧ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣਾ। ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਅਪਨਿਵੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਐਲ. ਪੀ. ਜੀ. ਦੀ ਆਮਦ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ।

ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ।

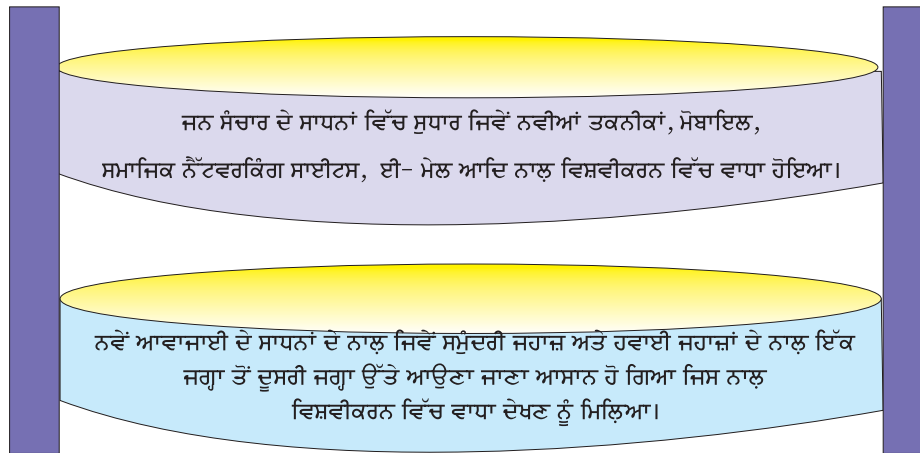
1. **ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Ecological Globalisation):** ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਔਜੇਨ ਪਰਤ ਅਤੇ ਗਲੋਬਲ ਵਾਰਮਿੰਗ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਾਡਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਜਾਂ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁਦਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਈ ਸਮਝੌਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਔਜੇਨ ਪਰਤ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ 'ਮੋਟਰੀਅਲ ਪ੍ਰੋਟੋਕਾਲ' ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਰਹੀ ਕਾਰਬਨਡਾਇਆਕਸਾਈਡ ਗੈਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ 'ਕਿਓਟੋ ਪ੍ਰੋਟੋਕਾਲ' ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਹੋਏ।

2. **ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Economic Globalisation):** ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਵੱਧਦੀ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਨ, ਨੌਕਰੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਉ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਅਸਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, 2009 ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਆਈ, ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅਸਰ, ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ।
3. **ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Technological Globalisation):** ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੱਧ ਰਹੀ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਦੂਰ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਕ ਬਣਿਆਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਆਵਾਜਾਈ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮੋਬਾਇਲ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਦਿ।
4. **ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Cultural Globalisation):** ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਾਰ ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਜਨ ਸੰਚਾਰ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

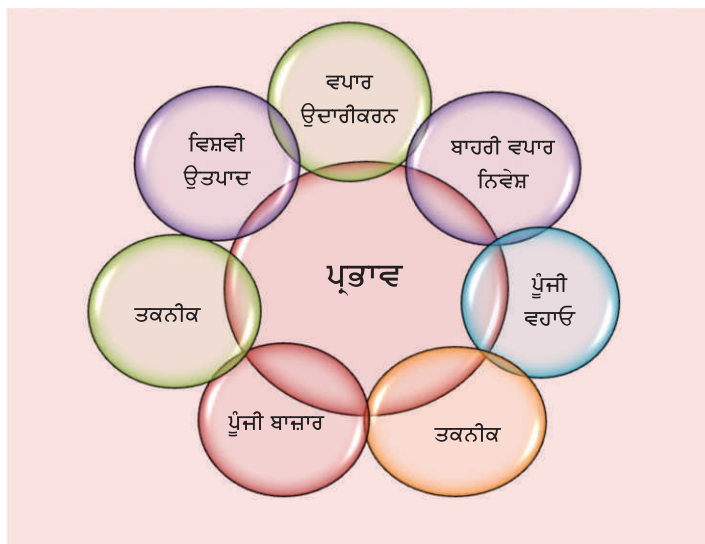

5. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Political Globalisation):** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਰ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮੋਹਰ ਲਗਾਈ ਗਈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਈ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਜਿਵੇਂ ਯੂਰਪੀਅਨ ਸੰਘ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ : (Causes of Globalisation)

ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact)

1. **ਵਪਾਰ ਉਦਾਰੀਕਰਨ (Trade liberalisation)** : ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਵਧਿਆ ਹੈ। 1980 ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਵਪਾਰ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਥਾਂਵਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਫ਼ਾਸਲੇ ਘੱਟ ਗਏ ਹਨ।
2. **ਬਾਹਰੀ ਵਪਾਰ ਨਿਵੇਸ਼ (Foreign Direct Investment) (FDI)** : ਇਸਨੇ 1980 ਵਿੱਚ

ਰਫਤਾਰ ਫੜੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਐਫ. ਡੀ. ਆਈ. ਵਿੱਚ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਐਫ. ਡੀ. ਆਈ. ਪੂੰਜੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਘਰੇਲੂ ਨਿਵੇਸ਼, ਉਤਪਾਦਨ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਐਫ. ਡੀ. ਆਈ. ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

3. **ਤਕਨੀਕ (Technology)** : ਤਕਨੀਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ, ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫੋਨ ਸੁਵਿਧਾ ਦੀ ਸਸਤੀ ਦਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਕਾਨਫਰੈਂਸਿੰਗ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਿਜਲੀ ਤਾਪਕ (ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ) ਅਦਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

4. **ਪੂੰਜੀ ਬਜ਼ਾਰ (Financial System)**: ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪੂੰਜੀ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਬੈਂਕਾਂ, ਫੰਡਾਂ ਅਤੇ ਰੇਟਿੰਗ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੇ ਪੂੰਜੀ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਾਧਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
5. **ਵਿਸ਼ਵੀ ਉਤਪਾਦ (Global production)** : ਵਿਸ਼ਵੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਬਹੁਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ (ਮਲਟੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੰਪਨੀਆਂ) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਪਲਾਈ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਵਧਿਆ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਤਕਨੀਕੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਵੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਵਿਕਾਸ, ਪੂੰਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨੌਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲ ਸੈਂਟਰਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ।

6. ਵਪਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ (Trading System) : ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ, ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਸਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਵਰੂਪ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਗਤੀਵਿਧੀ-8.2

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।

ਸਾਰ (Conclusion)

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਆਪਸੀ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)

- ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ (Secularisation)** : ਇਹ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼, ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਕ੍ਰਿਸਮਾਮਈ ਨੇਤਾ (Charismatic leader)** : ਕ੍ਰਿਸਮਈ ਨੇਤਾ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਅਪਨਿਵੇਸ਼** : ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਨਿੱਜੀਕਰਨ।
- ਬਾਹਰੀ ਕੰਮ (Privatisation)** : ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇਣਾ।
- ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਛੜੇਵਾਂ (Cultural lag)** : ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਖੋਜਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਕਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਛੜੇਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਟਕਰਾਉ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Globalisation)** : ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਉਦਾਰੀਕਰਨ (Liberalisation)** : ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਨ।
- ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ (Modernisation)** : ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ।
- ਨਿੱਜੀਕਰਨ (Privitisation)** : ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸਰਵਜਨਿਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਹਸਤਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨਾ।
- ਬਾਹਰੀ ਸ੍ਰੋਤ (Outsourcing)** : ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇਣਾ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

A. ਬਹੁਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ :
 (ੳ) ਸਿਰਫ਼ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ (ਅ) ਸਿਰਫ਼ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ
 (ੲ) ਦੋਨੋਂ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (ਸ) ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ।
- ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿੱਜੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ :
 (ੳ) ਦੁਰਖੀਮ (ਅ) ਵੈਬਰ
 (ੲ) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ (ਸ) ਕੋਈ ਨਹੀਂ
- ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਯਾਂਤਰਿਕ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਸਜੀਵ ਏਕਤਾ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ :
 (ੳ) ਦੁਰਖੀਮ (ਅ) ਵੈਬਰ
 (ੲ) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ (ਸ) ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ
- ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਵੱਧਣਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਪਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ :
 (ੳ) ਪੱਛਮੀਕਰਨ (ਅ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ
 (ੲ) ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ (ਸ) ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ
- ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ :
 (ੳ) ਵਪਾਰ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਵਿੱਚ ਘਾਟ (ਅ) ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ਼ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ
 (ੲ) ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ

B. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ :

- ਕ੍ਰਿਸਮਈ ਨੇਤਾ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਖਸੀਅਤ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ _____ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
- ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ _____ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਐਲ ਪੀ ਜੀ ਉਦਾਹਰੀਕਰਨ, _____ ਅਤੇ _____ ਹੈ।
- ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਨੂੰ _____ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- _____ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

C. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉ

1. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ☐
2. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਘੱਟ ਹੋਣ ਨਾਲ਼ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ☐
3. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਇੱਕ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਨਾਲ਼ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ☐
4. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ☐
5. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ☐

D. ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ:-

ਕਾਲਮ (ੳ)

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ

ਦੁਰਖੀਮ

ਵੈਬਰ

ਮਾਰਸ਼ਲ

ਕਾਲਮ (ਅ)

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਇੱਕਜੁਟਤਾ

ਵਿਸ਼ਵ ਗ੍ਰਾਮ

ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਵਿਸ਼ਵੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ?
2. ਯਾਂਤਰਿਕ ਅਤੇ ਸਜੀਵੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ?
3. ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਨਾਲ਼ ਦੂਸਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।
5. ਉਸ ਨੇਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਅਦਭੁੱਤ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਨਾਲ਼ ਦੂਸਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।
6. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਚਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
7. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ।
8. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
9. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
10. ਕ੍ਰਿਸਮਈ ਨੇਤਾ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ।
11. ਐਲ. ਪੀ. ਜੀ. ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?

III. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :-

1. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
3. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
4. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
5. ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
6. ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

IV. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :-

1. ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦੱਸੋ।
2. ਯਾਂਤਰਿਕ ਅਤੇ ਸਜੀਵੀ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।
3. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਕੀ ਹੈ? ਇਸਦੇ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕੀ ਹੈ? ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੱਸੋ।
5. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।

V. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :-

1. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਉੱਪਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
3. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
5. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।
6. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
7. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
8. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ

9
ਪਾਠ

ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ :

- 9.1 ਅਰਥ
- 9.2 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
- 9.3 ਕਿਸਮਾਂ
- 9.4 ਪੜਾਅ
- 9.5 ਜਾਤੀ ਅਧਾਰਿਤ ਅੰਦੋਲਨ
- 9.6 ਵਰਗ ਅਧਾਰਿਤ ਅੰਦੋਲਨ
- 9.7 ਨਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ
- 9.8 ਵਾਤਾਵਰਨ ਅੰਦੋਲਨ

ਭੂਮਿਕਾ : (Introduction)

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗ਼ੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਾਲਤਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਅਰਥ : (Meaning of Social Movement)

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਗਠਜੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੜੀਬੱਧ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇੱਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇੱਕ ਨੇਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਾਰਜ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਰਥਾਤ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸਵੈਇੱਛਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions)

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਜਾਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨ ਹੈ।

- ਪੀ. ਬੀ. ਹਾਰਟਨ ਐਂਡ ਸੀ. ਐਲ. ਹੰਟ.

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨ ਹੈ।

- ਨੀਲ ਜੇ. ਸਮੇਲਸਰ

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

- ਰੂਡੋਲਫ਼ ਹਰਬਰ ਲੇ

ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂ ਸਕੀਏ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ (ਭਾਰਤ) ਆਪਣੇ ਹੀ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਵੀ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਹਾਲਤਾਂ/ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਆਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਇੱਕ ਜੁੱਟ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਯਤਨ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਰਾਜ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਸਾਂਝੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

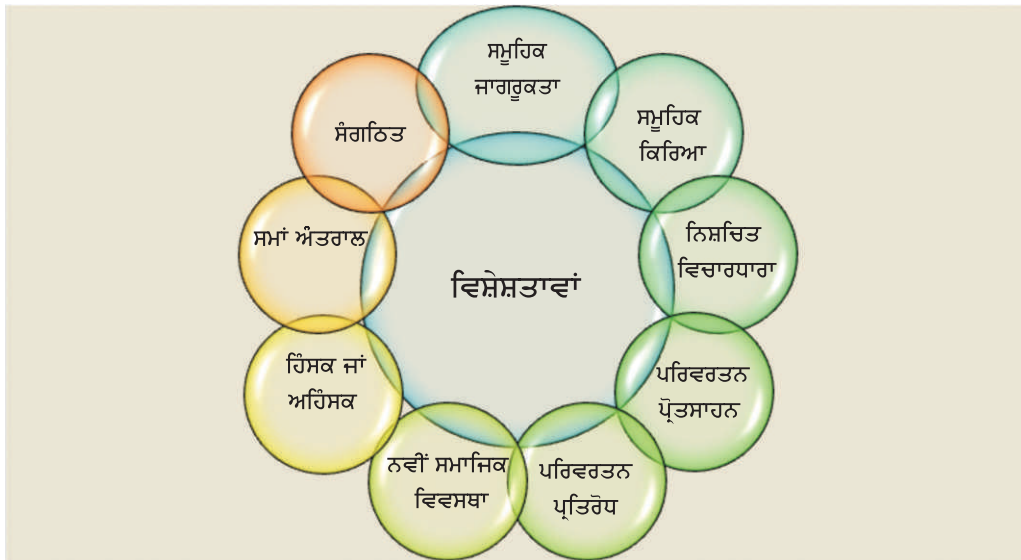
ਜਰਮਨ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਲੋਰੈਂਜ਼ ਵਾਨ ਸਟੇਨ ਨੇ ਆਪਣੀ “ਕਿਤਾਬ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਫਰੈਂਚ ਸੋਸ਼ਲ ਮੂਵਮੈਂਟ ਫਾਰਮ 1789 ਟੂ ਦ ਪਰੈਸੈਂਟ” ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ਬਦ 1850 ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਅੰਦੋਲਨ ਫਰਾਂਸਿਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੀ।

ਬਾਕਸ-1

ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਉੱਥਲ ਪੁੱਥਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੂਸ ਨੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ 1905 ਅਤੇ 1917 ਦੀ ਰੂਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਰੂਸੀ ਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ। 1945 ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਪਰਮਾਣੂ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇਖੇ ਗਏ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ : (Features of Social Movements)

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-

1. ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਅਪਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਸਮੀ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਫੈਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।
6. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਆਸ਼ਿਕ ਰੂਪ 'ਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਅੰਦੋਲਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਸਥਿਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।
7. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਹਿੰਸਕ ਜਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
8. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵੀ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
9. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਜੋ ਅਪਣੇਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਤਰਤੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਸਦੇ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਵੱਲੋਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਰਾਜ ਜਾਂ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਮੂਹਿਕ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਯਤਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਸਕ ਜਾਂ ਅਹਿੰਸਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ: (Types of Social Movements)

1. **ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ (Reform Movements) :** ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੈਸ ਜਾਂ ਚਰਚ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਧਰਮ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਬੁਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਬਾਲ-ਵਿਆਹ, ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ

ਬਾਲ ਵਿਆਹ

2. **ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ (Revolutionary Movements)** : ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅੰਦੋਲਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬਦਲਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ

ਰੂਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ

3. **ਪੁਨਰ ਉੱਥਾਨਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ (Revivalist Movements)**: ਪੁਨਰ ਉੱਥਾਨਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿ ਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਤਰਾਜ਼ ਯੋਗ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਪੁਰਾਤਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਖਾਦੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮ ਉਦਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ 18ਵੀਂ ਅਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸਾਈ ਮਤ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਰੂਚੀ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ। ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜਨ ਰੁਪਾਂਤਰਨ ਵਿੱਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਫੈਲਿਆ।

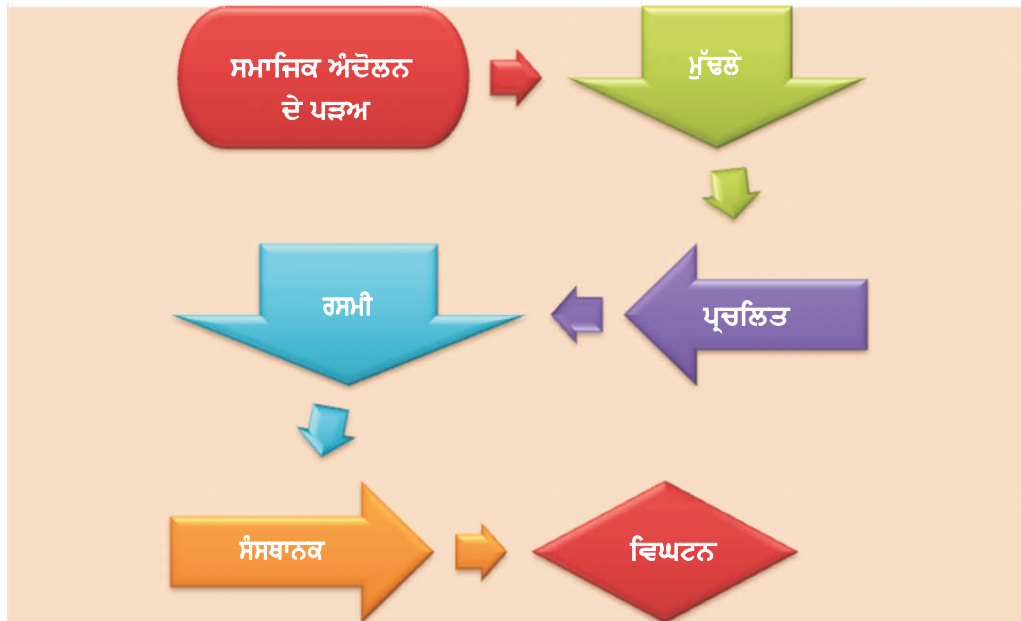
ਚਰਖਾ ਕੱਤਦੇ ਹੋਏ ਗਾਂਧੀ ਜੀ

ਪੁਨਰ ਉੱਥਾਨਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ

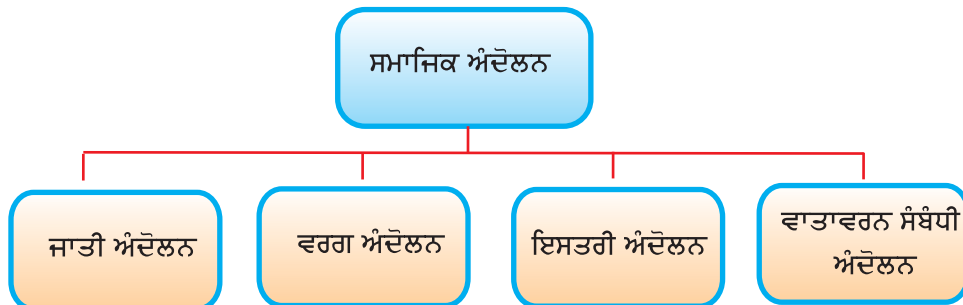
ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪੜਾਅ : (Stages of Social Movements)

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਪੰਜ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਨ : ਮੁੱਢਲਾ, ਪ੍ਰਚਲਿਤ, ਰਸਮੀ, ਸੰਸਥਾਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਘਟਨ।

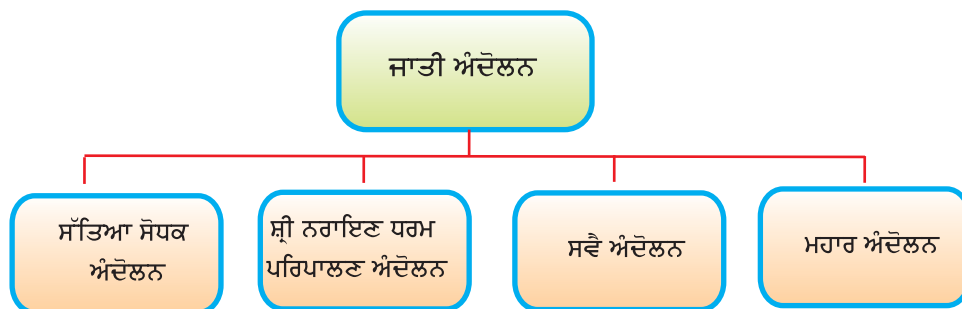
1. ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਦੋਲਨ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ।
2. ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨੇਤਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਵਾਇਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।
3. ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ ਰਸਮੀ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਸੰਗਠਨ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਜਨ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਰਸਮੀ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਰਸਮੀ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪੜਾਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਦੋਲਨ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਪੰਜਵਾਂ ਪੜਾਅ ਵਿਘਟਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਅਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਭੰਗ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਜ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

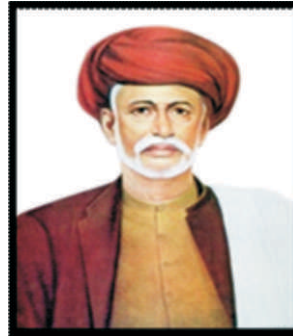
ਜਾਤੀ ਅਧਾਰਿਤ ਅੰਦੋਲਨ : (Caste Based Movement)

ਜਾਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਅੰਦੋਲਨ ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ/ਵਰਗ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਸਿਰਫ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਵਰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਮਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

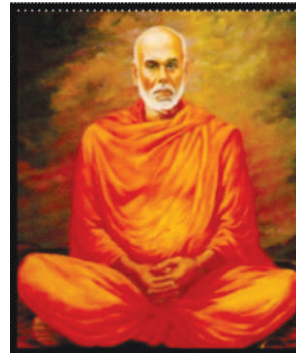
ਸੱਤਿਆਸ਼ੋਧਕ ਅੰਦੋਲਨ: (Satyashodhak movement):

ਸੱਤਿਆਸ਼ੋਧਕ ਅੰਦੋਲਨ ਗ਼ੈਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅੰਦੋਲਨ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਸੱਤਿਆਸ਼ੋਧਕ ਸਮਾਜ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ 1873 ਈ. ਵਿੱਚ ਜੋਤੀ ਰਾਉ ਫੂਲੇ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਜੋਤੀਰਾਉ ਫੂਲੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਫੂਲ ਮਾਲੀ' ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਾਲੀ, ਫੂਲਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸ਼ਬਜੀਆਂ ਅਤੇ ਫਲ ਉਗਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਫੂਲੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮਰਾਠੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਪਛੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਇਸ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।

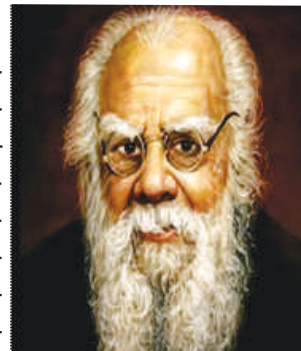

ਸ੍ਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਧਰਮ ਪਰਿਪਾਲਣਾ ਅੰਦੋਲਨ : (Sri Narayana Dharma Paripalana (SNDP) movement):

1895 ਵਿੱਚ ਐਸ. ਐਨ. ਡੀ. ਪੀ. ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਕੇਰਲਾ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਗੁਰੂ 'ਏਜਾਵਾ' ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਏਜਾਵਾ ਜਾਤੀ, ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਅਛੂਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਏਜਾਵਾ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਬਲਿਦਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਨ: ਪਹਿਲਾ, ਏਜਾਵਾ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ "ਇੱਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ" ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸਵੈਮਾਣ ਅੰਦੋਲਨ : (Self Respect Movement): 1925 ਵਿੱਚ ਪੈਰਿਆਰ. ਈ. ਵੀ. ਰਾਮਾ ਸੁਆਮੀ ਨੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਸਵੈਮਾਣ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪਿਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੱਕ ਦਿਵਾਉਣ ਤੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇਹ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਸੀ ਕਿ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸਵੈਮਾਣ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਸਵੈਮਾਣ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੀ। ਪੈਰਿਆਰ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਰਮ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਸਨ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪੈਰਿਆਰ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।

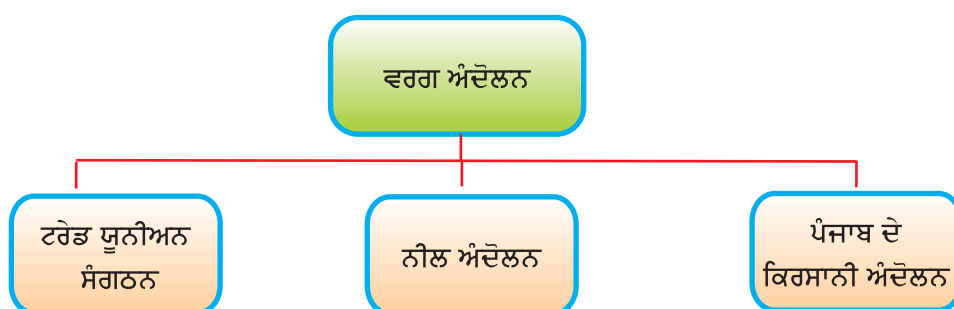
ਮਹਾਰ ਅੰਦੋਲਨ (Mahar Movement):

ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਅਕਤੂਬਰ 1956 ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਗਪੁਰ ਵਿੱਚ ਬੋਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਲਗਪਗ 5 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਵ-ਬੋਧ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਮਹਾਰ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ 'ਮਹਾਰ' ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਬੋਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਮਹਾਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਛੋਟ ਨੂੰ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਵੱਲੋਂ ਅਪਿਵੱਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਅੱਡ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਮੱਤ ਅਤੇ ਜਨਮ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਦੇਣੇ, ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣਾ ਅਤੇ ਖੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ। ਮਹਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਪਦਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਖਿਲਾਫ਼ ਸੀ।

ਵਰਗ ਅਧਾਰਿਤ ਅੰਦੋਲਨ : (Class Based Movements)

ਵਰਗ ਅਧਾਰਿਤ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਾਜੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਕਿਰਸਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਇਹੋ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਟਰੇਡ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਇਹ ਹੀ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਕਾਜੀ ਵਰਗ ਦੀ ਕੀ ਮੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੂਟ ਉਦਯੋਗ, ਕੱਪੜੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਚਾਹ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲ਼ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ, ਲੰਮੇਰਾ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਸਮਾਂ, ਗੰਦਗੀ ਭਰੇ ਹਾਲਾਤ, ਵਿਦੇਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੋ ਗਈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫੈਕਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੰਮ-ਕਾਜੀ ਵਰਗਾਂ (ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ) ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨਹੀਂ ਸੁਧਰੇ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ' ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ 'ਇੰਡੀਗੋ ਪਲਾਨੇਸ਼ਨ' ਅੰਦੋਲਨ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ।

ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਅੰਦੋਲਨ : (Trade Union Movement) : ਭਾਰਤੀ ਕੰਮਕਾਜੀ ਜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਲੰਬਾ ਕੰਮ ਕਾਜੀ ਸਮਾਂ, ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ, ਸਿਹਤ ਪੱਖੋਂ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਆਦਿ। ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਇਹ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਦਬਾਅ ਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਨ-ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੰਦੇਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨੀਕਰਨ।

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮਹਾਜਨ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। 1919 ਈਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਨਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਦੇਸ ਭਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਸੀ। 1920 ਵਿੱਚ ਮੁੰਬਈ ਵਿੱਚ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਕਾਂਗਰਸ (AITUC) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ AITUC ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਰਮ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੱਤਭੇਦ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੱਖਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ 'ਰਾਇਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਆਫ ਲੇਬਰ' ਜਿਹੜੀ ਕਿ 1929 ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਕਾਰਨ AITUC ਵਿੱਚ ਪਾੜ ਪੈ ਗਿਆ। 1930 ਵਿੱਚ ਮਾਡਰੇਟਸ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸਭਾ 'ਇੰਡੀਅਨ ਟਰੇਡ, ਯੂਨੀਅਨ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ' ਬਣਾ ਲਈ। ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸ੍ਰੀ ਵੀ. ਵੀ. ਗਿਰੀ ਨੇ ਕੀਤੀ। 1933 ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਾੜ ਪਿਆ, ਇਸ ਵਾਰੀ ਇਹ ਪਾੜ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਰੈੱਡ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਕਾਂਗਰਸ, ਬਣਾ ਲਈ ਅਤੇ AITUC ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਪਾੜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅੰਦੋਲਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਾਜੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੁਕਸਾਨ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ ਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮੁੜ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ।

ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਅੰਦੋਲਨ

ਨੀਲ ਅੰਦੋਲਨ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ

ਨੀਲ ਅੰਦੋਲਨ (Indigo movement): ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨੀਲ ਅੰਦੋਲਨ 1859-60 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਯੂਰਪੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨੀਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਉੱਪਰ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਨੀਲੀ ਡਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਥੇ ਨੀਲ ਪਲਾਂਟ ਲਗਾਉਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਖਾਧ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਫਸਲਾਂ ਬੀਜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨੀਲ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ

ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। 1859 ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਸਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਰੀਰਿਕ ਸ਼ੋਸਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਰਗ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੜਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਨੀਲ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ 1866-69 ਵਿੱਚ ਦਰਬੰਗਾ ਅਤੇ ਚੰਪਾਰਨ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ (Peasant movement in Punjab) : ਪੰਜਾਬ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। 1930 ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਨੂੰ ਘਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵੱਲ ਜਿਸ ਗੱਲ ਨੇ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੀ। ਲੋਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। 1939 ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਕਿਸਾਨ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਆਪਣੇ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜਲੰਧਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਲਾਇਲਪੁਰ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਿਆਸਤੀ ਰਾਜ ਇਸ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਨਾਖੁਸ਼ ਸਨ। ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਭੁੱਟਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਮੰਗ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਬਹਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਟਾਈ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਲੋਹੋਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਜਾਗੋ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅੰਦੋਲਨ ਤੇਜ਼ਾ ਸਿੰਘ ਸਵਤੰਤਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਚੱਲਿਆ। ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ 1953 ਈ. ਤੱਕ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਉਹ ਖੇਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ।

ਗਤੀਵਿਧੀ-1

ਨਕਸਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮਈ 1967 ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਦਾਰਜਲਿੰਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਚਾਰੂਮਜੂਮਦਾਰ ਕਨੂੰ ਸਾਨਿਆਲ ਅਤੇ ਜੰਘਲ ਸੰਥਾਲ ਸਨ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ।

1. ਨਕਸਲ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
2. ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਕਿੰਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ।

ਨਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ (Women's Movements)

ਨਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ (Women's Movements): ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖਿਅਤ ਵੀ ਸਨ। ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ, ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ, ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਸਾਗਰ ਅਤੇ ਡੀ. ਕੇ. ਕਾਰਵੇ ਨੇ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸੁਧਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਧਣ ਨਾਲ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਦੋਲਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਵੈ ਉਜਾਗਰ ਇਸਤਰੀ ਸਭਾ ਨੇ (SEWA) ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਈ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।

ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ : (Brahmo Samaj) : ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਿਤੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਭਾ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਨਮਾਨਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਕੁਰੀਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ੁਰਮ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1829 ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਯੋਗ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਦੱਸਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਔਜ਼ਾਰ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾਵਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਤਰਸਯੋਗ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿੱਚ ਹੱਕ ਮਿਲਨ ਦੀ ਵੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।

ਸਵੈ ਰੁਜ਼ਗਾਰਿਤ ਇਸਤਰੀ ਸਭਾ ਅੰਦੋਲਨ (Self Employed Women's Association (SEWA Movement) : (ਸੇਵਾ/ SEWA) ਸੇਵਾ ਅੰਦੋਲਨ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਮਿਲੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ, ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਲੇਬਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ। ਟੀ. ਐਲ. ਏ. ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਭਾ ਹੈ। 1955 ਵਿੱਚ ਇਲ ਭਟ. ਟੀ. ਐਲ. ਏ. ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸੇਵਾ (SEWA) ਸਭਾ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। 1974 ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ (SEWA) ਬੈਂਕ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਹਰ ਇੱਕ ਗ਼ਰੀਬ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਇਸ ਬੈਂਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਸੇਵਾ ਬੈਂਕ ਦੁਆਰਾ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਬਸਿਡੀ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਭਾਅ ਅਤੇ ਬਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਬੈਂਕ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਦਿੱਤੀ।

ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਦੋਲਨ : (Environmental Movements)

ਵਾਤਾਵਰਨ ਅੰਦੋਲਨ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ

ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਇ

ਸਭਾ ਨਿਯੁਕਤ ਨਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਅੰਦੋਲਨ

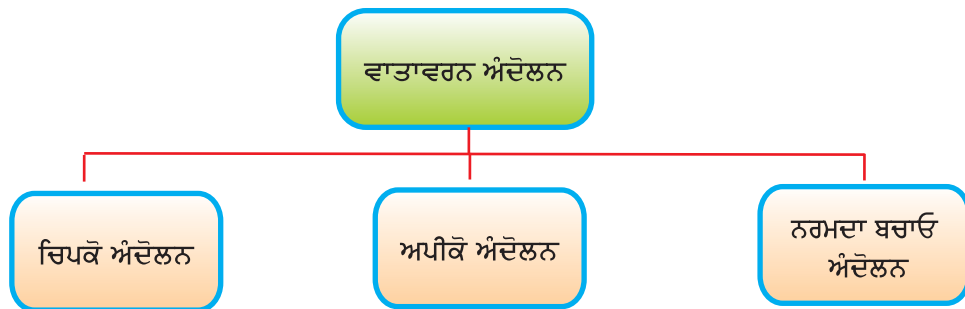
ਗਤੀਵਿਧੀ-9.2

ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਂਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ 2006 ਵਿੱਚ 'ਗੁਲਾਬੀ ਜਾਂ ਪਿੰਕ ਗੈਂਗ' ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜਾਤੀ ਕਠੌਰਤਾ, ਦੰਪਤੀ ਹਿੰਸਾ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਹਿੰਸਾ ਆਦਿ ਦੇਖੀਆ ਹਨ।

1. ਗੁਲਾਬੀ ਗੈਂਗ ਦੀ ਜਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਇਸਦਾ ਨੇਤਾ ਕੌਣ ਸੀ?
2. ਗੁਲਾਬੀ ਗੈਂਗ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਕੀ ਸੀ?

ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੋਮਿਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਪਰਿਆਵਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼, ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਟਾਕਹਮ 1972 ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਵਾਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1980 ਵਿੱਚ ਹਰਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਜੋਂ ਉੱਤਰਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਉੱਪਰ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਚਿਪਕੋ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। 1970 ਅਤੇ 1980 ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਾ ਜਤਾਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਹੱਕ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਪਨ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੀ।

ਚਿਪਕੋ ਅੰਦੋਲਨ : (Chipko Movement) : ਗੜਵਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਦਰਖਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਚਿਪਕੋ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਹਿਮਾਚਲ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗੜਵਾਲ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਤਾਵਰਨ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਮਾਰਚ 1973 ਵਿੱਚ ਚਿਪਕੋ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਚੰਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਭੱਟ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਰੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ। ਗੌਰੀ ਦੇਵੀ ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮਹਿਲਾ ਮੰਡਲ ਦਲ ਦੀ ਨੇਤਾ ਸੀ, ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੁੰਦਰ ਲਾਲ ਬਹਗੁਣਾ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬਹਗੁਣਾ ਨੂੰ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਚਿਪਕੋ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਦਰਖਤ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਹੈ ਜਾਂ 'ਅੰਗਵਾਲਾ' ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਥਾਨਿਕ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਚਿਪਕਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਿਪਕੋ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਮੰਗ ਜੰਗਲ ਪਾਲਿਸੀ ਦੇ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਜੰਗਲਾਤ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ: ਜੰਗਲਾਤ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਜਲ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ।

- 'ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਜਲ ਸੰਭਾਲ' ਵਿੱਚ ਵਣ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੰਮ ਭੂਮੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਿਮਾਲਾ ਦੇ ਮੁੱਖ, ਨਦੀ ਜਕੜਨ ਵਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰ ਲਈ ਕੱਟਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਿੱਥੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਟਾਅ 'ਤੇ ਭੂ-ਸਥਲ ਲਈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਛਾਣੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
- ਵਣ ਉਪਜ ਭੂਮੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਵੇਖਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਬੰਜਰ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਵਣ ਖੇਤੀ' ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

- ਵਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਠੇਕਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਥਾਨਿਕ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਪਿੰਡ ਦੇ ਛੋਟੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਣ ਅਧਾਰਿਤ ਉਦਯੋਗ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਘੱਟ ਉਪਯੋਗ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਸਥਾਨਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਭੂ-ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ 'ਤੇ ਬਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਪੀਕੋ ਅੰਦੋਲਨ (The Appiko Movement):

ਚਿਪਕੋ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਉਤਰਾਖੰਡ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਜੋ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਅਪੀਕੋ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੰਨੜ ਦੀ ਸਥਾਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜੱਫੀ ਨੂੰ 'ਅਪੀਕੋ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤੰਬਰ 1983 ਵਿੱਚ ਪਡੂਰੰਗਾ ਹੈਗੜੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ 'ਕਲਸਾ' ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਈ ਗਈ। ਅਪੀਕੋ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਫੈਲਾਈ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੋਕ ਨਾਚ, ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹਰੇ-ਭਰੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਈ ਗਈ। ਸਿਰਫ਼ ਮਰ ਰਹੇ ਜਾਂ ਸੁੱਕੇ ਹੋਏ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਥਾਨਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਨਰਮਦਾ ਬਚਾਓ ਅੰਦੋਲਨ (ਐਨ. ਬੀ. ਏ / N.B.A.): ਮੇਧਾ ਪਾਟੇਕਰ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਆਮਟੇ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਨਰਮਦਾ ਬਚਾਓ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ 'ਸੇਵਾ ਨਰਮਦਾ ਮੂਵਮੈਂਟ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 1985 ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਨਰਮਦਾ ਨਦੀ ਉੱਪਰ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਰਹੇ ਸਰਦਾਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਹੋਈ। 1978 ਵਿੱਚ ਨਰਮਦਾ ਵਾਟਰ ਡਿਸਪਿਊਟ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਵੱਲੋਂ ਨਰਮਦਾ ਵੈਲੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਰਦਾਰ ਸਰੋਵਰ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਵਾਦ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਣਨ ਨਾਲ ਲਗਪਗ 4 ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕ ਬੇਘਰੇ ਹੋ ਗਏ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ।

ਮੇਧਾ ਪਾਟੇਕਰ ਜੋ 'ਨਰਮਦਾ ਬਚਾਓ' ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ

ਅਪੀਕੋ ਅੰਦੋਲਨ

ਨਰਮਦਾ ਬਚਾਓ ਅੰਦੋਲਨ

ਸਰੋਵਰ ਡੈਮ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਉੱਪਰ ਰੋਕ ਲਗਵਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੋਰਟ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਡੈਮ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਹਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹਦਾਇਤਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕੋਰਟ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ 'ਨਰਮਦਾ ਬਚਾਓ' ਅੰਦੋਲਨ ਡੈਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪਹਿਲੂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ।

ਗਤੀਵਿਧੀ-9.3

ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਨੂੰ ਮਿਲਾਓ:

1. ਸੁਧਾਰਾਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ	ਤੇਲਗੰਨਾ ਬਗਾਵਤ
2. ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ	ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ
3. ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ	ਚਿਪਕੋ ਅੰਦੋਲਨ

ਸਾਰ : (Conclusion)

ਇਸ ਪਾਠ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸਤਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ
(Social Movement)

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਸਮੀ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰਸਮੀ ਸੰਗਠਨ
(Formal organisation)

ਇਹ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਦੇਸ਼, ਰਸਮੀ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵਿਨਿਯਮ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕੰਮ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਕੂਲ, ਇਛੱਕ ਸਭਾਵਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਆਦਿ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (Ideology)
ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ
(Group Consciousness)

ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਰੋਜ਼ ਮਿਲਨ-ਜੁਲਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

A. ਬਹੁ-ਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ?

ੳ) ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ	ਅ) ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ
ੲ) ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ	ਸ) ਕੇਵਲ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਹਿੰਸਕ
2. ਸੱਤਿਆ ਸ਼ੋਧਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਕੌਣ ਸਨ?

ੳ) ਜੋਤੀਰਾਉ ਫੂਲੇ	ਅ) ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ
ੲ) ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਸਾਗਰ	ਸ) ਸ੍ਰੀ ਨਰਾਇਣ ਗੁਰੂ
3. ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਜਾਤੀ ਆਧਾਰਿਤ ਅੰਦੋਲਨ ਨਹੀਂ ਹੈ?

ੳ) ਮਹਾਰ ਅੰਦੋਲਨ	ਅ) ਐਸ. ਐਨ. ਡੀ. ਪੀ ਅੰਦੋਲਨ
ੲ) ਸੱਤਿਆ ਸੋਧਕ ਅੰਦੋਲਨ	ਸ) ਨੀਲ ਅੰਦੋਲਨ
4. ਸਵੈਮਾਣ ਅੰਦੋਲਨ ਕਿਸ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ?

ੳ) ਪੈਰਿਆਰ ਈ. ਵੀ. ਰਾਮਾ	ਅ) ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ
ੲ) ਸ੍ਰੀ ਨਰਾਇਣ ਗੁਰੂ	ਸ) ਕੋਈ ਨਹੀਂ
5. ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ?

ੳ) ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਅੰਦੋਲਨ	ਅ) ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ
ੲ) ਕਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ	ਸ) ਕੋਈ ਨਹੀਂ

B. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ :

1. SEWA (ਸੰਦੋਲਨ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ (full form) ਹੈ।
2. ਵਰਗ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
3. ਨੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਲਈ ‘ਇੱਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰੱਬ’ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦਿੱਤਾ।
4. ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।
5. ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫਸਲ ਬੀਜਣ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨੀਲ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

C. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉ

1. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਸੰਗਠਨ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ☐
2. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ☐
3. ਮਹਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ☐
4. SNDP ਅੰਦੋਲਨ ਜੋਤੀਰਾਵ ਫੂਲੇ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ☐
5. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ☐

D. ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ।

1. ਸਵੈ ਅਭਿਆਨ ਅੰਦੋਲਨ	ਚੰਡੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਭੱਟ
2. ਮਹਾਰ ਅੰਦੋਲਨ	ਮੇਧਾ ਪਾਟੇਕਰ
3. ਚਿਪਕੋ ਅੰਦੋਲਨ	ਪੈਰਿਆਰ ਵੀ. ਵੀ. ਰਾਮਾ ਸੁਆਮੀ
4. ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ	ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਇ
5. ਨਰਮਦਾ ਬਚਾਓ ਅੰਦੋਲਨ	ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸ੍ਰੀ ਨਰਾਇਣਾ ਧਰਮ ਪਰੀਪਾਲਨਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ?
2. ਮਜ਼ਦੂਰ ਮਹਾਜਨ ਸੰਘ ਕਿਸਨੇ ਬਣਾਇਆ?
3. ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ?
4. ਚਿਪਕੋ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਮੋਢੀ ਕੌਣ ਹੈ?
5. ਚਿਪਕੋ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪਦਮ ਵਿਭੂਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?
6. ਚਿਪਕੋ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਨੇਤਾ ਕੌਣ ਸੀ?
7. ਕੋਈ ਦੋ ਜਾਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੱਸੋ।
8. ਕਿਸਾਨ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ?
9. SEWA (ਸੇਵਾ ਅੰਦਰੋਨ) ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
10. ਸੁੰਦਰ ਲਾਲ ਬਹੁਗੁਣਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
11. ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕਿਸ ਨੇ ਰੱਖੀ?

III. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਚਿਪਕੋ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ 'ਚਿਪਕੋ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?
2. ਜਾਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
3. ਵਰਣਨ ਕਰੋ :
 - a) ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ
 - b) ਇਸਤਰੀ ਅੰਦੋਲਨ
4. ਵਰਗ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
5. ਵਰਗ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਉਦਗਮ ਦੇ ਲਈ ਉੱਤਰਦਾਈ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

IV. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਵਾਤਾਵਰਨ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਇਸਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨ ਹਨ।
2. ਕੋਈ ਵੀ ਦੋ ਜਾਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
3. ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਕਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
4. ਇਸਤਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਕਿਸੇ ਵੀ ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
5. ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਏ

ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

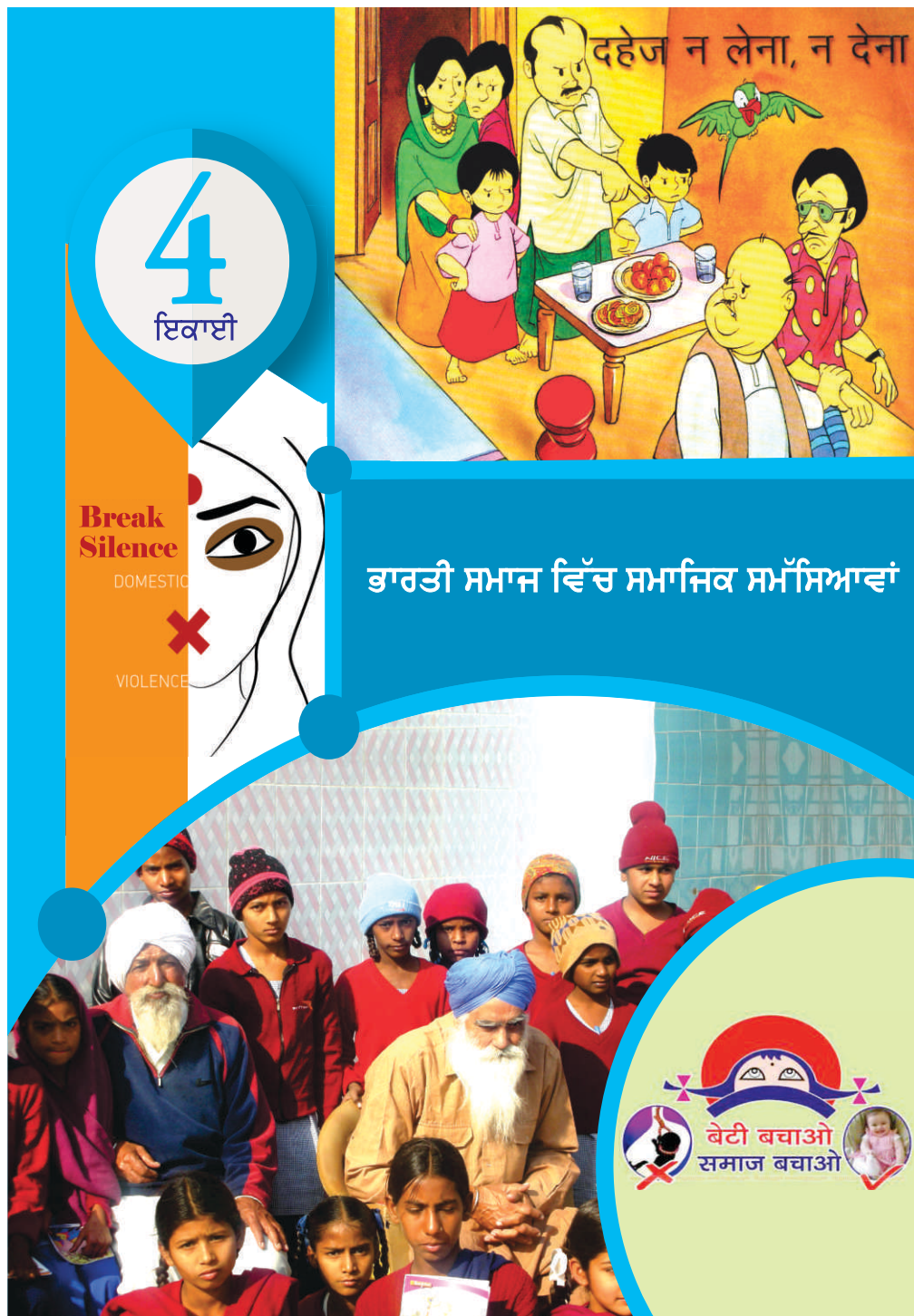
IV. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ, ਦੱਸੋ।
3. ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਫਰਕ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।
4. ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
5. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ। ਇਸਤਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ, ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ।
6. ਵਾਤਾਵਰਨ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਕੋਈ ਵੀ ਦੋ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।

ਇਕਾਈ- 4

ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ: ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ

10
ਪਾਠ

ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ :

10.1 ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ	10.3 ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ
10.1.1 ਅਰਥ	10.3.1 ਅਰਥ
10.1.2 ਕਾਰਕ	10.3.2 ਨਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
10.2 ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ	10.3.3 ਕਾਰਨ
10.2.1 ਅਰਥ	10.3.4 ਪ੍ਰਭਾਵ
10.2.2 ਵਰਗੀਕਰਨ	10.3.5 ਉਪਾਅ
10.2.3 ਪੱਧਰ	
10.2.4 ਕਾਰਨ	
10.2.5 ਪ੍ਰਭਾਵ	
10.2.6 ਉਪਾਅ	

ਜਾਣ ਪਛਾਣ (Introduction)

ਹਰ ਸਮਾਜ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਸ ਸਮਾਜ ਲਈ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਰਵਜਨਿਕ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਵਜਾਉਣਾ, ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਕੂੜੀਆਂ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਅਣਚਾਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਗਰਟ ਨਾ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣਾ ਇੱਕ ਅਣਚਾਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣ ਤੇ ਸਰਵਜਨਿਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣਾ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of social problem):

ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਰਾਹੀਂ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਨ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਅਣਇੱਛਤ ਅਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions of Social Problems)

ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਉਹ ਢੰਗ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ, ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਦਰਸ਼ਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰੌਬਰਟ ਕੇ. ਮਰਟਨ ਅਤੇ ਨਿਸਬਟ

“ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਜਾਂ ਕੁਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਜਿੱਠਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਜੇ. ਐਮ. ਰਿਨਹਾਰਟ

“ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਣਚਾਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਪਾਲ .ਬੀ. ਹਰਟਨ ਅਤੇ ਲੈਸਲੀ

ਉੱਪਰ ਲਿਖਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ :

- ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਦਸ਼ਾ ਹੈ।
- ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਸਮਾਜ ਇਸ ਨੂੰ ਅਣਚਾਹੀ ਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।
- ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।
- ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਣਚਾਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

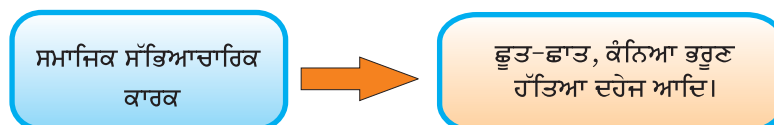
ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਕ : (Factors of Social Problems)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ :

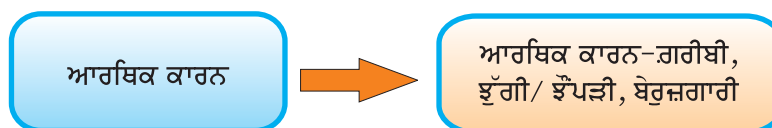
ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਕਾਰਕ (Socio-Cultural Factors):

ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਬੀਲਾ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕਾਰਕ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਕਾਰਕ ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਈ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ, ਦਾਜ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੰਤਰਾਲ ਆਦਿ।

ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕ (Economic Factors)

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਕਾਰਨ, ਲਾਭ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਵਿਤਕਰਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ: ਜਿਵੇਂ ਰੋਗ, ਮੌਤ ਦਰ/ਅਪਰਾਧ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਝੁੱਗੀ/ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਲਗਾਤਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

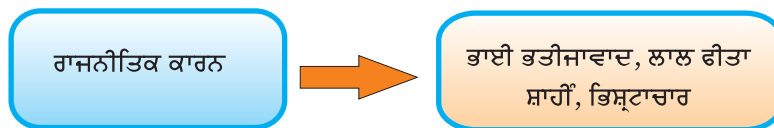

ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਕ (Regional Factors)

ਖੇਤਰੀ ਭੇਦਭਾਵ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਖਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਅਵਿਕਸਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦੋਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿੱਥੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਝੁੱਗੀ ਝੌਂਪੜੀ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

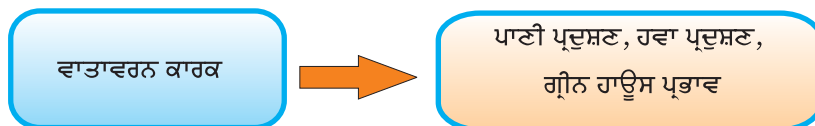
ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਕ (Political Factors)

ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਕ ਵੀ ਚੁਣਾਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਭਾਈ ਭਤੀਜਾਵਾਦ, ਭਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੋਣ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ, ਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਾਰਕ (Ecological Factors)

ਕਈ ਵਾਰ, ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਜਲ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਰ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੋਗ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲੀ ਤਾਪ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ, ਓਜ਼ੋਨ ਪਰਤ ਵਿੱਚ ਕਮੀ, ਹੜ੍ਹ ਆਦਿ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਖੁਰਾਕ/ਭੋਜਨ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁੱਜਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦੈਨਿਕ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਣਇੱਛੁਕ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਥਾਨਿਕ ਰਾਜ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ, ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ, ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ (Alcoholism)

ਕਈ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸੇਵਨ ਇੱਕ ਨੈਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤਣਾਅ ਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦਵਾਈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਸਨੂੰ ਤਣਾਅ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

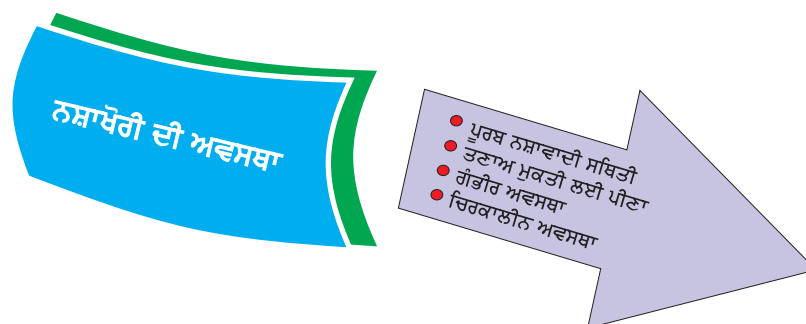
ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Alcoholism)

‘ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ’ ਦਾ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸੇਵਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਵੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਤਰਾ ਇੰਨੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਰਸਮੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਦੇ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵੀ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਖਪਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ:

(Classification of alcoholics on the basis of the consumption):

1. ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵਾਰੀ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ‘ਵਿਰਲੇ ਉਪਭੋਗੀ’।
2. ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਪੀਣ ਵਾਲੇ, ‘ਕਦੀ ਕਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ’ ਉਪਭੋਗੀ ਹਨ।
3. ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੋ ਵਾਰ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਹਲਕੇ ‘ਸੁਲਭ ਉਪਭੋਗੀ’ ਹਨ।
4. ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਅੰਸਤ ਦਰ ਦੇ ਉਪਭੋਗੀ ਹਨ।
5. ਦਿਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਜਾਂ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਪਭੋਗੀ ਨੂੰ ਘੋਰ ਸ਼ਰਾਬੀ ਪੂਰਵ ਨਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. **ਪੂਰਵ-ਨਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸਥਿਤੀ (Pre-alcoholic Stage)** : ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਤਣਾਅ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਣਾਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਅਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੀ ਸਕੇ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਘੱਟਦੀ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪੀਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
2. **ਤਣਾਅ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਪੀਣਾ (Relief Drinking Stage)** : ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੀਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਉਣ ਨਾਲ ਪੀਣ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਗੁਨਾਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਇੱਕ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ।
3. **ਗੰਭੀਰ ਅਵਸਥਾ (Acute Stage)** : ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪ੍ਰਤੱਖ/ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਦਬਾਅ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਵੈਮਾਨ ਗੁਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬੇਰੁੱਖੀ ਦਿਖਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਘਾਰ ਸਭ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. **ਚਿਰਕਾਲੀਨ ਅਵਸਥਾ (Chronic Stage)** : ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਣਜਾਨ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੇਚੈਨੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਸੇਵਨ ਲਈ ਜ਼ੁਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨ:

- ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ।
- ਬਾਲਗ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨਾ
- ਜੋਸ਼ਮ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ।
- ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀ।
- ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ
- ਵਧਦਾ ਤਣਾਅ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ : (India's Current Scenario)

ਇੱਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ 32% ਤੋਂ 42% ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਬਾਲਗ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਵੱਧ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। 5 ਤੋਂ 7% ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਬੁਰੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਖਪਤ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਬਹੁਤ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਅੰਡੇਮਾਨ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ ਸਮੂਹ, ਆਧਰਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਦਿੱਲੀ, ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਕੇਰਲ, ਕਰਨਾਟਕ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਨੇ ਹਰ

ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ 'ਡਰਾਈ ਡੇ' (ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਵਾਲਾ ਦਿਨ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ : (Causes of Alcoholism)

1. **ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ (Misery)**: ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਧੀਆ ਭਵਿੱਖ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਕਦੀ ਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਮਿਹਨਤੀ ਜੀਵਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਆਸ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਅਜਿਹੀ ਦੁੱਖਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਗ਼ਮ ਭੁਲਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਲੋਕ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਵਾਈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. **ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ ਕਾਰਨ (Occupational Factor)**: ਲੋਕ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਭੱਠੀ ਦਾ ਸੇਕ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਵਾੜੇ ਦੀ ਭੜਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਲ ਭਰ ਦਾ ਸਕੂਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3. **ਨਿਮਨ ਪੱਧਰ ਦੇ ਘਰ (Bad Housing)**: ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ, ਇੰਨੇ ਨਿਮਨ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਲੋਕ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਕਰ ਪਾਉਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸੇਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
4. **ਅਗਿਆਨਤਾ (Ignorance)**: ਇਹ ਲੋਕ ਜੋ ਸਖ਼ਤ ਸਰੀਰਿਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਘਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਸੇਵਨ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਆਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਹੋਰ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਰਮ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਧਦੀ ਹੈ, ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ।
5. **ਆਨੁਵੰਸ਼ਿਕ ਕਾਰਨ (Genetic Factor)**: ਆਨੁਵੰਸ਼ਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੰਦ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ 'ਚ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਇਹ ਲੋਕ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
6. **ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ਰਾਪ ਜਾਂ ਵਰਦਾਨ (God's Curse or Gift)**: ਕੁਝ ਲੋਕ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਪ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਇੱਕ ਵਰਦਾਨ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਲਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੁਖਾਵੇਂ ਪਲ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।
7. **ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨ (Social Factor)**: ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ, ਮੌਜੂਦਾ ਮਸਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਥ ਵਜੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕਈ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
8. **ਵਪਾਰਿਕ ਕਾਰਨ (For Business Reasons)**: ਲੋਕ ਵਪਾਰਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰਕ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਵਧੀਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਵਪਾਰ, ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਅਚਾਨਕ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

9. **ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ (Urbanisation):** ਆਧੁਨਿਕ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਦੇਣ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਜਿਸ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਸੇਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।
10. **ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਰਥਤਾ (Social Inadequacy):** ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਮੀ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸੇਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ : (Effects of Alcoholism)

ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਹਰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੀ ਆਦਤ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਨੈਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।

1. **ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ (The wastage of national wealth) :** ਇਸਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਰੋਕ (ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ) ਨੀਤੀ ਦਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਨ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ 140 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ 44 ਕਰੋੜ ਉਤਪਾਦਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਸਕਦੀ ਹੈ।
2. **ਸਿਹਤ ਦਾ ਨੀਵਾਂ ਪੱਧਰ (Low standards of wealth) :** ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਸੇਵਨ ਸਿਹਤ ਦੇ ਵਿਗਾੜ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਨੀਂਦ ਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਾੜੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਖਰਾਬੀ, ਲਿਵਰ ਸਿਰੋਸਿਸ, ਉੱਚ ਰਕਤਚਾਪ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਘਰ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਰਾਬੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਚੁਸਤੀ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਖਰਚੇ ਪੈਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵੀ ਪੌਸ਼ਟਿਕ ਭੋਜਨ ਖੀਦਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।
3. **ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ (Low efficiency) :** ਸਰੀਰਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਸੁਸਤੀ ਕਾਰਨ ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਘਟਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨਮੌਜੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕਾਗਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. **ਮਾਨਸਿਕ ਅਸੰਤੁਲਨ (Mental imbalance) :** ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਪਣੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਅਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਚ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਸ਼ਾ ਵੱਧ ਹੋਵੇ, ਉਸਦਾ ਅਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਸੋਚ ਉਂਦਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
5. **ਅਪਰਾਧ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increase in Crime) :** ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਲੋਕ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਤਿਆ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਪਰਾਧ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਖਰਚੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਈ ਵਾਰ ਜੁਆ ਖੇਡਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।
6. **ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increase in poverty):** ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲੋਕ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਚਾਹੇ ਇਸ

ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਹੋਰ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

7. **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਸੰਗਠਨ (Low standards of wealth)** : ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਜ਼ਿੱਦੀ ਅਤੇ ਮਨਮੌਜੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਕਾਬੂ ਖੋ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਾਪਰਵਾਹ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਖਿੱਲਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
8. **ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਅਸੰਗਠਨ (Family Disorganisation)** : ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਸੇਵਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣਾ ਆਸਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸੋਚ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਨਾਲ ਮਨ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵੈਸ਼ਵਰਿਤੀ ਅਤੇ ਵਿਭਚਾਰ ਵਰਗੀ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਨਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਰਾਬੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਪਣੇ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਇੱਜ਼ਤ ਮਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਣਾਅ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ

(Underage drinking can lead to):

1. **ਸ਼ਰਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਦੁਰਘਟਨਾ (Alcohol-related fatalities)**: ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਕਤਲ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਧਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
 2. **ਲੈਂਗਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (Sexual activity)**: ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾ ਪੀਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਲੈਂਗਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਲਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੈਕਸ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ।
 3. **ਸਕੂਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (School problems)**: ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨਾ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
 4. **ਨਸ਼ਈਪੁਣਾ (Alcoholism)**: ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਲਗ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਉਣਾ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਹਿੰਸਕ ਅਪਰਾਧ (Violent crime)**: ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਬਲਾਤਕਾਰ, ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਡਕੈਤੀ ਜਿਹੇ ਘਿਨੌਣੇ ਹਿੰਸਕ ਅਪਰਾਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ:

(The ways in which Schools and Teachers can protect youth from drinking)

- ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਸਹਿ ਅਕਾਦਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਵੇਗੀ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਸੰਗੀਤ, ਖੇਡਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਸਮੁਦਾਇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਣ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
- ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਲਾਹਕਾਰ, ਨੈਤਿਕ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਕਾਰਤਮਕ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।
- ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਨਾਬਾਲਗ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਦੇ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ, ਸਕੂਲ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਕੁਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਵਰਗ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਕੱਢਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰੇ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਵਰਗ ਉਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜਲਦੀ ਜਾਂ ਦੇਰ ਨਾਲ ਜਵਾਨ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਹ ਵਰਗ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ ਦਾ ਇਲਾਜ (Measures):-

ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਦੂਜੇ ਨਸ਼ਿਆ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸਫਲ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਲੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕ, ਕੁਦਰਤੀ ਚਿਕਿਤਸਾ, ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਮੈਡੀਕਲ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੁਆਰਾ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1. **ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of family):** ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਇਲਾਜ ਦੀ ਸਫਲਤਾ 75% ਤੋਂ 80% ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਅਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾ ਤਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਸਵਾਰਥ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।
2. **ਸ਼ਰਾਬ ਅਨਾਮ (Alcoholic Anonymous):** (ਅਲਕੋਹਲ ਐਨੋਨੀਮਸ) ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਇਲਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ

ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ 'ਸ਼ਰਾਬਸੇਵੀ' ਅਨਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਗਠਨ 1940 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਛੱਡਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸੰਗਠਨ ਕੇਵਲ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਚਿਕਿਤਸਕ ਹਨ ਕਿ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬੁਰਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਵੈਮਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. **ਇਲਾਜ ਕੇਂਦਰ (Treatment Center)** : ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੋ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਇਲਾਜ ਦੇ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ 10-20 ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕੇਵਲ ਸਲਾਹ/ਕਾਊਂਸਲਿੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾ ਪੀਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।
4. **ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ (Changing Values through Education)** : ਕੁਝ ਸਵੈ-ਇੱਛੁਕ ਸੰਗਠਨ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀਣ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।
5. **ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (Policy and Programs)**: ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੌਕਰੀਆਂ, ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੀ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਤਾ, ਭਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਭਤੀਜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਰਥਪੂਰਨ, ਲਾਹੇਵੰਦ ਅਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।
6. **ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜੀਕਰਨ (Socialisation by Parents)** : ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ, ਡਰ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਵੀ ਨੌਜਵਾਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ ਦੇ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ (Drug Addiction)

ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਚਾਰਸ਼ਕਤੀ, ਸਵੈਮਾਣ, ਘੱਟ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ, ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੇ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇੰਨੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਇੰਨੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਦੀ ਇਹ ਆਦਤ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਨਸ਼ੇੜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਖੋ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਵਰੂਪ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਬੋਝ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਾਂਗੇ।

ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ (Drugs): ਕੋਈ ਵੀ ਰਸਾਇਣਿਕ ਪਦਾਰਥ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ੀਲਾ ਪਦਾਰਥ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਰਸਾਇਣਿਕ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਪਦਾਰਥ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਂਤ ਕਰਨ, ਇਲਾਜ ਜਾਂ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਰੋਕ ਲਈ ਜਾਂ ਬੇਅਰਾਮੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ (Drugs Addiction): ਨਸ਼ੇੜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਆਦਤਨ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬ, ਭੰਗ, ਨੀਕੋਟੀਨ ਜਾਂ ਅਫੀਮ ਤੇ ਡੇਡੇ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਨਾਲ ਨਸ਼ੇੜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਬੋਝ ਸਮੇਲ ਹੋਣੀ ਜੋਸ਼, ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ (Drugs/Substance Abuse): ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸੇਵਨ ਨਿਰਭਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਸ਼ਾ ਖੋਰੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਵਰੂਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਲੱਛਣ ਜਿਵੇਂ ਪਸੀਨਾ ਆਉਣਾ, ਉਲਟੀਆਂ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਕੰਬਣੀ ਆਦਿ ਹੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ ਤੰਬਾਕੂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਹਨ ਜੋ ਦੂਜੇ ਕਈ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਆਸਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Definition)

ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾਇਕ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਨਾਸੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

- ਨੈਸ਼ਨਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਡਰੱਗ ਐਵਯੂਜ਼ (ਨੀਡਾ)

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਸ਼ਰਾਬ, ਦਰਦ ਨਾਸ਼ਕ ਉਤੋਜਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਸ਼ੀਲੇ, ਨੀਂਦ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਖੁਮਾਰੀ ਕਰਨ/ ਬੇਸੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ, ਤੰਬਾਕੂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1. **ਸ਼ਰਾਬ (Alcohol) :** ਸ਼ਰਾਬ ਇੱਕ ਨਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕਿੰਨੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸੇਵਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ ਦਿਵਾਉਣ, ਦਰਦ ਨਿਵਾਰਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੇਵਨ ਦੇ ਨਾੜੀ-ਤੰਤਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਰੀਰ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. **ਦਰਦ ਨਿਵਾਰਕ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ (Sedatives or Depressants) :** ਇਸ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ /ਦਵਾਈਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਦਕਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਸ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਚਿਕਿਤਸਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਉੱਚ ਰਕਤਚਾਪ, ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਉਣਾ, ਮਿਰਗੀ ਅਤੇ ਸਰਜਰੀ/ਚੀਰ ਫਾੜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਵਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. **ਉੱਤੇਜਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ (Stimulants) :** ਇੱਕ ਚਿਕਿਤਸਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਨ ਤੇ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਠੀਕ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਥਕਾਵਟ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਚੁਸਤ, ਫੁਰਤੀਲੇ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਹਟ, ਬੇਚੈਨੀ, ਸਿਰਦਰਦ, ਪਸੀਨਾ, ਦਸਤ ਅਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚਿਕਿਤਸਕ ਵੱਲੋਂ ਇਸਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਲੈਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬੌਧਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ।

4. **ਨੀਂਦ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ (Narcotics)** : ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਫੀਮ, ਭੰਗ ਦਾ ਸਤ, ਹੀਰੋਈਨ, ਕੋਕੀਨ, ਕੋਡੀਨ, ਚਰਸ, ਗਾਜਾਂ ਅਤੇ ਭੰਗ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੇਵਨ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਢੰਗ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਇੱਛਾ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
5. **ਨਿਕੋਟੀਨ ਜਾਂ ਤੰਬਾਕੂ (Nicotines or Tobacco)** : ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸਿਗਰੇਟ, ਸੀਗਾਰ, ਨਸਵਾਰ ਅਤੇ ਬੀੜੀ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤੰਬਾਕੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ) ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਆਰਾਮ, ਉਤੇਜਨਾ ਫੁਰਤੀਲਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਨੀਰਸਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੰਬਾਕੂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਘਾਤਕ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਲ ਲਗਪਗ 30 ਲੱਖ ਲੋਕ ਤੰਬਾਕੂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਮੌਤ ਦਰ ਦਾ 6% ਹੈ। ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੈਂਸਰ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ 30% ਮੌਤ ਤੰਬਾਕੂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ : (Causes of Drug Addiction)

- i. **ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਾਰਨ (Psychological factors)**– ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਾਰਨ ਜਿਵੇਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਚੁਸਤੀ ਫੁਰਤੀ, ਤਣਾਅ ਦੂਰ ਕਰਨਾ, ਅਕੇਵੇਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ, ਉਦਾਸੀ ਦੂਰ ਕਰਨਾ, ਉਤਸੁਕਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨਾ, ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਨਸ਼ੇੜੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਸਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ii. **ਸਰੀਰਿਕ ਕਾਰਨ (Physiological factors)** : ਦਰਦ ਦੂਰ ਕਰਨਾ, ਨੀਂਦ ਲਿਆਉਣ, ਲੈਂਗਿਕ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ, ਜਾਗਣ ਲਈ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਰੀਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- iii. **ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨ (Social causes)**: ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਨਸ਼ੀਲੀ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਤਾ ਪਾਉਣਾ, ਉੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਾਧਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ, ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਝਾਨ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ।
- iv. **ਦੋਸਤਾਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Peer group influence)**: ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਥੀਆਂ, ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੇਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਵੱਲ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਲਈ, ਖੇਡ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜੋ ਨੌਜਵਾਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- v. **ਇਕੱਲੇਪਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀ ਘਾਟ (Feeling of alienation and lack of motivation)** : ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵੀ ਹੋਣ ਪਰ ਇਕੱਲੇਪਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।
- vi. **ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਣਾ (Escape from the pressure and conflicts of life)** : ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ, ਸੰਘਰਸ਼, ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਖਤਰੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨਾਲ ਲੜਣ ਲਈ ਹੌਸਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਚਾਈ ਦਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਨ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰ ਸਕਣ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲੋਕ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਆਦੀ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

(Do you know why an individual become drug addict)

- ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣਾ।
 - ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਵੀ
 - ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ।
 - ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਨਕਲ ਉਤਾਰਨਾ। ਕਈ ਉਦਾਹਰਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿਗਰੇਟ ਪੀਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।
 - ਇਹ ਇੱਕ ਮਿਥ ਹੈ ਕਿ “ਨਸ਼ਾ ਅਕੇਵੇਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ, ਦਬਾਅ, ਤਣਾਅ, ਥਕਾਵਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।”
 - ਮੀਡੀਆਂ ਵੀ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਗਲੈਮਰ, ਤੜਕ-ਭੜਕ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਭੱਜ ਦੌੜ ਵੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਝ ਤੇ ਤਣਾਅ।

ਨਸ਼ੀਲੀ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (Effects of Drug Addiction)

ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Short-term Effects): ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਸੇਵਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਨੰਦਮਈ ਮਸਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਕਾਰ, ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ, ਬਦਬੂ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਤੌੜ ਆਦਿ।

ਦੀਰਘਕਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵ (Long-term Effects): ਨਸ਼ੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹੈ:

1. ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
2. ਕਈ ਦੀਰਘਕਾਲੀਨ ਸਰੀਰਿਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭੁੱਖ ਨਾ ਲੱਗਣਾ, ਪੇਟ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਚਮੜੀ ਰੋਗ, ਲਿਵਰ, ਦਿਲ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਨਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਖੋਣਾ ਆਦਿ।
3. ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਸੇਵਨ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Immune system) ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੂਹ ਤੋਂ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਲਦੀ ਰੋਗ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਐਚ. ਆਈ. ਵੀ./ ਏਡਸ ਜਾਂ ਸੈਕਸ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਪਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋਖਮ ਉਠਾਉਣ ਦੇ ਦੌਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀ ਫੈਲਣ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

5. ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸੇਵਨ ਵੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸੇਵਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
6. ਜਦ ਕਿ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਘਾਤਕ ਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹਨ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਘਾਤਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖੂਨ ਵਿੱਚ ਘੁਲ ਕੇ ਅਣਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਖੂਨ ਤੋਂ ਖੁਰਾਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭਰੂਣ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।
7. ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸੇਵਨ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਬਲਕਿ ਇਸਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਈ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਕੂਲ ਹੈ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਬੋਝ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਾਫੀ ਮਹਿੰਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਸ਼ੇ ਸੇਵਨ ਦਾ ਉਪਾਅ / ਨਿਅੰਤਰਨ (Measure of Drug Addiction)

ਸਿਗਰਟ ਪੀਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਮੁੱਢਲੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਬੁਰਾਈ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਕਈ ਉਪਾਅ ਹਨ। ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ, ਸਮੂਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਉਪਾਅ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-

1. **ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ (Special attention towards adolescents):** ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਦੇ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਿਗਰਟ ਸ਼ਰਾਬ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਹੈ, ਮੁੱਢਲੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।
 - ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਬਾਅ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਕੁਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।
 - ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਪਛਾਣ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿ ਮਿੱਤਰ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਤੁਹਾਡੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ ਨਾ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਸੇਵਨ ਨੂੰ ਆਦਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰੇ।
 - ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪੂਰਨ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. **ਸਿੱਖਿਆ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ (Education Approach)** ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਕੁਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਰਮ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. **ਵੈਧਾਨਿਕ ਪਹੁੰਚ (Legal Approach):** ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਅੰਤਰਨ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਨਸ਼ੀਲੇ ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਨਿਅੰਤਰਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਹੋਵੇਗਾ।

ਬਾਕਸ-1

ਨਾਰਕੋਟਿਕ ਡਰਗਸ ਅਤੇ ਸਾਈਕੋਟਰੋਪਿਕ ਸਬਸਟੈਂਸ ਅਧਿਨਿਯਮ (The Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act, 1985)

ਇਹ ਅਧਿਨਿਯਮ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 1985 ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੀਲੀ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਅਵੇਧ ਵਪਾਰ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1987 ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

4. **ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Changing the Attitudes of Doctors) :** ਚਿਕਿਤਸਕ ਜੋ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਵਾਈਆਂ ਲਿਖਕੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਹ ਮਰੀਜ਼ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਦਵਾਈਆਂ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਮਰੀਜ਼ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੁਰੇ (ਸਾਈਡ ਇਫੈਕਟ) ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
5. **ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Teachers) :** ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਦੇ ਸੇਵਨ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤ ਮੰਦ ਆਦਤਾਂ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
7. **ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Parents) :** ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ, ਅਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ, ਜਾਂ ਅਸੰਗਤੀ, ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ ਬਾਪ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾਂ, ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕਸਾਰ ਬਣਾਉਣ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ, ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੇ ਹੱਲ ਦੱਸਣਾ ਨਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੋਸ਼ਮ ਪੂਰਨ ਕਾਰਨ

ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਗੁੱਸੇ ਵਾਲਾ ਵਿਹਾਰ
ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ -ਵਿੱਚ ਕਮੀ
ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ
ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ
ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ
ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣਾ
ਸਮੁਦਾਇਕ ਗਰੀਬੀ

ਰੱਖਿਅਕ ਕਾਰਨ

ਚੰਗਾ ਆਤਮ ਨਿਅੰਤਰਨ
ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੀਖਣ
ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ
ਅਕਾਦਮਿਕ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਤਾ
ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਾ ਵਿਰੋਧੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ
ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ

ਸਾਰ (Conclusion)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਇੱਕ ਅਣਇਛੁੱਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਹੀ ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਜੋ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਬਦਾਬਲੀ (Glossary)

ਪੂਰਨ ਗ਼ਰੀਬੀ (Absolute Poverty) : ਪੂਰਨ ਗ਼ਰੀਬੀ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਖ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਭੋਜਨ ਦੀ ਕਮੀ, ਸਾਫ਼ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ, ਚੰਗੇ ਘਰ, ਕੱਪੜੇ, ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਰਾਬ (Alcohol) : ਸ਼ਰਾਬ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਸੋਚ, ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਹਿਰਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਇੱਕ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਬੀਅਰ, ਵਾਈਨ, ਸਪੀਰਿਟ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਸ਼ਰਾਬ, ਸ਼ੈਰੀ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੱਢੀ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਓਪਰਾਪਨ (Alienation) : ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਇਕੱਲਾਪਨ

ਅਣਗਹਿਲੀ (Delinquency) : ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਅਪਰਾਧ।

ਡੀਟੋਕਸੀਫਿਕੇਸ਼ਨ (Detoxification) : ਇੱਕ ਚਿਕਿਤਸਕ ਜਾਂ ਜੈਵਿਕ ਮਨੋ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਤੋਂ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਭਤੀਜਾਵਾਂ (Nepotism) : ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣਾ।

ਸਾਥੀ ਸੰਗਠਨ (Peer group) : ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਮੂਹ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਸ਼ੌਕ, ਉਮਰ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਆਦਿ।

ਲਾਲ ਫੀਤਾ ਸ਼ਾਹੀ (Red Tapism) : ਇਹ ਇੱਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਲਈ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਸਖ਼ਤ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੰਮ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ, ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਂਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ (Sedative) : ਉਹ ਨਸ਼ੀਲਾ ਪਦਾਰਥ ਜੋ ਸੁੱਖ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨੀਂਦ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ (Toxicity) : ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ।

ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ (Tranquilizer) : ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਸ਼ੀਲਾ ਪਦਾਰਥ ਹੈ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

A. ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- ਵਧਦੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : -
ੳ) ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਵਿਘਟਨ ਅ) ਭਾਈ ਭਤੀਜਾਵਾਦ
ੲ) ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਸ) ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ
- ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪੱਧਰ ਸ਼ਰਾਬਪੋਰੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ
ੳ) ਫਜ਼ੂਲ ਖਰਚ ਹੋਣਾ ਅ) ਨਾਜ਼ੁਕ ਅਵਸਥਾ
ੲ) ਚਿਰਕਾਲੀਨ ਅਵਸਥਾ ਸ) ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੀਣ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ
- ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੀ ਵੰਡ ਨਹੀਂ : -
ੳ) ਕਦੀ ਕਦੀ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਅ) ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੀਣ ਵਾਲੇ
ੲ) ਘੱਟ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਸ) ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ
- ਸ਼ਰਾਬਪੋਰੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।
ੳ) ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅ) ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ
ੲ) ਸਿਹਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸ) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ
- ਤੰਬਾਕੂ 30% ਤੱਕ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸ ਬਿਮਾਰੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ?
ੳ) ਕੈਂਸਰ ਨਾਲ ਮੌਤ ਅ) ਏਡਸ
ੲ) ਡੇਂਗੂ ਸ) ਸ਼ੂਗਰ
- ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਮਾਪਦੰਡ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਰਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਣਾਮ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?
ੳ) ਨਸ਼ਾਪੋਰੀ ਅ) ਮੋਟਾਪਾ
ੲ) ਭੋਜਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵਟ ਸ) ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼

B. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ : -

- ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਹਨ ?
- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਛੂਤ ਛਾਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਰਨ ਹੈ?
- ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੇਰੇ ਤੋਂ ਪੀਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਨਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਬੇਚੈਨੀ, ਲੀਵਰ ਸੀਰੋਸਿਸ, ਉੱਚ ਰਕਤਚਾਪ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

5.ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਵਾਰ ਪੀਂਦੇ ਹਨ।
6. ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਿੱਚਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।
7. ਨਾਰਕੋਟਿਕ ਡਰੱਗ ਅਤੇ ਸਾਈਕੋਟ੍ਰੋਪਿਕ ਸਬਸਟੈਂਸ ਅਧਿਨਿਯਮ ਦਾ ਸੰਸ਼ੋਧਨਵਿੱਚ ਨਸ਼ਾ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
8. ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਦੁਰਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਹਤ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
9. ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਸੇਵਨ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਦੀਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

C. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉ

1. ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਇਲਾਜ ਯੋਗ ਹੈ। ☐
2. ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ☐
3. ਪੁੱਤਰ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਅਤੇ ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵਰਗੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ☐
4. ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੀਂ ਕਰਦੀ। ☐
5. ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਲਈ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ☐
6. ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਜਾਂ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ☐
7. ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਦੀ ਰੋਕ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ। ☐
8. ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ। ☐
9. ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ☐
10. ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਸੇਵਨ ਨਾਲ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਗੰਭੀਰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ☐

D. ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ:

ਕਾਲਮ ਏ

ਗਰੀਬੀ
ਅਣਚਾਹੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ
ਪੁੱਤਰ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ
ਵਿਸ਼ਵੀ ਤਾਪ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ
ਸ਼ਰਾਬ ਖੋਰੀ ਦੇ ਪੜਾਅ
ਘੱਟ ਪੀਣ ਵਾਲੇ
ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਲੱਤ
ਘੱਟ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪੀਣ ਵਾਲੇ
ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਕਾਲਮ ਬੀ

ਪਰਿਆਵਰਨ ਸਮੱਸਿਆ
ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸਮੱਸਿਆ
ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ
ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਕਾਰਨ
ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਾਰਨ
ਦੀਰਘਕਾਲ ਅਵਸਥਾ
ਜੋ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵਾਰ ਪੀਂਦੇ ਹਨ।
ਵੱਧਦਾ ਤਣਾਅ
ਹਿੰਸਕ ਅਪਰਾਧ

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉ।
2. ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਦੋ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿਓ।
3. ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
4. ਸ਼ਰਾਬਪੋਰੀ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
5. ਘੱਟ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੌਣ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?
6. ਸ਼ਰਾਬਪੋਰੀ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
7. ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
8. ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

II. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸੇ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਦੇ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ?
4. ਸ਼ਰਾਬਪੋਰੀ ਦੇ ਦੀਰਘਕਾਲ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
5. ਸ਼ਰਾਬਪੋਰੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?
6. ਸ਼ਰਾਬਪੋਰੀ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
7. ਸ਼ਰਾਬਪੋਰੀ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਕਾਲ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
8. ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ।
9. ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
10. ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਰੋਕ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕੀ ਹੈ?

III. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਭਿੰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
3. ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਦੇ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
4. ਸ਼ਰਾਬਪੋਰੀ ਦੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ?
5. ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਾਬਪੋਰੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ਾਪੋਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?
6. ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਦੀਰਘਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
7. ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਆਦਤ ਨਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਸਤਰੀਰਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਹੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

8. ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
9. ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਆਦਤ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
10. ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਆਦਤ ਦੇ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

IV. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਦੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਿਖੋ?
3. ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਦੇ ਭਿੰਨ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ?
4. ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਤੇ ਨਿਅੰਤਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿਓ?
6. ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਚਿੱਤਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਚਿੱਤਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬਣਾਓ ਜੋ ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਦਾ ਸਿਹਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ

11
ਪਾਠ

ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼

- 11.1 ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ
 - 11.1.1 ਅਰਥ
 - 11.1.2 ਭਾਰਤੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ
 - 11.1.3 ਕਾਰਨ
 - 11.1.4 ਨਤੀਜਾ
 - 11.1.5 ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਨਿਅੰਤਰਨ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨੀਤੀਆਂ
- 11.2 ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ
 - 11.2.1 ਅਰਥ
 - 11.2.2 ਕਿਸਮਾਂ
 - 11.2.3 ਤੱਤ ਜਾਂ ਕਾਰਨ
 - 11.2.4 ਕਾਰਨ
 - 11.2.5 ਪ੍ਰਭਾਵ
 - 11.2.6 ਉਪਾਅ

ਜਾਣ ਪਛਾਣ : (Introduction)

ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਮੂਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਭੇਦਭਾਵ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ। ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਪਲ ਰਹੀ ਕੰਨਿਆ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਖੋਹ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਨੈਤਿਕ ਹੈ ਬਲਕਿ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟੀਆ ਕੁਰੀਤੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਅ ਕਰਕੇ ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਭਰਮ ਭਰੇ ਵਿਚਾਰ, ਹਉਮੈਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਤੋੜੇ-ਮਰੋੜੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਵਿਗਾੜ ਅਤੇ ਕੰਨਿਆ ਪ੍ਰਤਿ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਤਕਰਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ, ਪੱਛਮੀਕਰਨ : ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ਕਠੋਰ ਸੱਚ ਹੈ।

ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ : (Female Foeticide)

ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੱਕ ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਦੇ ਲਿੰਗ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿੰਗ ਪਰੀਖਣ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਰਭਪਾਤ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ। ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਗਰਭਪਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਗਰਭ ਠਹਿਰਨ ਦੇ 18 ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ :

ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ : (Sex Ratio)

ਹਰ 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Contemporary Status of Sex Ratio in India)

ਭਾਰਤ/ਰਾਜ	ਸਾਲ	ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ	ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ (0-6 ਸਾਲ)
ਭਾਰਤ	1961	941	976
	1971	930	964
	1981	934	962
	1991	927	945
	2001	933	927
	2011	943	914
ਪੰਜਾਬ	1961	854	901
	1971	865	901
	1981	879	908
	1991	882	875
	2001	876	798
	2011	895	846

Source: Director Census Operations, Punjab

ਪਿਛਲੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਸੀ। 2001 ਦੀ ਜਨਗਨਣਾ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1991 ਵਿੱਚ 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ 927 ਇਸਤਰੀਆਂ ਜੋ 2001 ਵਿੱਚ 933 ਅਤੇ 2011 ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 943 ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ (06 ਸਾਲ) ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਘਟਿਆ ਹੈ। 1991 ਦੀ ਜਨਗਨਣਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 945 ਸੀ।

ਜੋ 2001 ਵਿੱਚ 927 ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ 2011 ਵਿੱਚ 914 ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 893 ਸੀ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਇੱਕ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 824 ਦਰ ਹੈ। ਬਠਿੰਡਾ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ 870 ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਹੈ।

ਬਾਕਸ ਨੰ. 2

ਬਾਲ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ (0-6 ਉਮਰ) ਤੋਂ ਭਾਵ 1000 ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ

ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨ: (Causes of Female Foeticide)

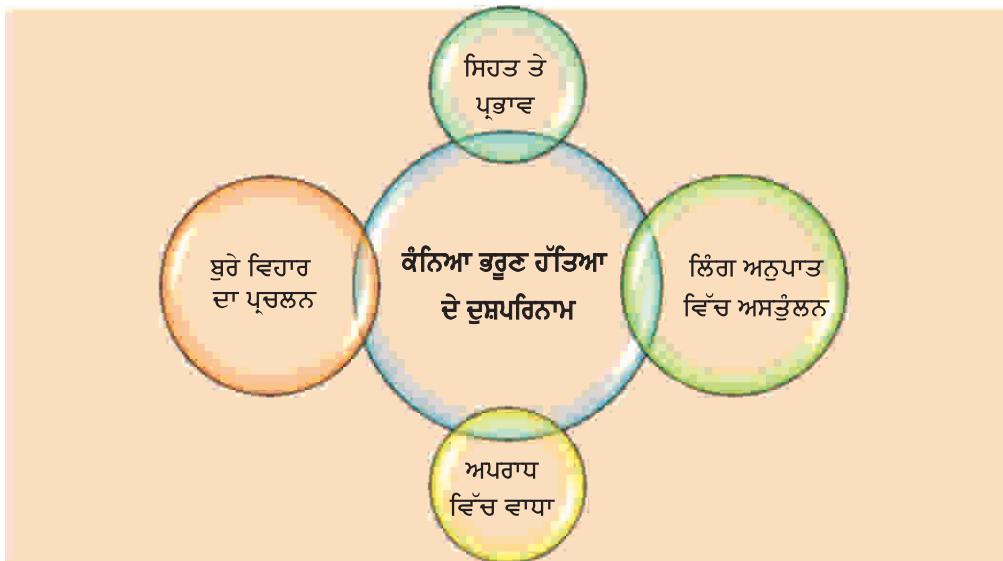
1. **ਦਹੇਜ਼ (Dowry)** : ਦਹੇਜ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦ ਵਾਂਗ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਦਹੇਜ਼ ਪ੍ਰਥਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ ਵੱਲ ਧਕੇਲਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਗਰੀਬ ਅਪਣੇ ਘਰ ਵੇਚ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਕਰਜ਼ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਕੇਵਲ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬੋਝ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ 'ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਨਾਲ਼ ਲੜਕੀ ਦੇ ਬੋਝ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. **ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਮਨ ਰੁਤਬਾ (Lower Status of Women)** : ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਮਨ ਪੱਧਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ਼ ਨਿਮਨ, ਨਿਮਾਣੀ ਅਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਪਤਨੀ, ਭੈਣ ਅਤੇ ਬੇਟੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਤਰ ਮਾਂਵਾਂ ਇਸ ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦੀਆਂ ਹਨ।

3. **ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣਾ (Preference for son)** : ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਉੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅੰਤਿਆਚਾਰ/ਵਹਿਸ਼ੀ ਕੰਮ ਪਿੱਛੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਰਸਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪੁੱਤਰ ਸੰਤਾਨ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੱਤਰ ਸੰਤਾਨ ਸਰੀਰਿਕ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਈ ਹੈ। ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਉਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਮੁੱਲ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
4. **ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕ (Advance Technology)** : ਚਿਕਿਤਸਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕ ਰਾਹੀਂ ਲਿੰਗ ਚੋਣ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੋਨੋਗ੍ਰਾਫੀ, ਅਲਟਰਾਸਾਊਂਡ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗਰਭਪਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਸਾਨ ਤਰੀਕਾ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।
5. **ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ (Patriarchy)** : ਪਿੱਤਰਪੱਖ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਕੰਨਿਆ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੜਕੀ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਪੈਸਾ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ ਇਸ ਖਰਚ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੰਨਿਆ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਵੇਗਾ।
6. **ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ((Cultural and Religious Beliefs)**: ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੰਨਿਆ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਲਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਮੌਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਸਮਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਣ।

ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ (Consequences of Female Foeticide)

1. **ਸਿਹਤ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (Affect on Health)** : ਗਰਭਪਾਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗਰਭਪਾਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗਰਭਪਾਤ ਨਾਲ ਉਹ ਬਾਂਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
2. **ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੁਲਨ (Imbalance of Sex Ratio)** : ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨਾਲ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਦਰ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਦਰ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਬਰੀ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਅਪਹਰਨ ਕਰਨਾ, ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਜਲਾਣਾ, ਬਹੁ-ਪਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਵਿਆਹ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ, ਸਮੂਹਿਕ ਬਲਾਤਕਾਰ, ਬਾਲ ਵੇਸ਼ਵਾ, ਵਿਚਲਿਤ ਵਿਹਾਰ, ਐਚ. ਆਈ. ਵੀ. ਏਡਸ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਲਿੰਗੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸੰਬੰਧ ਆਦਿ।

3. **ਅਪਰਾਧ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increase in Crime)** : ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਹਿੰਸਾ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਕਈ ਅਪਰਾਧ ਜਿਵੇਂ ਬਲਾਤਕਾਰ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ, ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ, ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਛਾੜ, ਲੜਕੀਆਂ ਤੇ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਹਮਲੇ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਖਰੀਦੋ-ਫਰੋਕਤ, ਦੇਹ ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ।

4. **ਗ਼ਲਤ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ (Prevalence of Evil Practices)** : ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਬਹੁਪਤੀ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਕਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪਿਛੜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣਾ ਵੇਚਣਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਅਨੁਪਾਤ ਦਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਟਦੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿਨ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਲੜਕੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਭਟਕਣਾ ਪਏਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਸਕਣ।

ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੇ ਉਪਾਅ : (Measures to Combat Female Foeticide) ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਦੰਡ ਕੋਡ 1860, ਚਿਕਿਤਸਾ ਨਾਲ ਭਰੂਣ ਪਾਤ ਅਧੀਨਿਯਮ 1971 ਅਤੇ ਗਰਭਧਾਰਨ ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਜਨਮ ਪੂਰਵ, ਵਿਧਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤਕਨੀਕ (ਭਰੂਣ ਚੋਣ ਐਕਟ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ) 1994 ਆਦਿ ਹਨ।

- ਭਾਰਤੀ ਦੰਡ ਕੋਡ ਧਾਰਾ 312 ਤੋਂ 316 ਅਧੀਨ ਗਰਭਪਾਤ ਰੋਕ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਾ ਜਬਰਦਸਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਸਕ ਗਰਭਪਾਤ ਨੂੰ ਜ਼ੁਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਚਿਕਿਤਸਾ ਨਾਲ ਗਰਭਪਾਤ ਅਧੀਨਿਯਮ 1971 ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਉਦਾਰਚਿਤ ਅਤੇ ਚਿਕਿਤਸਾ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਗਰਭ ਪਾਤ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਜੈਵਿਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੇਧ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

- ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਇਸ ਦੁਸ਼ਕਰਮ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਕੰਮ 1994 ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾਇਗਨੋਸਟਿਕ ਤਕਨੀਕ (ਅਧਿਨਿਯਮ ਅਤੇ ਰੋਕ ACT ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ) ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਅਧਿਨਿਯਮ ਵਿੱਚ 2002 ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਗਰਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾਇਗਨੋਸਟਿਕ ਤਕਨੀਕ (ਲਿੰਗ ਚੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ) ਅਧਿਨਿਯਮ 1994 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ PC & PNDT ACT 1994 ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰਵਾਈਜਰੀ ਬੋਰਡ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਗਠਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਚਲਨ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਪਰ ਇਸ ਕੁਪ੍ਰਥਾ ਤੇ ਰੋਕ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤਬਦੀਲੀ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਦਾਜ, ਗਰੀਬੀ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਣ, ਲੜਕੀ ਦੀ ਉੱਚਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਅੱਧ ਵਿਚਕਾਰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਨਜਿੱਠਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ। ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲ (ਅੱਖੇ) ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਆਪ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਰਵੱਈਏ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ। ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨਾਗਰਿਕ, ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੀ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੈ।

ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ (Domestic Violence)

ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਹਿੰਸਾ, ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਵਿੱਚ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਦਰਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਅਵਲੋਕਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜੋ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਦੁਰਵਿਹਾਰ, ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰੀਰਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਜਿਹਾ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

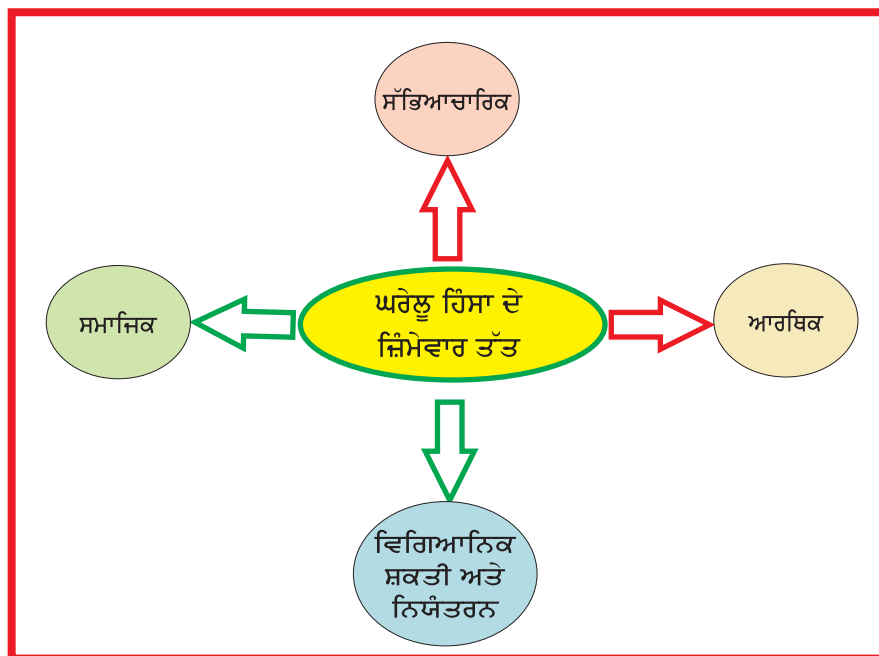
ਅਰਥ (Meaning)

ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਆਹ ਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਭਿਆਨਕ, ਦਮਨਕਾਰੀ, ਧਮਕੀ ਭਰਿਆ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ (ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਸ਼) ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਕਤੀਹੀਨ (ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਅਧੀਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨਾ, ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ, ਬੇਰਹਿਮੀ ਅਤੇ ਧਮਕਾਉਣਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਕ ਚੋਟ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਜਾਂ ਇੱਛਾ ਪੂਰਨ ਅਪਣੇ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਅਤੇ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਏਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮਨਾਹੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਰੁੱਧ ਬੰਧਕ ਬਨਾਉਣਾ (ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ) ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਹੀ ਹੈ।

ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Forms of Domestic Violence)

1. **ਸਰੀਰਕ ਦੁਰਵਿਹਾਰ (Physical Abuse):** ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਕ ਸੰਪਰਕ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਣਾ, ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਆਦਿ। ਸਰੀਰਕ ਦੁਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਥੱਪੜ ਮਾਰਨਾ, ਘਸ਼ੁਨ ਮਾਰਨਾ, ਧੱਕਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇਣਾ ਆਦਿ।

2. **ਲੈਂਗਿਕ ਦੁਰਵਿਹਾਰ (Sexual abuse):** ਲਿੰਗੀ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ (ਪਤੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ) ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿੰਗਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਲਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਜਾਂ ਧਮਕੀ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰੇ।
3. **ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਦੁਰਵਿਹਾਰ (Emotional abuse):** ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ/ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਨਿਜੀ ਜਾਂ ਸਰਵਜਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਅਪਮਾਨ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
4. **ਮੌਖਿਕ ਦੁਰਵਿਹਾਰ (Verbal abuse) :** ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਅਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੀੜਤ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਮੌਖਿਕ ਧਮਕੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰੋਪ ਲਗਾਉਣ ਆਦਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਸੱਭਿਆ ਢੰਗ ਜਿਵੇਂ ਝੂਠਾ ਇਲਜ਼ਾਮ, ਅਪਮਾਨ, ਅਣਇੱਛੁਕ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।
5. **ਆਰਥਿਕ ਦੁਰਵਿਹਾਰ (Economic abuse) :** ਆਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰੱਖਣਾ। ਹਿੰਸਕ, ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਲਾਭ ਕਮਾਉਣ ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਨਿਜੀ ਆਮਦਨੀ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਹੈ। ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹਿੰਸਕ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਦੁਰਵਿਹਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨ (Factors that perpetuate Domestic Violence)

ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਵਿਧਾਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ :-

1. ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਕਾਰਨ : (Cultural)

- ਕ) ਲਿੰਗਕ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜੀਕਰਨ।
- ਖ) ਲਿੰਗ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ।
- ਗ) ਸੰਬੰਧਾਂ ਅੰਤਰਗਤ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਮੀਦਾਂ।
- ਘ) ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ।
- ਙ) ਉਹ ਮੁੱਲ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਜਾਂ ਲੜਕੀਆਂ 'ਤੇ ਮਲਕੀਅਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
- ਚ) ਪਿੱਤਰ ਪੱਖ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ।
- ਛ) ਦਹੇਜ ਪ੍ਰਥਾ।
- ਜ) ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਸਾ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ।

2. ਆਰਥਿਕ (Economic)

- ੳ) ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪੈਸੇ ਲਈ ਪੁਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ।
- ਅ) ਨਕਦ ਅਤੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਸੀਮਿਤ ਪਹੁੰਚ।
- ੲ) ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰ, ਜਾਇਦਾਦ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ, ਸਰਵਜਨਕ ਭੂਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਤਲਾਕ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਨਿਰਬਾਹ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ।
- ਸ) ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਸੀਮਿਤ ਪਹੁੰਚ।
- ਹ) ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਸੀਮਿਤ ਪਹੁੰਚ।

3. ਵਿਧਾਨਿਕ ਕਾਰਨ : (Legal)

- ਕ) ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਘੱਟ ਹੋਣਾ।
- ਖ) ਤਲਾਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਨੂੰਨ, ਬੱਚੇ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਚਾਹੇ ਇਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ ਪਰ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕਾਰਨ ਵਿਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।
- ਗ) ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਅਸੰਵੇਦਨਾਸ਼ੀਲ ਵਿਹਾਰ।
- ਘ) ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਮੀਡੀਆ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਚਕਿਤਸਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ।
- ਙ) ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਾ ਲੈਣਾ।
- ਚ) ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਚਾਰ ਨਿਜੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਛ) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੀਮਤ ਸੰਗਠਨ।

4. ਸਮਾਜਿਕ ਤਣਾਅ : (Social Stresses)

ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੋੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਜਿਉਂ-ਠੀ ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਝਗੜੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਰੀਬੀ ਇੱਕ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਣ-ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਖੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਖੋ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਦੁਰਵਿਹਾਰ, ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 11.2

ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੱਕ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਕਰੋ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਕਾਰਨ : (Domestic Violence against Women in India)

ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਮ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਰਨ : ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ। ਚਾਹੇ ਅੱਜ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਿੰਸਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਇਹ ਹਿੰਸਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਹਨ। 'ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਫੰਡ ਰਿਪੋਰਟ' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਦੋ ਤਿਹਾਈ ਸ਼ਾਦੀਸ਼ੁਦਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 15 ਤੋਂ 49 ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ 70% ਮਾਰਕੁੱਟ,

ਬਲਾਤਕਾਰ ਅਤੇ ਜਬਰਨ ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਇੱਥੇ 55% ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਹਾਰ, ਯੂ. ਪੀ., ਐਮ. ਪੀ. ਅਤੇ ਹੋਰ ਉੱਤਰੀ ਰਾਜ ਆਦਿ ਵਿੱਚ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਕਾਰਨ :

1. ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਜਿਵੇਂ ਦਹੇਜ਼ ਦਾ ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ, ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨਾ, ਲਿੰਗਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ, ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ, ਖਾਣਾ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਨਾ ਬਣਾਉਣਾ, ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਅਨੈਤਿਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣਾ, ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਨਾ ਕਰਨਾ।
2. ਕਈ ਵਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਬਾਂਝਪਨ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਤਪੀੜਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।
3. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪਤੀ ਦਾ ਦੂਜੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਅਨੈਤਿਕ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ/ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।
4. ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਮਦਨ, ਉਸਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣਾ, ਆਪਣੇ ਸਹੁਰਿਆ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਲਾਪਰਵਾਹ ਹੋਣਾ, ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਹਨ।

ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ/ ਪ੍ਰਭਾਵ : (Effects of Domestic Violence)

1. ਇਹ ਹਿੰਸਾ ਪੀੜਤ ਮਹਿਲਾ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਤਣਾਅ ਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤਣਾਅ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਮਹੱਲ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਆਦਿ।
3. ਮਾਂ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ, ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤਿ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।
4. ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ, ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਦਮਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਵੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ।

ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਲਈ ਉਪਾਅ : (Remedies for Domestic Violence)

ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਉਪਾਅ ਹਨ :-

1. **ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਕੁਰੀਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ (Fighting the 'Domestic Violence' Evil) :** ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਰਵਜਨਕ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਮਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ, ਨਿਜੀ, ਸਰਵਜਨਿਕ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਉੱਦਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ

ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹਨ।

2. **ਸਖ਼ਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਲੋੜ (Need for Stringent Laws):** ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 2001 ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਸੰਬੰਧੀ ਬਿਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਇਹ ਬਿਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁੱਦੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸੀ।
3. **ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Non-Governmental Organisations (NGOs))** ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਕੰਮ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਕਈ ਏਸੇ ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਜੋ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦਮੀ ਸਨ ਜਿਵੇਂ 'ਸਾਕਸ਼ੀ' ਦਿੱਲੀ ਵੂਮੈਨ ਰਾਈਟਸ ਇਨੀਸ਼ੀਏਟਿਵ (ਦਿੱਲੀ) ਅਤੇ 'ਗੁਲਾਬੀ ਗੈਂਗ' (ਮੁੰਬਈ) ਹਨ। ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਪ੍ਰਤਿ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਛੋਟੇ ਕਸਬੇ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ।
4. **ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Police)** ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਵਰਗੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਣ। ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾਉਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਉੱਘੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ (Gender) ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਸ਼ਾਖਾ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ।
5. **ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ (Introduction of a Comprehensive Law against Domestic Violence)** ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਕਾਨੂੰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਭਾਵਾਤਮਿਕ, ਲਿੰਗਕ, ਵਿੱਤੀ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
6. **ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣਾ (Address Domestic Violence through Education)** ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਝਗੜੇ ਨਿਪਟਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਪ੍ਰਤਿ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਵੱਈਆ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਕੂਲ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਅਤੇ ਗੋਨ ਸਿੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ।
7. **ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਧਾਉਣਾ (Increase Outreach to Rural Areas)** ਇਹਨਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲਾਈ ਜਾਵੇ। ਲੋਕ ਅਦਾਲਤ, ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮਹਿਲਾ ਲੋਕ ਅਦਾਲਤ, ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂ ਨਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੇ ਪੁਲਿਸ

ਸਟੇਸ਼ਨ (ਇਸਤਰੀ ਲਈ) ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸੀਮਿਤ ਹੈ।

ਸਾਰ (Conclusion)

ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਅਪਰਾਧ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ। ਲੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਿੰਸਾ ਇੱਕ ਭਿਅੰਕਰ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਵਰਗੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਨਜਿੱਠ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮਹਿਲਾ ਸੁਧਾਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਅਪਰਾਧ ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹਨਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)

ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ (Female Foeticide): ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨਾ।

ਕੰਨਿਆ ਬਧ (Female Infanticide): ਜਨਮ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਕੰਨਿਆ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨਾ।

ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ (Patriarchy): ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਸਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ।

ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ (Sex ratio): 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

A. ਬਹੁ-ਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ;

ੳ) 939	ਅ) 940
ੲ) 943	ਸ) 942
- ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ;

ੳ) 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ	ਅ) 1000 ਇਸਤਰੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ
ੲ) 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ	ਸ) ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ
- ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਕਿਹੜੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹੈ:

ੳ) ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ	ਅ) ਬਠਿੰਡਾ
ੲ) ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	ਸ) ਲੁਧਿਆਣਾ

7. ਉਹ ਦੰਪਤੀ ਜੋ ਇਕੱਲੇ ਜਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇੱਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰਪਰਿਵਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
8.ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਕਾਲਜ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
9.ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਜਾਂ ਦੋਨੋਂ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਵਿਆਹ ਵਰਗੇ ਗਹਿਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਣ, ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

C. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ

1. ਅਲਟਰਾ ਸਾਊਂਡ ਲਿੰਗ ਨਿਰਧਾਰਨ ਲਈ ਪੂਰਵ ਜਾਂਚ ਹੈ? ☐
2. ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ☐
3. 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ? ☐
4. ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਜਾਂ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ☐
5. ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ☐
6. ਨਵੇਂ-ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਲੜਕਿਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ☐
7. ਦਹੇਜ ਦਾ ਲਾਲਚ, ਲੜਕੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਪਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਸੇਵਨ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ। ☐
8. ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ☐
9. ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ☐
10. ਪਤੀ/ਪਤਨੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ? ☐

D. ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ

ਕਾਲਮ ਏ

ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ
ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ
ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ
ਕੰਨਿਆ ਬਾਲ ਹੱਤਿਆ
ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਕਾਲਮ ਬੀ

ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ
ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਬਲਤਾ
ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਹੱਤਿਆ
1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ
ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਹਾਵੀ ਹੋਣਾ

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਭਾਰਤ ਦੀ 2011 ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਕੀ ਹੈ?
2. ਪੰਜਾਬ ਦੀ 2011 ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਕੀ ਹੈ?
3. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਹੈ।
4. ਪੀ. ਐਨ. ਡੀ. ਟੀ. ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ?
5. ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
6. ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿਓ।
7. ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
8. ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿਓ।

III. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?
2. ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?
3. ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
4. ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸਥਾਨ ਹੈ?
5. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?
6. ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਲਿਖੋ?
7. ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।
8. ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਰੀਰਿਕ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
9. ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
10. ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ/ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿਓ?

III. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
2. ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਉਪਾਅ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
4. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਕਿਉਂ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਰਣਨ ਕਰੋ?
5. ਉਹਨਾਂ ਦੋ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖੋ ਜੋ ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ।
6. ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
7. ਪਤਨੀ ਦੇ ਉਤਪੀੜਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਪਾਅ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
8. ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ?
9. ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਦੁਰਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
10. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

IV. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖੋ।

3. ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ?
4. ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?
5. ਤੁਸੀਂ ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
6. ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ਼ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
7. ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ਼ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
8. ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਲਈ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ਼ ਲਿਖੋ।
9. ਪਤਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਾੜਨਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਲਈ ਕੀ ਉਪਾਅ ਹਨ?

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਵਿਰੁੱਧ ਚਲਾਏ ਗਏ ਅਭਿਆਨ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਚਿੱਤਰ (ਕੋਲਾਜ) ਤਿਆਰ ਕਰੋ।

ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਅਸਮਰੱਥਤਾ

12
ਪਾਠ

ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼

12.1 ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ

- 12.1.1 ਅਰਥ
- 12.1.2 ਸਿਧਾਂਤ
- 12.1.3 ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ
- 12.1.4 ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਉਪਾਅ

12.2 ਅਸਮਰੱਥਤਾ

- 12.2.1 ਅਰਥ
- 12.2.2 ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦੀ ਦਰ
- 12.2.3 ਪ੍ਰਕਾਰ
- 12.2.4 ਕਾਰਨ
- 12.2.5 ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼
- 12.2.6 ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ
- 12.2.7 ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਸੁਝਾਅ

ਭੂਮਿਕਾ : (Introduction)

ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜ ਮੁੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਬਚਪਨ, ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ, ਵਰੇ, ਜਵਾਨੀ, ਬਾਲਗ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਵਸਥਾ। ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ੀਬਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰੀਰਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੈਂਬਰਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇਪਣ ਅਤੇ ਅਵਸਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕਲੇ ਰਹਿਣਾ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਮੁਦਾਇਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਭਾਗ ਲੈਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ।

ਬਾਕਸ-1

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 2050 ਤੱਕ ਬਿਰਧ ਜਨ ਸੰਖਿਆ 6.5 ਅਰਬ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 9.1 ਅਰਬ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਰਧ ਲੋਕ :

ਬਿਰਧ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ 1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ 60 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀ ਜਨ ਸੰਖਿਆ 1.9 ਕਰੋੜ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ 2001 ਵਿੱਚ 10 ਕਰੋੜ (10% ਕੁੱਲ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ) ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ 2020 ਵਿੱਚ 15 ਕਰੋੜ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। 1901 ਵਿੱਚ 12.1 ਮਿਲੀਅਨ ਸੀ 2001 ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਖਿਆ 77 ਮਿਲੀਅਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਸਰਕਾਰੀ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਰਧ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਜਨ ਸੰਖਿਆ 140 ਮਿਲੀਅਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।

- ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵੱਲੋਂ 60 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਰਧ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ 60 ਤੋਂ 65 ਦੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਜਾਂ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਉਮਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।
- ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਗਨਣਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ 60 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਉਮਰ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤ (Signs of Old Age)

- ਕੁਝ ਸਰੀਰਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ, ਗੰਜਾਪਣ ਜਾਂ ਸਫੈਦ ਵਾਲ, ਪਿੱਠ ਦਾ ਝੁਕਣਾ, ਝੁਰੜੀਆਂ, ਸੁਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕਮੀ, ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਹੌਲੀ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਧੀਮਾਪਣ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ।

- ਕਈ ਗੰਭੀਰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਦਰਦ, ਉੱਚ ਰਕਤਚਾਪ, ਉੱਚ ਕੈਲਸਟਰੋਲ, ਸ਼ੂਗਰ, ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਆਦਿ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ, ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਜਾਂ ਨਾਨਾ-ਨਾਨੀ ਬਣਨਾ, ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੱਗ ਜਾਣੀ, ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ।

ਜਰਾ ਵਿਗਿਆਨ (Gerontology)

ਜਰਾ ਵਿਗਿਆਨ (Gerontology) ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਧਦੀ ਉਮਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਗਿਆਨੀ ਉਮਰ/ਉਮਰ ਵੱਧਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਉਮਰ ਦਾ ਵੱਧਣਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਜਰਾ ਵਿਗਿਆਨ (ਜੈਰਨਾਲਟਾਲੋਜੀ) ਜਰਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਉਮਰ ਵਧਣ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 12.1

ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਗਿਆਪਨ ਦੇਖੇ ਹੋਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕੀ ਕਾਸਮੈਟਿਕ ਸਰਜਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਬਿਰਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਵਾਨ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(1) ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰੋ।

(2) (ਕਾਸਮੈਟਿਕ) ਸਰਜਰੀ ਦੇ ਲਾਭ ਅਤੇ ਹਾਨੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉਂਦੇ।

ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ/ਵੱਧਦੀ ਉਮਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤ: (Theories Pertaining to Ageing)

- **ਅਲਗਾਓ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (The Disengagement Theory)** : ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਦ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
- **ਗਤੀਵਿਧੀ ਸਿਧਾਂਤ (The Activity Theory)** : ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਫੁਰਤੀਲਾ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਵਰਤਮਾਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- **ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (The Continuity Theory)** : ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਵਧਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- **ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Modernisation Theory)** : ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭੌਤਿਕ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਉਪਲੱਬਧੀ, ਨਵੀਨੀਕਰਨ, ਤਕਨੀਕੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਆਦਿ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- **ਉਮਰ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (The Age Stratification Theory)** : ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਤੀਤ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਤਜਰਬੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 12.2

ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੋ ਅਤੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।

- ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
- ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮ

ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਪੀਕੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਿਰਧ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਧੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਆਪਣੀ ਧੀ ਉੱਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੋ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲਗਪਗ ਹਰ ਜਵਾਨ ਭਾਰਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪੀਕੂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੀਕੂ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਬਿਰਧ ਪਿਤਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਤੇ ਅੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪੀਕੂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਪਿਆਰ ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸਹਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਦਰਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਵਾਨ ਲੋਕ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦੀ ਫੰਡ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਬੁਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ 60 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਇਸ ਸਮੇਂ 100 ਅਰਬ ਹੈ ਅਤੇ 2050 ਵਿੱਚ 300 ਅਰਬ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੇ ਵਾਧੂ ਬੋਝ ਪੈਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਬਿਰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Problems of the Aged)

ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪੜਾਅ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਿਰਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਣਗਿਣਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਪ-ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ, ਆਰਥਿਕ ਆਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਸਿਹਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ : (Health Problems)

ਬਿਰਧ ਉਮਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਚਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਹੌਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੀਮਾਰੀਆਂ, ਰੋਗਾਂ, ਰੋਗ ਚਿੰਨ ਆਦਿ ਦੇ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਛੇਤੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰੋਗਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘੱਟ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਲੋਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਧਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜਟਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਗੁਣਵਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਹਤ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾ ਮਿਲਨਾ, ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ, ਇਲਾਜ ਦਾ ਮਹਿੰਗਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨਾ, ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਵਿਹੂਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਆਰਥਿਕ ਅਸੁਰੱਖਿਆ : (Economic Insecurity)

ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਚੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੇਵਾ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਘੱਟ ਕਮਾਈ ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਪਯੋਗੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੁਸਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਰਧ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਅਸੁਰੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ : (Lack of Preparedness for Old Age)

ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਲੱਗਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਜਾਗਰੂਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਨ ਸੰਖਿਅਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ 60 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਤੌਰ ਉੱਪਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਸਮਾਂ 60 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਉੱਪਰ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜਾਗਰੂਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੜਾਅ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਘੱਟ ਜੂਝਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਗ਼ੈਰ-ਸੰਗਠਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਵਾਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ : (Housing Problems)

ਅਵਾਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਹਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਹੋ ਬਲਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਹ ਜਲਦੀ ਬੀਮਾਰ ਨਾ ਪੈਣ।

ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਘਰ ਜਾਂ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਿਰਧ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਕੱਲੇ ਅਤੇ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਕੱਲੇਪਣ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ: (Social Problems)

ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ- ਆਰਥਿਕ ਰੁਤਬੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਬਦਲਾਉ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਦਲਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਨੌਕਰੀ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇੰਟਰਨੈਟ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਦਲਾਉ ਜਿਵੇਂ ਸਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਰਜੀਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਬੇਪਰਵਾਹੀ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲਹਿਦਗੀ ਜਾਂ ਇਕੱਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹੁਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਨਿਰਨੇ ਲੈਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਸਰੀਰਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ : (Psychological Problems)

ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਨਾਲ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਡਰ ਨੂੰ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਅਤਾਰਕਿਕ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਕਾਰ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਨਾ ਹੋਣਾ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਸਰੀਰਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਪਯੋਗੀ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਅਭਿਮਾਨ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਨਾਕਾਰਾਤਮਿਕ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਭੂਮਿਕਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ : (Role related Problems)

ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰੀਰਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ, ਵਿਉਪਾਰਿਕ ਫੈਸਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜਵਾਨ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਲਗਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਤਣਾਅ, ਬਿਰਧ ਅਤੇ ਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਉਪਾਅ (Remedial Measures for the Problems of the Elderly)

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਜਿਕ, ਕਾਨੂੰਨੀ, ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਬਿਰਧਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ।

- **ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮ (Old Age home):** ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਮੱਤਭੇਦ ਕਾਰਨ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਆਪ ਹੀ ਚਲਾ ਸਕਣ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਕਰਕੇ ਬਿਰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

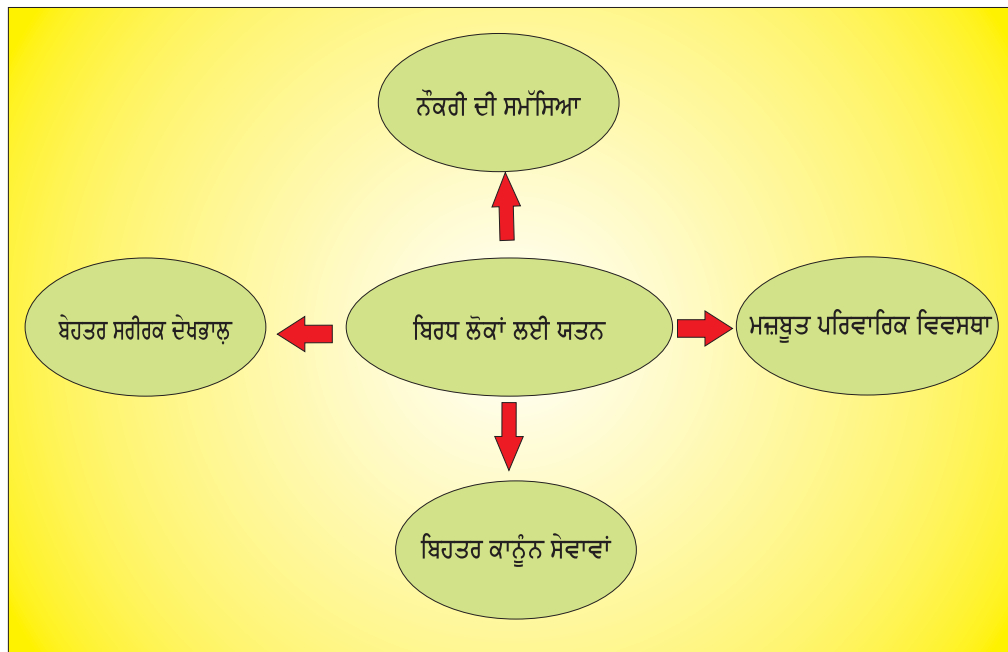
- **ਭਲਾਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ (Welfare Schemes):** ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਬਿਰਧਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਲਾਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਿਰਧ ਪੈਨਸ਼ਨ, ਭੱਤਾ, ਦੁਰਘਟਨਾ ਵੇਲੇ ਮਦਦ, ਮੁਫਤ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰੋਵੀਡੈਂਟ ਫੰਡ, ਗੋਰੇਜ਼ਟੀ, ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

- **ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਅਵਸਰ (Job Opportunities):** ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਉਪਯੋਗੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਠੀਕ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- **ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦੇਖ ਭਾਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ (Stromger Family Care System):** ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਕ ਗ਼ੈਰ ਰਸਮੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਬਿਰਧਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਇਕਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ

ਦੇਖ-ਭਾਲ ਅਤੇ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ, ਮਾਂ-ਪਿਓ, ਦਾਦਾ ਦਾਦੀ, ਨਾਨਾ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

- **ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ (Effective Legislation):** ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

- **ਬਿਹਤਰ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ (Improved Care System):** ਮੌਜੂਦਾ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਸਿਹਤ, ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਭਲਾਈ ਨੀਤੀਆਂ, ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿਤ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਲਈ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਢਿੱਲ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਕਿ ਬਿਰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

(Government's Role in the Rehabilitation of the Aged)

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਮਦਦ ਲਈ ਕਈ ਭਲਾਈ ਵਾਲੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਲ 1999 ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਿਰਧ ਸਾਲ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 13 ਜਨਵਰੀ 1999 ਵਿੱਚ ਬਿਰਧਾਂ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ, ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਾਭ ਦੇਣ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ। 2007 ਦੇ 'ਮੈਨਟੇਨੈਂਸ ਅਤੇ ਵੈਲਫੇਅਰ ਆਫ ਸਿਟੀਜ਼ਨ ਐਂਡ ਓਲਡਰ ਪਰਸਨ' ਐਕਟ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਤੌਰ ਉੱਪਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬੁਢਾਪਾ ਪੈਨਸ਼ਨ, ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਾਭ (Social Security Benefits)

ਬਿਰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਪਰ ਵਧਣ ਦੇ ਨਾਲ ਬਿਰਧਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਾਰਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ। ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬੜੇ ਹੀ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਜਾਂ ਪਰਾਵੀਡੈਂਟ ਫੰਡ ਵਰਗੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। 90% ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਲਾਭ ਹਨ। ਗਰੀਬਾਂ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਲਾਭ ਹੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ:

1. 65 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ 75 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲਗਾਈ ਗਈ ਹੈ।
2. 65 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠ ਰਹਿ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸਕੀਮਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ 60 ਰੁਪਏ ਤੋਂ 250 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਭੱਤਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਲਈ 150 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤਿ ਮਹੀਨਾ ਤੋਂ ਘੱਟ ਭੱਤਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਿਰਧ ਦਿਵਸ 1 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਭਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਲਾਭ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। 1973 ਦੇ ਕਰਿਮੀਨਲ ਕੋਡ ਪਰੋਸੀਜਰ ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ 125 (1) (ਡੀ) ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦਾ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿੱਚ ਹੱਕ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ 1996 ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੈਰੈਂਟਸ ਮੈਨਟੇਨੈਂਸ ਬਿਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬਿਰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੋਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਬਿਰਧਾਂ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੀਤੀ (National Policy for Older Persons)

ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 1999 ਵਿੱਚ ਬਿਰਧਾਂ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੀਤੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਿਰਧਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 60 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਉੱਪਰ ਤਵੱਜੋ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਇਕੱਠ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਰਧਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ,

ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਖੁਰਾਕ, ਸਹਾਰਾ, ਸਿੱਖਿਆ, ਭਲਾਈ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰਿਆ ਹੈ :

ਤੱਤ (Components)

- ਵਿੱਤੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ।
- ਸਿਹਤ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ।
- ਆਸ਼ਰਮ ।
- ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ।
- ਸੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਰੱਖਿਆ ।
- ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਉਰਜਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਵਸਰ ।
- ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ।

ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਨੌਕਰੀ, ਸੁਧਾਰ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲੰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼-ਮਰਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

1. ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿਹਤ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮਿਲ ਸਕਣ।
2. ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਡਾਕਟਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿਹਤ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣਾ।
3. ਚੰਗੀ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨਾ।
4. ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਲਈ ਸਮਾਨ ਉੱਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣਾ।
5. ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਵੱਖਰੀਆਂ ਕੁਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਬਿਸਤਰ ਰਾਖਵੇਂ ਕਰਵਾਉਣਾ।
6. ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜੇ ਨੀਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਦਰਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨਤੋਂਦਿਆ ਸਕੀਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਘੱਟ ਰੇਟ ਵਿੱਚ ਮੁਹਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਹਾਰੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਦ ਸਤਰਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਉਹ ਸਮਾਜ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਅਸਮਰੱਥਤਾ (Disability - Introduction)

ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਰਬ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਅਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰੀਰਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਣਗੇ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਂਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਇੱਕ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਕਿਤਸਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਮੀ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਸ਼ਬਦ ਸਮਰੂਪ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਸੰਵੇਦਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕਮੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਜਮਾਂਦਰੂ ਜਾਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਨੌਕਰੀ, ਸੁਧਾਰ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲੰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼-ਮਰਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions)

ਵਿਸ਼ਵ ਸਿਹਤ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਛਤਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਰੁੱਟੀ ਸਰੀਰਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਜਾਂ ਸੰਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਹਿਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਸ਼ਿਤਾ ਅਯੋਗਤਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਯੋਗਤਾ ਸਰੀਰਿਕ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਅਯੋਗਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸਮਰੱਥ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਵਿਸ਼ਵ ਸਿਹਤ ਸੰਗਠਨ ਦੁਆਰਾ (1980) ਤਰੁੱਟੀ, ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਨੂੰ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤਰੁੱਟੀ (Impairment) : ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਜੈਵਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਅਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਗ ਦੀ ਹਾਨੀ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਨ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਹੋ ਵੀ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਵੀ। ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਰੁੱਟੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ।

ਅਸਮਰੱਥਤਾ: (Disability) : ਤਰੁੱਟੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਠਿਨਾਈ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਆਪਟਿਕ ਨਸ ਜਾਂ ਰੈਟਿਨਾ ਦੇ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਉੱਪਰ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ (Handicap) : ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਰੁੱਟੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹੀਏ ਵਾਲੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੌੜੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਲਿਫਟ ਜਾਂ ਰੈੱਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ
ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ
ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦੀ ਦਰ (Magnitude of Disability in India)

- ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ 2% ਹਿੱਸਾ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ।

ਬਾਕਸ 2

ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਬਾਲ ਫਿਲਮ ‘ਤਾਰੇ ਜ਼ਮੀਨ ਪਰ’ ਅਤੇ ‘ਇਕਬਾਲ’ ਵੇਖੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ‘ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ’ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਿਤ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਤੇ ਤਰਸ ਕਰੋਗੇ? ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਸਾਡੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਕਿਸਮਤ ਜਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਮਾਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਤਰੁੱਟੀ, ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਤਿੰਨੋਂ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

- ਯੂਨੀਸੈਫ ਦੀ ਇੱਕ ਰਿਪੋਰਟ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ (2000) ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 30 ਅਰਬ ਬੱਚੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ।
- ਛੇਵੀਂ ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਰਵੇਖਣ (ਐਨ. ਸੀ. ਆਰ. ਟੀ. 1998) ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ (6-14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ) 200 ਅਰਬ ਸਕੂਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 20 ਅਰਬ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਧੀ ਹੈ।

ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (TYPES OF DISABILITY)

ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ

1. **ਸੰਚਲਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਤਾ (Locomotor Disability):** ਪੀ. ਡਬਲਿਊ. ਐਕਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਅਯੋਗਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹੱਡੀਆਂ, ਜੋੜਾਂ ਅਤੇ ਮਾਸ ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਰੰਗ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
2. **ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸਮਰੱਥਤਾ (Visual Disability) :** ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਹੀਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਾ, ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੇਤਰਹੀਨਤਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਾ। ਪੀ. ਡਬਲਿਊ. ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਘੱਟ ਹੈ ਜਾਂ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

3. **ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ (Hearing Disability)** : ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਖਾਸ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

4. **ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਸਮਰੱਥਤਾ (Mental Disability)** :

ਇਹ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੌਧਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਔਸਤ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ, ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ, ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ, ਸਵੈ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਅਰਾਮ, ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

5. **ਬੋਲਣ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਤਾ (Speech Disability)**: ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਘੱਟ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਹਕਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ (Causes of Disability)

ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

- ਕੁਪੋਸ਼ਣ
- ਬੀਮਾਰੀ
- ਜਮਾਂਦਰੂ
- ਦੁਰਘਟਨਾ ਕਾਰਨ
- ਕਿਸੀ ਵੀ ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ
- ਤਣਾਓ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਡਲ : (Social Model of Disability)

ਇਸ ਮਾਡਲ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਅਸਮਾਨ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਤਰੁੱਟੀ ਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਸਿੱਖਿਆ, ਨੌਕਰੀ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਰੰਜਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਮਾਡਲ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਾਡਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਭਾਗੇਦਾਰੀ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈ ਸਕਣ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੁਝਾਅ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ :

- ਪਹੁੰਚਯੋਗ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ।
- ਸਰਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ।
- ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣਾ।
- ਅਸਮਰੱਥ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਣ।
- ਖਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਰੱਥ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਵਾਉਣੇ।

ਇਸ ਮਾਡਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਨਵੇਂ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਗਤੀਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸਹਿਭਾਗਤਾ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਹਤ ਹਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਲੱਖਣ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ: (Problems encountered by the differently abled people)

1. **ਸਮਾਜਿਕ ਦਮਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਥਾਨਿਕ ਭੇਦਭਾਵ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Social oppression gives rise to institutional discrimination) :** ਵਿਲੱਖਣ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਘਰ ਬਣਾਉਣ, ਕੰਮ ਦੀ ਚੋਣ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਮੰਨੋਰੰਜਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਦਮਨ ਪੂਰਨ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਜੂਝਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਲੱਖਣ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਨਾਕਾਰਤਮਿਕ ਵਤੀਰਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੇਦ- ਭਾਵ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
2. **ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਅਸਮਰੱਥਤਾ (Poverty and disability):** ਵਿਲੱਖਣ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਨੌਕਰੀ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਵਿੱਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਠਿਨਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੁਚੱਕਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੀੜਤ ਹੋਣ ਤੇ ਮੌਕੇ ਵੱਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
3. **ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਅਤੇ ਇਕੱਲਤਾ (Segregation and Isolation):** ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਸਮਰੱਥ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਰਵੱਈਆ ਅਵਰੋਧ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਅਤੇ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਸ-ਪਾਸ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਸਮਰੱਥ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਏ ਵਾਲੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰੈਂਪ ਜਾਂ ਲਿਫਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

ਪਰਹਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਉ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

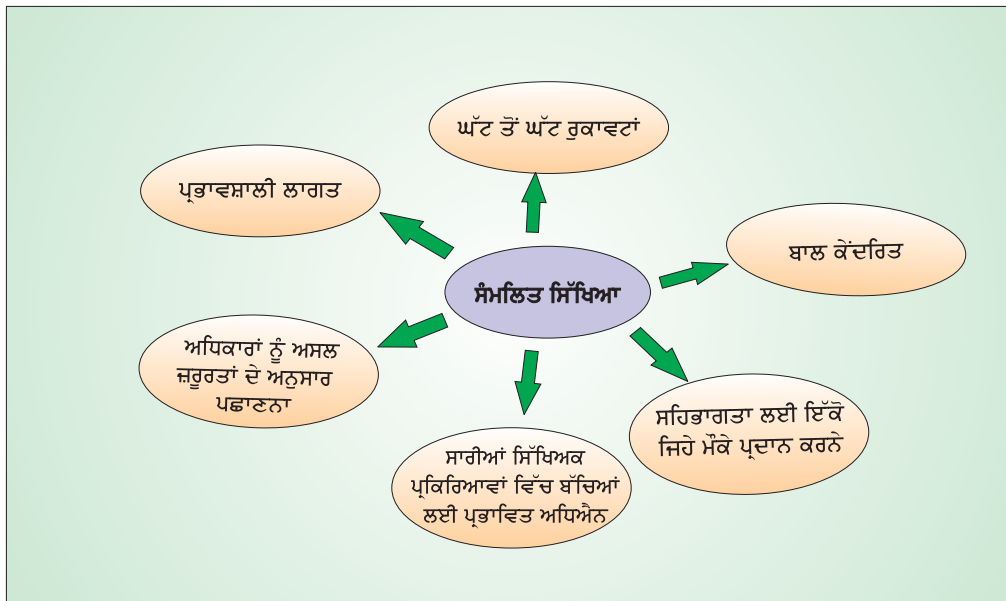
ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਉਪਾਅ (Measures)

ਸੰਮਿਲਿਤ ਸਿੱਖਿਆ (Inclusive Education):

ਸੰਮਿਲਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਯਤਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਜਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਚੰਗੇ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਬਣ ਕੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਹਾਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਖਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਖਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੱਖਰਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ, ਦਿਲਚਸਪੀ ਆਦਿ ਸਭ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਵਜੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਉਪਾਅ (Measures)

ਸੰਮਲਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ (Practicing Inclusive Education)

- **ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ (Removal of Barriers)** : ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਖਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕੋਲ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਪੁਨਰਵਾਸ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ਼ ਇਹ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਫਾਇਦਾ ਮਿਲੇ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- **ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਅਵਸਰ (Employment Opportunities)** : ਕੌਸ਼ਲ ਵਿਕਾਸ, ਸੰਮਲਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿ ਉਹ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਜੀਵਨ ਜਿਊਂ ਸਕਣ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਬਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ਼ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਿਆਰ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣ ਸਕਣ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 12.3

- ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਗਹੀਣਤਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ 3% ਦਾ ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਹੈ?
- 1. ਤੁਹਾਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਚੱਲ ਕੇ ਲਾਭ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ?
- 2. ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਹੋਰ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਹਿਤ ਕੀ ਸੁਝਾਅ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ?

- **ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਿਵਸਥਾ (Strong Support System)** : ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਖਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੁਦਾਇਕ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪੱਛੜ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ।
- **ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ (Spreading Awareness)** : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਖਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਬਕਾਇਦਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਫੈਲਾਉਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਖਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਵੇਸ਼ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਏਕੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਏਕੀਕਰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੱਕ ਹੀ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਢੰਗ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ/ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਸਾਰ : (Conclusion)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹਨ ਉੱਥੇ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਅੱਜ ਵੀ ਇੱਜ਼ਤ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜੰਨ ਸੰਖਿਆ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਨਜਿੱਠਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰੀਰਿਕ ਰੁਕਾਵਟ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਬਦਲਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਤੱਰਕ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਅਵਸਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਭਾਗੇਦਾਰੀ ਹੋ ਸਕੇ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : (Conclusion)

ਤਰੁੱਟੀ : (Impairment) :	ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਸ਼ਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਔਗ ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਔਗ ਦੀ ਹਾਨੀ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਵਰੂਪ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ।
ਅਸਮਰੱਥਤਾ : (Disability) :	ਤਰੁੱਟੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵੱਜੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਠਿਨਾਈ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।
ਪ੍ਰਤੀਬੁੱਧਤਾ : (Handicap) :	ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਰੁੱਟੀ ਅਤੇ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
ਜ਼ਰਾਵਿਗਿਆਨ (Gerontology) :	ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਮਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਬਿਰਧ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

A. ਬਹੁਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੇਣ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?

(ੳ) ਪਿਆਰ	(ਅ) ਤਣਾਅ
(ੲ) ਬੋਝ	(ਸ) ਸੰਘਰਸ਼
- ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਨਾਲ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

(ੳ) ਅਣਗੌਲਿਆ	(ਅ) ਗ਼ਰੀਬ
(ੲ) ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ/ਨਾਰਾਜ਼	(ਸ) ਕਮਜ਼ੋਰ
- ਕਿਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਹੈ?

(ੳ) ਵੱਡਾ ਨਾਗਰਿਕ ਨਿਯਮ 2009	(ਅ) ਵੱਡਾ ਨਾਗਰਿਕ ਨਿਯਮ 2008
(ੲ) ਵੱਡਾ ਨਾਗਰਿਕ ਨਿਯਮ 2007	(ਸ) ਵੱਡਾ ਨਾਗਰਿਕ ਨਿਯਮ 2006
- ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਹੜੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

(ੳ) ਅਵਿਕਸਿਤ ਸਿਧਾਂਤ	(ਅ) ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਸਿਧਾਂਤ
(ੲ) ਵਿਕਾਸ ਸਿਧਾਂਤ	(ਸ) ਅਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

6. ਅਸਮਰੱਥ ਬੱਚੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰੀਰਿਕ ਕਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ :
- (ੳ) ਵਿਕਲਾਂਗ ਅਸਮਰੱਥਤਾ (ਅ) ਦਿਮਾਗੀ ਅਧਰੰਗ
(ੲ) ਏ. ਡੀ. ਐਚ. ਡੀ. (ਸ) ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਤਾ
7. ਕਿਹੜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਡਲ ਨੇ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਵਸਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰਿਆ ਹੈ।
- (ੳ) ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਡਲ (ਅ) ਸਾਕਾਰਾਤਮਿਕ ਮਾਡਲ
(ੲ) ਅਸਮਰੱਥ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ (ਸ) ਸਰੰਚਨਾਤਮਿਕ ਮਾਡਲ
ਕੀਤੀ ਗਈ ਰਾਜਨੀਤੀ
8. ਅਸਮਰੱਥ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਸਰੋਸ਼ਠ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
- (ੳ) ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ (ਅ) ਵਿਵਸਥਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ
(ੲ) ਸਵੈ ਅਸਮਰੱਥ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ (ਸ) ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨਿਰਮਾਣ ਦੁਆਰਾ

B. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ

- ਉਮਰ ਵਧਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੱਖ _____ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- ਜੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਜ਼ਿਸ, ਉੱਚ ਰਕਤਚਾਪ, ਸ਼ੂਗਰ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਉਮਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ _____ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਇਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਚੁਣੌਤੀ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ _____ ਜੰਨ ਸੰਖਿਆ ਦੀ ਹੈ।
- ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਨਵੀਂ ਆਵਾਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ _____ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- _____ ਵਿਭਾਗ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਭੋਗਣ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- _____ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਰਨ ਅੰਨੇਪਨੂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਰਥਾਤ 6/60 ਅਤੇ 20/200 ਤੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।

C. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਓ

- ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਬਿਲ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ☐
- ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਿਰਧਾਂ ਅਤੇ ਨਵਯੁਵਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ☐
- ਬਿਰਧਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ/ਯੋਗਦਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ☐
- ਬਿਰਧ ਲੋਕ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਦਾ ਬੋਝ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ☐
- ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ☐
- ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਯਮ 1995, ਚਿਕਿਤਸਕ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ☐

D. ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ

ਕਾਲਮ (ੳ)

ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ
ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਉ
ਬਿਰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ
ਬਿਰਧ ਉਮਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਖੇਤਰ
ਸਵੈ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ

ਕਾਲਮ (ਅ)

ਗਤੀਵਿਧੀ ਸਿਧਾਂਤ
ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ
ਵਿਘਟਨ ਸਿਧਾਂਤ
ਆਰਥਿਕ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤਾ
ਜ਼ਰਾ ਵਿਗਿਆਨ

III. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਉਮਰ ਕਿੰਨੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ?
2. ਸੰਨ 2002 ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਿਰਧ ਜੰਨ ਸੰਖਿਆ ਕਿੰਨੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ?
3. ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ, 'ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਿਰਧ ਦਿਵਸ' ਕਦੋਂ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ?
4. ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੰਜ ਪੜਾਅ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
5. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਉਮਰ ਕੀ ਹੈ?
6. ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
7. ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਅਤੇ ਤਰੁੱਟੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।
8. ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
9. ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਕੀ ਹੈ?
10. ਸਾਕਾਰਾਤਮਿਕ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ।

iv. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰਿਕ ਲੱਛਣ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
2. ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਿਰਧ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾਪਣ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ?
3. ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਕੀਕਰਨ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ?
4. ਬਿਰਧ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਨਰਵਾਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ?
5. ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਵਾਸ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
6. ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
7. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
8. ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਸਫਲਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?

IV. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰਵਾਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ?
2. ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਵਾਸ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉ।
3. 'ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਾਭਾਂ' ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
4. ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।
5. ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਡਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
6. ਅਸਮਰੱਥ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ?
7. ਅਸਮਰੱਥ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਕਿਵੇਂ ਨਿਭਾਈ ਹੈ?
8. ਅਸਮਰੱਥ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ 214 ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ?

IV. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸਿਹਤ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
2. ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਿਰਧ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?
4. ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
5. ਵਿਲੱਖਣ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ?

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।

READINGS

- Agor, R. 2008. *Society and Environment*, Delhi: Birla Publication Pvt Ltd.
- Ahuja, Ram. 2009. *Society in India*, Jaipur: Rawat Publications.
- Atal, Yogesh. 2008., *Changing Indian Society*. New Delhi: Rawat Publications.
- Atal, Yogesh. 2012. *Sociology: A study of the social Sphere*, Delhi: Pearson.
- Bank, J. A. 1972. *Sociology of Social Movements*, London: and Basing Stroke: The Macmillan Press Ltd
- Bhagat, R. D. 2013. *Sociology of Social Movement*, New Delhi: Centrum Press.
- Campbell, Nancy D. 2007. *Discovering addiction: The science and politics of substance abuse research*, Ann Arbor: University. of Michigan Press
- Chambliss, William J. 1994. *Policing the Ghetto Underclass: The Politics of Law and Law Enforcement*, Social Problems, Vol.41
- Chandra, Bipin. (et al). 1989. *India's Struggle For Independence 1857-1947*, London: Penguin Books.
- Chopra, J. K. 2007. *Unique Quintessence of Sociology*, New Delhi: Unique Publication.
- Crowel, Daniel. W. 2003. *The SEWA Movement and Rural Development: The Banaskantha and Kutch Experience*, New Delhi: Sage Publication.
- Datt & Sundharam 2011, *Indian Economy*, Ram Nagar, New Delhi: S. Chand & Company LTD.
- Datt, Gaurav and Sundharam, K.P.M. (62nd Revised Edition). 2011. *Indian Economy*. Ram Nagar, New Delhi: S. Chand & Company Ltd.
- Eitzen Detal and Baca Zinn. 1997. *Social Problems*. 13th edition, New Delhi: Pearson
- Ericksen, Thomas. Hylland. 2007. *Globalization: The Key Concepts*, New York: Berg.
- Fadia, B. L. and Fadia, Kuldeep. 2008. *Indian Administration*, Agra: Sahitya Bhawan Publications.
- Gill, A. 2014. *Agricultural Credit in Punjab: Have Policy Initiatives Made a Dent in Informal Credit Market'*. Centre for Development Economics and Innovation Studies, Punjabi University Patiala.
- Gopinath, C. 2008. *Globalization: A Multidimensional System*, Los Angeles: SAGE Publication Inc.
- Gupta, Samir. 2012. *Urban Sociology*, New Delhi: Dorling Kindersley (India) Pvt. Ltd.
- Gusfield, J. 1981. *The Culture of Public Problems*. University of Chicago Press.
- Jena, K.C. 2008. *Female Foeticide in India: A Serious Challenge for the Society*, Orissa Review, December, pp. 8-17

- Kohli D.S. 1997, *The Green Revolution in Punjab: The Economics of Technological Change*. Columbia University.
- Kumari, Neelam. 2010. *A Text Book of Sociology*. Jalandhar: PV Books.
- Kunwar, Shishupal. Singh. 1988. *Hugging The Himalayas: The Chipko Experience*, U.P: Dasholi Gram Swarajya Mandal.
- Kuumba, M. Bahati. 2003. *Gender and Social Movements*, Jaipur: Rawat Publications.
- Sharma, K. L. 2008. *Indian Social Structure and Change*, New Delhi: Rawat Publications.
- Laxmikanth, M. 2014. *Indian Polity for Civil Services Examination*. New Delhi: McGraw Hill Education (India) Private Limited.
- Madan, T. R. *Indian Social Problems-Social Disorganisation and Reconstruction*-GoogleBooks.html
- Manna, Samita. 2013. *An Introduction to Social Anthropology*. Delhi: Chandigarh, Dorling Kingersley (India) Pvt. Ltd.
- Misra, S.K. 2010. *Indian Economy: – Its Development experience*. Mumbai, New Delhi: Himalaya Publishing House.
- Patel, Tulsi (ed.). 2007. *Sex Selective Abortion in India*, New Delhi: Sage Publications Pvt. Ltd.
- Rajaram, Kalpana (ed.). 2006. *A Brief History of Modern India*, New Delhi: Spectrum Books Pvt Ltd.
- Rao, C. N. Shankar. 2010. *Sociology of Indian Society*. Ram Nagar, New Delhi: S. Chand & Company Ltd.
- Rao, C. N. Shankar. 2010. *Sociology: Principle of Sociology with an introduction to Social Thought*, New Delhi: S. Chand & Company Ltd.
- Ritzer, George. 2000. *Sociological Theory*, New York: McGraw Hill.
- Scott, William. P. 2005. *Dictionary of Sociology*, Delhi: W.R.Goyal Publisher & Distributors.
- Shah, Ghanshyam. 2004. *Social Movements in India: A Review of Literature*, New Delhi: Sage Publication.
- Sharma, K. L. 2008. *Indian Social Structure and Change*. New Delhi: Rawat Publications.
- Sharma, Rajendra K. 2004. *Indian Society: Institutions and Change*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors.
- Singh, Yogendra. 2002. *Modernization of Indian tradition*, Jaipur: Rawat Publications
- Smith, M. and Segal, J. March 2010. *Domestic violence and abuse*.

